

STUDIES OVER DE
SOCIAAL-ECONOMISCHE GESCHIEDENIS
VAN LIMBURG

JAARBOEK VAN HET SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM VOOR LIMBURG

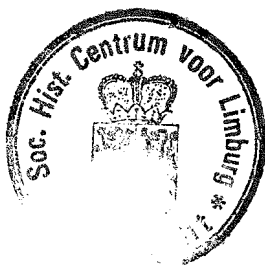
Dit jaarboek wordt gratis aangeboden aan de begunstigers en contribuanten van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.

Voor abonnementen wende men zich tot de boekhandel of tot de uitgever.

Inzendingen voor de redactie zenden aan het adres:
Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht.

**Studies over
de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg
XLI**

ONDER REDACTIE VAN PROF. DR. J.C.G.M. JANSEN

EISMA B.V., LEEUWARDEN/MAASTRICHT, 1996

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

STUDIES

Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. - Dl. 4 (1959) -
.... - Maastricht : Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

ISSN 0923-2842

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek XLI-1996 / onder red. van J.C.G.M. Jansen.

ISBN 90-74142-06-0

SISO limb 938 UDC 949.294(058) NUGI 641

Trefw.: Limburg ; sociaal-economische geschiedenis ; jaarboeken.

INHOUD

In Memoriam Pater Dr. Remigius Dieteren O.F.M.	VII
Paul Arnold, "Een zegen voor onze gezinnen". Het Dr. Poelsoord, een historische schets van een opmerkelijke instelling	1
J.F.R. Philips, Familieperikelen van een Maastrichtse wijnhandelaar. Een relaas over zijn achttiende-eeuwse bedrijfsvoering	79
J.C.G.M. Jansen, Een wereld van verwarring: de economische toestand tussen Rijn en Maas omstreeks 1800	115
W.P.P.M. Teeuwen, De sieraardewerkproductie in Noord-Limburg, 1936-1960. Een herleving van het Tegels volksaardewerk	179
Literatuuroverzicht	211
Jaarverslag 1995 van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg	219
Bestuur Sociaal Historisch Centrum voor Limburg	266
Lijst van afkortingen	267
Organisatieschema	268
Begunstigers en Contribuanten	269

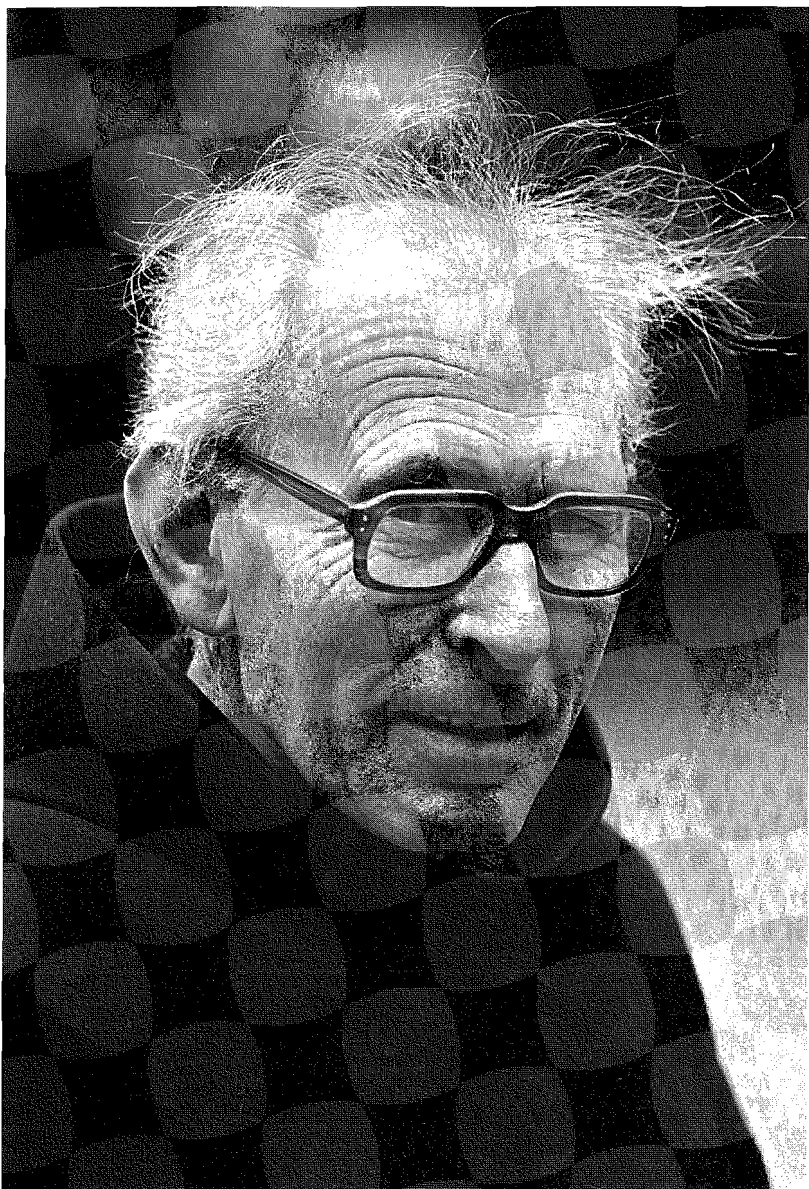
IN MEMORIAM PATER DR. REMIGIUS DIETEREN O.F.M.

Op 15 december 1995 overleed op tachtigjarige leeftijd Pater Dr. Remigius Dieteren O.F.M. Hij genoot binnen en buiten de provincie Limburg grote bekendheid. Als zoon van een mijnwerker die al op jeugdige leeftijd als gevolg van een bedrijfsongeval was geconfronteerd met grote zorgen door het wegvallen van zijn inkomen, was Dieteren van jongsaf bekommerd over het lot van de mijnwerkers. Opbouwende kritiek was zijn merkteken. Met Cobbenhagen en Poels, personen die rond het einde van de Tweede Wereldoorlog in katholieke kring de toon zetten, was hij er van overtuigd dat alle economisch handelen menselijk handelen was, onderworpen aan de ethische wetten van God.

Precies omdat hij priester was geworden, meende Pater Remigius zich voor het welzijn der arbeiders te moeten inspannen. Hij voelde zich iemand "die door God was aangesteld als wachter voor Zijn volk". Zonder een leefbare samenleving, zonder welzijn zouden velen verloren lopen, als mens en als christen.

Dadelijk na de Tweede Wereldoorlog begon hij zich in te zetten voor de arbeidersbeweging. Nog voor de bevrijding van heel Nederland een feit was, verschenen de eerste artikelen van zijn hand. Het waren pleidooien voor sociale gerechtigheid, verdediging van de vrede en herstel van de christelijke beschaving. Systematisch moest worden gewerkt aan de realisering van de katholieke sociale leer, in 1891 neergelegd in de pauselijke encycliciek *Rerum Novarum*. Vóór de oorlog was dit proces niet voltooid. Er moest nog veel worden gedaan.

Systematisch werken aan een betere toekomst betekende tegelijk ook omkijken: wat hebben we met zijn allen gedaan, waar staan we nu, hoe kunnen wij op basis van het bereikte verder? Tot zijn schrik stelde hij vast dat in kringen van de Limburgse katholieke arbeidersbeweging nog nooit iemand had teruggeblikt. Niet alleen was er nooit een wetenschappelijk verantwoorde regel over ontstaan en ontwikkeling van de Limburgse katholieke arbeidersvereniging verschenen, erger nog: de samenhang tussen de verschillende initiatieven bleek uit het zicht geraakt.

Voor geschiedvorsing had men in die kringen niet de geringste belangstelling. De meest essentiële papieren waren verscheurd of tijdens de wereldoorlog verbrand uit angst dat de Duitsers de ledenlijsten zouden misbruiken en de bestuurders vervolgen.

Toen hij zich daarover bij Poels ging beklagen, was het te verwachten antwoord: "Remigius, dat is nu net iets voor jou". De bejaarde grondlegger van de arbeidersbeweging in de Limburgse mijnstreek zal niet hebben verwacht dat zijn bezoeker die woorden levenslang ter harte zou nemen. In 1947 lanceerde Dieteren de gedachte aan een "Sociaal Archief": op één plek dienden de spaarzame restanten van de opbouw van een nieuwe samenleving in Limburg sinds 1900 te worden bijeengebracht en bestudeerd. Na anderhalf jaar voorbereidingen werd in 1949 het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg ten doop gehouden. Veertig jaar lang zou Remigius Dieteren zijn creatie als secretaris blijven dienen.

Onmiddellijk nadat de organisatie op poten stond, zette hij zich aan het schrijven. In korte tijd verscheen een half dozijn boeken. Zij handelden over de geschiedenis van de Katholieke Mijnwerkersbond, over de bouw van vele duizenden arbeiderswoningen onder leiding van de woningbouwcorporatie "Ons Limburg", over het totstandkomen van het ziekenhuis in Heerlen, over de moeite die het had gekost voor een redelijke prijs bouwgrond te verwerven ten behoeve van de arbeidershuisvesting en over de rol van de zielzorgers in de mijnstreek. Zijn hoofdwerk handelde over de migratie in de mijnstreek en de enorme bevolkingsexplosie die van kleine dorpen in korte tijd middelgrote steden maakte. Talrijke artikelen vulden deze studies aan. In het veertigste deel van de Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg werd een bibliografisch overzicht van Dieterens publicaties opgenomen, waarnaar hier korthedshalve wordt verwezen.

In de loop van de jaren zeventig veranderde de belangstelling van Remigius Dieteren. De breuk tussen Kerk en samenleving trok hij zich persoonlijk aan. Hij zag er het dreigend failliet van zijn eigen idealen in. Vanaf 1977 tot 1994 liet hij een groot aantal artikelen en brochures het licht zien over de Kerkstructuur in Nederland. Hij vreesde dat het losser worden van de banden tussen religie en samenleving ten langen leste slechts een verlies aan welzijn zou opleveren. De diepe bekommernis over wat hij om zich heen zag gebeuren,

beïnvloedde zijn karakter evenwel niet. Hij bleef een humoristisch en aimabel mens.

Voor zijn vele inspanningen ten behoeve van de Limburgse samenleving en de arbeidersbevolking aldaar werd hij meermalen onderscheiden. Prins Bernhard reikte hem de Zilveren Anjer uit, Koningin Juliana benoemde hem tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau. Het Sociaal Historisch Centrum bleef hem bezighouden. Tot in de laatste week van zijn leven hield hij zich op de hoogte en voorzag hij Bestuur en Directie van waardevolle opbouwende adviezen. De vertrouwensband die hij wist te scheppen tussen alle bij het Sociaal Historisch Centrum betrokkenen zal hen tot in lengte van dagen bijblijven.

De redactie

PAUL ARNOLD

"EEN ZEGEN VOOR ONZE GEZINNEN". HET DR. POELSOORD, EEN HISTORISCHE SCHETS VAN EEN OPMERKELIJKE INSTELLING

I. Limburg: een samenleving in beweging

1. Dreigend maatschappelijk verval

In de eerste helft van deze eeuw veranderde het karakter van de Zuid-Limburgse samenleving ingrijpend. Rond 1900 leefde het grootste deel van de beroepsbevolking in kleine, sterk traditioneel bepaalde, dorpsgemeenschappen van de landbouw.¹

De overgrote meerderheid van de bevolking was katholiek. Het ritme van het dagelijks leven werd in belangrijke mate bepaald door de loop van de seizoenen en de kerkelijke kalender. In de decennia daarna maakte het door Felix Rutten en anderen als idyllisch voorgestelde plattelandsleven in veel Limburgse gemeenten plaats voor het jachtige bestaan in een geïndustrialiseerde en verstedelijkte samenleving. Grotendeels debet aan deze ontwikkeling was de uitbouw van de mijnindustrie.

De mijnen en een toenemend aantal toeleveringsbedrijven zorgden niet alleen voor een verschuiving van werkgelegenheid, ook de omvang ervan nam geweldig toe. Om de duizenden nieuwe arbeidsplaatsen bezet te krijgen, moest men arbeiders van elders aantrekken. Vanuit alle windstreken kwamen zij naar Zuid-Limburg, zowel uit binnen- als buitenland. Zij brachten nieuwe talen, religies en politieke overtuigingen mee. De gesloten agrarische, katholieke samenleving kwam onder grote druk te staan. Voor de kerkleiders van het bisdom Roermond en voor de zielzorgers in de mijnstreek rees de vraag hoe men de daaraan verbonden problemen het hoofd kon bieden. De explosief groeiende bevolking, de daaraan gekoppelde woningnood en de toenemende mobiliteit hadden, telkens als de

¹ L.H.M. Kreukels, *Mijnarbeid: volgzzaamheid en strijdbaarheid : geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse steenkolenmijnen, 1900-1940* (Maastrandse Monografieën; 42), Assen 1986, p. 26.

kerkleiders er de ogen voor sloten, geleid tot groei van socialistische denkbeelden en van geloofsafval. Door ernst te maken met het uitvoeren van de voorschriften, vervat in Rerum Novarum (1891), hoopte men deze ontwikkeling te kunnen stuiten. De Limburgse geestelijkheid zou erin slagen het katholieke karakter van het gewest te behouden. Onder leiding van de grote voorman dr. H.A. Poels werd er een bonte mengeling van organisaties en instellingen opgericht, die het hele maatschappelijke leven in geordende banen leidden. Twee generaties lang kon het traditionele karakter van de Limburgse samenleving worden bewaard.

"Dr. H.A. Poels".

Onder impuls van Poels koos Limburg voor een katholiek organisatiepatroon, dat aansloot bij de leef- en denkwereld van de verschillende bevolkingslagen. Zijn taak was Limburg te behouden voor het christendom door de harmonie in de samenleving te herstellen. Als tegenwicht tegen het socialisme plaatste hij een eigen doctrine. Dat eigene vond hij in de leer van het solidarisme. De sociale hervorming moest komen van solidariteit tussen de klassen, geconcretiseerd in samenwerking tussen de beroepsstanden, die elk voor zich in staat moesten zijn voor hun belangen op te komen. De standen brachten

mensen in dezelfde levens- en arbeidsomstandigheden, met dezelfde behoeften en aspiraties en gelijke beschaving spontaan bij elkaar. Het voornaamste doel van de standsorganisaties was de zorg voor het welzijn van de mensen op hoog godsdienstig en zedelijk peil.² Door middel van mentaliteitsbeïnvloeding, culturele vorming, maatschappelijke scholing en gemeenschapsoriëntatie poogden zij een christelijke maatschappij en cultuur op te bouwen, passend binnen een geïndustrialiseerde en verstedelijkte samenleving. Het belangrijkste wapen in de strijd tegen de ontkerstening was ontwikkeling en vorming in de ware katholieke geest.

In die katholieke maatschappijopvatting werd daarnaast een hoge waarde toegekend aan alle maatregelen die het lichamelijk en geestelijk welzijn bevorderden, aan het streven naar collectieve lotsverbetering en aan het belang van gezonde levensomstandigheden. Poels beseftte als geen ander dat er van terugdringing van de ontkerstening geen sprake kon zijn, indien er niets zou worden gedaan aan de miserabele leef- en werkomstandigheden van de arbeidende klasse. Zo werd aan de standsorganisaties een groot aantal instellingen verbonden, die het sociale werk onder de arbeidersgezinnen richting moesten gaan geven. In korte tijd werden woningbouwverenigingen, spaarkassen, ziekenfondsen, arbeidsbeurzen en Groene Kruisverenigingen opgericht.³ Al deze instellingen kenden een grote toeloop van leden. Velen werden aangetrokken door de sociale en medische voorzieningen. Anderen sloten zich aan uit angst in tijden van materiële of fysieke nood niet in aanmerking te komen voor hulp.⁴ Eind jaren twintig was de, overigens altijd zeer beperkt gebleven, invloed van het socialisme ingedamd.

2. De vrouw als hoedster van de zeden

Tot aan de komst van industrie en mijnen was de Limburgse samenleving gesloten en overzichtelijk. Men leefde er met en voor elkaar. In de kleine dorpsgemeenschappen was de onderlinge verbondenheid

² R. Philips, *Gezondheidszorg in Limburg : groei en acceptatie van de gezondheidsvoorzieningen, 1850-1940* (Maaslandse Monografieën; 32), Assen 1980, pp. 262-264.

³ Jac. Jacobs, *Het Gouden Boek der K.A.B. Limburg, 1900-1950 : vijftig jaren arbeidersbeweging in Limburg*, Heerlen 1951, pp. 34-35, 51.

⁴ Philips, *Gezondheidszorg*, p. 271.

zeer hecht. In tijden van nood kon men steeds terugvallen op familie, buren of dorpsgenoten. De intrede van de industrialisatie leidde tot ontworteling van dit traditionele leefpatroon. Velen verlieten hun geboortestreek of dorp en trokken naar de industriecentra. Aldaar leidde de grote toestroom van nieuwe bewoners, uit zowel binnen- als buitenland, tot grote woningnood en sociale spanningen, die zich ontladden in onmaatschappelijk gedrag. Zij, die de fabriekspoort doorgingen of afdaalden in de mijnen, dienden zich aan te passen aan geheel nieuwe arbeidsomstandigheden. Het werk werd er verricht in een beperkte ruimte, in een hoog tempo en volgens de dwingende gang van de fabrieksklok. De arbeid was zwaar, de beloning matig. De enorme veranderingen die zich de eerste decennia van deze eeuw voordeden in de Limburgse samenleving hadden ook hun effect op het gezinsleven. Aan het gezin werden vele functies ontnomen. De gezinsleden werkten vaak op verschillende plaatsen, de dagindeling werd bepaald door de regelmatig wisselende werktijden binnen de continudienst. Gezamenlijke maaltijden, vertier en ontspanning in familieverband werden onmogelijk. Traditionele gezagsverhoudingen tussen ouders en kinderen kwamen onder spanning te staan. Het ontbreken van voldoende en goede huisvesting verergerde deze toestand. Het gezin als "hoeksteen van de samenleving" kwam in de verdrukking.

De vrouw vormde van oudsher het middelpunt van het gezin. In de optiek van *Rerum Novarum* was haar voornaamste taak die van moeder en hoedster van het gezinsleven.⁵ Als ideaalbeeld gold dat van de stille, troostbiedende en zichzelf wegcijferende kracht. "De moeder, -zij is de ideale kracht, die de wondere draden spant, die haar met man en kroost in heilige liefde samenbinden."⁶ Zij diende met haar huiselijke arbeid te zorgen voor het juiste morele en zedelijke peil binnen het gezin. Helaas werd haar ontzegd in tijden van schaarste en duurte met arbeid buitenshuis het karige gezinsinkomen aan te vullen. Werkgelegenheid voor gehuwde vrouwen bestond er niet, zodat het geen sinecure was steeds weer de eindjes aan elkaar te knopen.

⁵ *Rerum Novarum* : encycliciek van Paus Leo XIII van 15 mei 1891 over de toestand der arbeiders, Hilversum 1948.

⁶ A. van Rooij, *De vrouw in het gezin*, s.l. 1918, p. 3.

Het nieuwe leven in de industriële centra verzwaarde de taak van de huisvrouw aanzienlijk. Het huishouden moest voortdurend worden aangepast aan de wisselende diensten van de man en de werkende kinderen. De vrouw kookte 's nachts, 's middags of 's avonds, vaak meerdere malen per dag. De zware arbeid en de wisseldiensten namen haar man geheel in beslag, zodat de verantwoordelijkheid voor de opvoeding van de jongere kinderen helemaal op haar schouders kwam te liggen. Het was een hele opgave om de kinderen overdag stil te houden als vader in bed lag na een uitputtende nachtdienst. Het wassen van de mijnkleding vormde een zwaar en onaangenaam karwei. Het diep ingedrongen kool- en steenstof was slechts te verwijderen door de "plunje" driemaal in sodawater te weken, voor te wassen en te koken in een ketel op het kolenfornuis, waarna het eigenlijke wassen kon beginnen. De spanningen, wrok en nervositeit, opgebouwd bij menig arbeider tijdens de zware arbeid in fabriek of mijn, ontladden zich thuis. "Moeder-de-vrouw" vormde meestal de ideale "kop van Jut". Genoemde spanningen werden vaak nog verhevigd door de slechte leefomstandigheden.⁷

Kon de vrouw in vroeger dagen in geval van ziekte of andere problemen rekenen op hulp van bureu, familie of andere dorpsgenoten, in de nieuwe bevolkingscentra rond fabrieken en mijnen waren dit soort hulpverbanden niet aanwezig. In veel huisgezinnen werd er een zware wissel getrokken op de gezondheid van de vrouw. Tijdens de depressie van de jaren dertig en de daaropvolgende oorlogsjaren werd die last nog aanzienlijk verzwaard. Door de sterk gedaalde lonen en massale ontslagen in de crisisjaren en de algemene schaarste tijdens de oorlog werd het voor vrouwen steeds moeilijker om het gezinsbudget sluitend te krijgen. Steeds meer huisgezinnen ontspoorde door de druk van de omstandigheden. Die druk werd niet zelden nog verhoogd door de woninginspectrices, die tijdens huisbezoeken de vrouwen steeds weer wezen op hun tekortschieten in huishoudelijke en opvoedkundige taken.⁸

⁷ A. Diederer en C. Wijers, *Vrouwenlevens in de Mijnstreek*, pp. 27-29. (Scriptie).

⁸ Idem, pp. 29-39; L. Kreukels, *Kolen en Kompels : de geschiedenis van de Nederlandse mijnwerkers*, Amsterdam 1986, p. 141.

3. Een rusthuis dringend gewenst

Dadelijk na de Tweede Wereldoorlog werd in geheel Nederland gedagdreamd over de verzorgingsstaat. Allerwegen had de overtuiging postgevat dat sociale wantoestanden, zoals die tijdens de crisisjaren hadden bestaan, moesten worden uitgebannen. Het bieden van sociale zekerheid door een gedeelte van de rijkdom van de samenleving te reserveren voor hen die door ziekte, gebrek of werkloosheid waren getroffen, zou de sociale vrede garanderen. In Limburg werd de uitbouw van katholieke vak- en standsorganisaties en de daaraan gelieerde sociale en medische zorginstellingen weer krachtig ter hand genomen. Zo ging de Katholieke Arbeiders Beweging (K.A.B.), de standsorganisatie voor katholieke arbeiders, zich nadrukkelijk richten op de zedelijke en morele verheffing van haar leden. Gebaseerd op het christelijke gezin als opvoedingsgemeenschap en op het bedrijfsleven als arbeidsgemeenschap, streefde de K.A.B. naar een christelijke, solidaire en sociaal rechtvaardige samenleving, waarin de arbeiders in hun menselijke waardigheid werden erkend en zich ten volle konden ontplooiën tot christelijke en voor zichzelf en voor hun leefgemeenschappen verantwoordelijke persoonlijkheden. In dit streven kregen vrijetijdsbesteding, sociaal-charitatief werk, gezinszorg en woningbouw speciale aandacht. Kerk en werkgevers ondersteunden deze activiteiten financieel. De K.A.B. herstelde de gesloten samenleving in Limburg; geen enkel terrein van het maatschappelijk leven ontsnapte aan haar aandacht.⁹

Vanuit deze optiek is het begrijpelijk dat veel belang werd gehecht aan het gezinswerk. De nood was vlak na de oorlog in veel huisgezinnen hoog. Dat met name de vrouwen in deze gezinnen een zware last droegen, bleef niet onopgemerkt. Een brochure van een gezinszorginstelling beschreef de situatie als volgt: "Burenhulp, vrienden- en familiehulp verdwenen steeds meer. Moeders met grote gezinnen konden geen helpster meer krijgen, zelfs niet bij ziekte of gezinsvermeerdering. Met al haar angst en de zware zorgen der oorlogsjaren bleven zij alleen; er was tekort aan kleding en voedsel; het leven werd voor haar: werken en sloven tot in de nacht, met voorbijzien van moeders eigen welzijn. Overal kwamen de nadelige gevolgen:

⁹ F. Jacobs, *Het katholicisme als dominerende maatschappelijke en politieke beweging in Zuid-Limburg*, pp. 103-117. (Scriptie).

ziekte, zware depressies, angst voor gezinsvermeerdering, uithuizigheid om de moeilijkheden te ontlopen, spanningen in de gezinnen, toename der kinderbeperking, aan het licht. Het tekort aan rust en voeding ondermijnde haar lichamelijke en geestelijke capaciteit".¹⁰ Al vóór de oorlog merkte het bondsbestuur van de K.A.B. op dat "de behoefte aan rust- en herstellingsoorden voor mannen, vrouwen en kinderen algemeen scheen te worden gevoeld". Op 28 december 1938 deed het bestuur aan de Verbondsvergadering het voorstel "een commissie te benoemen om te bestuderen het vraagstuk der vacantie-besteding en in verband hiermede de wenselijkheid van een of meer vacantie-oorden, voorts onder het oog te zien de wenselijkheid van een of meer herstellingsoorden en omtrent haar bevindingen rapport uit te brengen". Het voorstel werd aangenomen en begin 1939 werd er een commissie samengesteld uit afgevaardigden van verschillende bij de K.A.B. aangesloten vakbonden. In april van dat jaar bracht de commissie rapport uit. Eén van de conclusies luidde: "er bestaat behoefte aan uitbreiding van het aantal herstellings- of rustoorden in onze beweging en het moet hoogst wenselijk worden geacht daartoe zo spoedig mogelijk te komen". Ook artsen, woninginspectrices en aalmoezeniers van sociale werken wezen bij voortduring op de dringende noodzaak tot rust voor de vele overbelaste huismoeders. De oorlog zou de initiatieven in deze richting in de kiem smoren.¹¹ Binnen de gelederen van de naoorlogse K.A.B.-Limburg vonden deze signalen een vruchtbare voedingsbodem: "Men is er zich van bewust, dat er honderden arbeidersvrouwen, mede als gevolg van de oorlogsen naoorlogse omstandigheden, dringend rust behoeven...".¹² In oktober 1946 maakte de K.A.B.-Limburg bekend besloten te hebben tot de oprichting van een Rust- en Herstellingsoord voor arbeidersvrouwen. Dit besluit was mede genomen "nadat uit een terzake ingesteld onderzoek en verklaringen van medici is komen vast te staan, dat aan instellingen als deze in de provincie Limburg zeer

¹⁰ *Wat is gezinszorg; Waarom gezinszorg; Wie gezinsverzorgster*, Eindhoven 1947.

¹¹ *Verslag van de Nederlandse Katholieke Arbeidersbeweging : betrekking hebbende op de omvang en werkzaamheden gedurende de jaren 1939 tot en met 1947*, (deel I), Utrecht 1948, pp. 109-113; *Rapport van de commissie ter bestudering van het vraagstuk der vacantie- en herstellings- of rustoorden voor de kath. arbeidersbeweging : uitgebracht aan het bestuur van het R.K. Werkliedenverbond in Nederland*, [Drakenburg 1939].

¹² S.H.C., K.A.B.-archief, map 115, eerste jaarverslag Dr. Poelstichting, 1947.

dringende behoefte bestaat".¹³ Ook elders in Nederland werden er binnen de K.A.B.-gelederen initiatieven genomen ter oprichting van rust- en herstellingsoorden; zo stond in Zeist de opening van rust- en herstellingsoord Sonnehaert op stapel.¹⁴ Dit laatste was een initiatief van Herwonnen Levenskracht (H.L.), de Rooms-Katholieke Vereniging tot bevordering van de volksgezondheid en tot bestrijding van volksziekten. H.L. was evenwel niet de eerste die op dit terrein werkzaam was.

In Limburg was vóór de oorlog reeds enige ervaring met uitzending van rustbehoevenden opgedaan. Al in 1927 bestond er in Venlo de Herstellingsoordvereniging Mgr. Mutsaers, voortgekomen uit de vereniging van spoor- en tramwegpersoneel St. Raphaël.¹⁵ Sedert 1930 exploiteerde deze vereniging het rust- en herstellingsoord Mgr. Mutsaersoord te Venlo. Daar dit oord slechts toegankelijk was voor de eigen leden en hun families bood het geen soelaas voor de mijn- en fabrieksarbeidersvrouwen. Het project van H.L. werd niet als een oplossing gezien, vanwege de grote afstand. Het voornemen van oktober 1946 tot stichting van een eigen herstellingsoord kreeg gestalte toen op 2 februari 1947 tijdens de Centrale Bestuursvergadering van de K.A.B.-Limburg, "onder enthousiaste bijval" het besluit werd genomen tot het stichten van een Dr. Poelsoord als rust- en herstellingsoord voor arbeidersvrouwen en -kinderen. Op 19 maart 1947 werd de acte van de Dr. Poelstichting gepasseerd met als doel: "De bevordering van de volksgezondheid door het bouwen en/of exploiteren van Herstellings- en Vacantieoord en de uitzending van daarvoor in aanmerking komende personen uit de K.A.B. gelederen naar deze oorden".¹⁶ Negen ervaren bestuurders uit eigen kring werden gekozen in het bestuur van de nieuwe stichting: H. Donné uit Venlo, J. Collon uit Heerlen, J. Dorpmans uit Roermond, G. Gijbels uit Maastricht, S. Kerris uit Heerlen, J. Paulus uit Nieuwstadt, J. Verberkt uit Venlo, H. Vincken uit Weert en P. Willems uit Roermond. Ondanks de brede bestuurlijke ervaring die zij inbrachten had, met uitzondering van voorzitter H. Donné die medeoprichter en be-

¹³ S.H.C., K.A.B.-archief, map 120, brief bestuur K.A.B.-Limburg aan de Minister van Justitie, 24-10-1946.

¹⁴ S.H.C., K.A.B.-archief, map 113, brief bestuur K.A.B. aan de plaatselijke afdelingen, 22-06-1948.

¹⁵ *Een praatje over ons Mgr. Mutsaers-oord*, s.l. s.a. [Eerste helft 20e eeuw].

¹⁶ S.H.C., K.A.B.-archief, map 55, concept-acte der Dr. Poelstichting; Idem, map 114.

stuurslid van de Herstellingsoordvereniging Mgr. Mutsaers was geweest, geen van hen praktische ervaring met het opzetten en exploiteren van een gezondheidsinstelling.¹⁷ Dit gebrek aan ervaring zou zich herhaaldelijk wreken.

¹⁷ S.H.C., K.A.B.-archief, map 120, brief Sociaal Hygiënische en Charitatieve Raad aan Hoofdbestuur K.A.B.-Limburg, 25-02-1947; Idem, lijst bestuur Dr. Poelsoord; Jacobs, Het Gouden Boek, pp. 177, 291.

II. Op weg naar een eigen Oord

1. Een enthousiaste start

Direct na de oprichting van de Dr. Poelstichting werd onder leiding van voorzitter Donné contact gezocht met het bestuur van het Mgr. Mutsaersoord om tot samenwerking te komen. De eerste bestuursvergadering vond plaats op 26 maart 1947 in het Mgr. Mutsaersoord te Venlo. Om zo snel mogelijk met de uitzending van rustbehoevende vrouwen te kunnen beginnen, werd het bestuur van het Mgr. Mutsaersoord gepolst over de mogelijkheid om deelnemers in de Dr. Poelstichting in het rustoord te Venlo onder te brengen. Deze vorm van samenwerking zou nadrukkelijk slechts van tijdelijke aard zijn. Het doel was zo spoedig mogelijk fondsen te werven voor een eigen rustoord. De afgevaardigden van het Mgr. Mutsaersoord verklaarden zich onder voorwaarden bereid dertig bedden beschikbaar te stellen, vooropgesteld dat de eigen zelfstandigheid geen gevaar zou lopen. Om concurrentie uit te sluiten werd nadrukkelijk gesteld dat het Venlose oord slechts openstond voor hen die lid waren van St. Raphaël en voor deelnemers in de Dr. Poelstichting die lid waren van de K.A.B. Verder werd afgesproken dat de beide besturen elkaar ook in de toekomst ter zijde zouden staan.¹⁸

Nadat deze onderhandelingen gunstig waren verlopen, togen de bestuurders van de Dr. Poelstichting energiek aan het werk. Vastgelegd werd wie deelnemer kon worden en welke aanspraken zij konden doen gelden op uitzending. Deelneming stond open voor hen die lid waren van de K.A.B.-Limburg, van de Katholieke Arbeiders Jeugd (K.A.J.) en van de Katholieke Arbeidersvereniging (K.A.V.). Terloops werd vermeld dat in bijzondere gevallen ook niet-K.A.B.-leden voor uitzending in aanmerking konden komen. Daarbij werd nadrukkelijk gedacht aan leden van het Centraal Ziekenfonds en het Algemeen Mijnwerkers Fonds, fondsen waarmee in de toekomst wellicht overeenkomsten konden worden gesloten.¹⁹

Het is nuttig hier even stil te staan bij de naoorlogse organisatie van het sociaal-charitatieve werk onder de arbeiders van Limburg. Reeds

¹⁸ Archief Dr. Poelsoord, map Herwonnen Levenskracht (H.L.), notulen vergadering besturen Dr. Poelstichting en Mgr. Mutsaersoord, 26-03-1947.

¹⁹ S.H.C., K.A.B.-archief, map 55, reglement van de Dr. Poelstichting; Idem, map 114.

in 1944 werd, mede op initiatief van de K.A.B., de Gemeenschapsdienst opgericht. Dit was een samenwerkingsverband van verschillende charitatieve verenigingen en instellingen, waaronder een aantal instellingen van de K.A.B. De Gemeenschapsdienst had tot taak te komen tot coördinatie van de verschillende charitatieve activiteiten, om zo effectiever hulp te kunnen bieden aan de vele nooddriftige gezinnen. Ook de op 1 december 1946 door de K.A.B.-Limburg opgerichte Solidariteitsdienst, die als taak had het coördineren van het charitatieve werk in en van de K.A.B., viel onder de competentie van de Gemeenschapsdienst. Voorheen was dit werk binnen de K.A.B.-Limburg in handen geweest van de Sociaal-Hygiënische en Charitatieve Raad. Die had alleen intern gefunctioneerd. De Gemeenschapsdienst verrichtte ook werkzaamheden voor andere instellingen van de K.A.B., zoals de Dr. Poelstichting, het Priester Studiefonds en het Psychologisch Instituut Limburg. Toen de samenwerking binnen de Gemeenschapsdienst begon te haperen, werd ze ijlings opgeheven. Binnen de K.A.B. werd een nieuw apparaat gevormd dat vanaf 18 december 1947 ging functioneren onder de reeds bekende naam Solidariteitsdienst. Deze Solidariteitsdienst ging toch dadelijk de administratie, organisatie en het beheer voeren over de Dr. Poelstichting, de "oude" Solidariteitsdienst, het Priester Studiefonds en het Psychologisch Instituut. Zo bleven alle taken die de K.A.B. zichzelf toedichtte op het terrein van de charitas en de volksgezondheid ondergebracht in één coördinerend orgaan. Er had niet slechts een stoelendans plaatsgevonden. Op lokaal niveau werden overal parochiële solidariteitsdiensten actief.

In de eerste maanden na de oprichting van de Dr. Poelstichting stond de werving van leden centraal: "Immers, de verpleegkosten der deelnemers in het Herstellingsoord moeten gedragen worden door de contributie der deelnemers". Besloten werd om alle ledenwervingsacties onder te brengen bij de Centrale Solidariteitsdienst.²⁰ Daar die eind december 1947 reeds beschikte over bijna honderdvijftig Parochiële Solidariteitsdiensten leek zij bijzonder geschikt voor die taak.

In juli 1947 liet de stichting een "duidelijke, frisse en fleurige" wervingsfolder ontwerpen, die door vrijwilligers van de Parochiële

²⁰ S.H.C., K.A.B.-archief, map 115, eerste jaarverslag Dr. Poelstichting, 1947, p. 3.

Solidariteitsdiensten huis-aan-huis werd verspreid.²¹ De bedoeling van de folder was om eenieder duidelijk te maken wat de Dr. Poelstichting beoogde. Een wervende tekst sprak de goegemeente direct aan: "Of dit werk nodig is? Vraagt het maar eens aan Uw kameraden van "St. Raphaël", die, wat het herstellingsoord-werk betreft, beschikken over een rijpe en rijke ervaring in en door het Mgr. Mutsaersoord op de Berg te Venlo. Zij kunnen U vertellen van vrouwtjes, die afgetobt waren; die na ziekte, kraambed of anderszins totaal verzwakt en buiten staat waren, hun huisgezin verder behoorlijk te verzorgen en van de behandelende geneesheer te horen kregen: hoor eens Moedertje, daar is voor jou maar één middel: JE MOET HET HUIS UIT. Je moet gaan rusten, echt rusten, wèg uit je gezin, waar van behoorlijke rust geen sprake kan zijn. Je moet je behoorlijk laten verzorgen en vertroetelen en door flink en doelmatig eten weer op volle kracht komen. Doe je dat niet, dan komt de man zonder vrouw en de kinderen zonder moeder". Deelname kostte slechts 10 cent per week of 45 cent per maand. Een luttel bedrag, dat bij chronische klachten recht gaf op kostenloze uitzending naar een rust- of herstellingsoord. De folder sloot met de woorden: "Wij wachten op daden. In uw eigen belang en dat Uwer dierbaren".²²

Naast de folderactie werden de Solidariteitsdiensten ook ingeschakeld bij de fondsenwerving voor een toekomstig Dr. Poelsoord middels een provinciale loterij. Per circulaire werden grote en kleine ondernemers opgeroepen prijzen ter beschikking te stellen.²³ Daar de trekking van de loterij pas op 15 maart 1948 kon plaatsvinden, organiseerden de Parochiële Solidariteitsdiensten op voorhand nog diverse andere activiteiten om het startkapitaal van de stichting te doen groeien. Zo werden er "solidariteits-tombola's", film- en kienavonden, fancyfairs en wielerfeesten op touw gezet.²⁴ Ook het bondsbestuur deed enige, zij het bescheiden duiten in het zakje. Zo bracht het in mei 1947 een boekje uit, samengesteld door de paters J. Jacobs en A. Gerats m.s.c., getiteld: "Gedachten, Woorden en Daden van Dr. H.A. Poels". De opbrengst van dit boekje zou geheel ten goede

²¹ Idem.

²² S.H.C., K.A.B.-archief, map 117, folder: Onze Doctor Poels Stichting en ons Toekomstig Doctor Poelsoord, juli 1947.

²³ S.H.C., K.A.B.-archief, map 113, jaarverslag Centrale Solidariteitsdienst, 1947.

²⁴ Idem, p. 5.

komen aan de stichting. Ook stelde het enige duizenden "Dr. Poels-medailles" beschikbaar, die voor 25 cent per stuk konden worden verkocht.²⁵

Tegelijk met de werving van deelnemers en fondsen werd een groot-scheepse "donateursactie" op touw gezet. Door middel van een circulaire aan alle K.A.B.-afdelingen werd eenieder die "waardering en sympathie heeft voor het werk van Dr. Poels" opgeroepen donateur te worden van de stichting tegen minimaal f 5,- per jaar. Ook personen buiten K.A.B.-verband konden zich als donateur opgeven. De opbrengsten van alle inzamelingsacties werden onder de verschillende instellingen van de K.A.B. verdeeld. Het bestuur van de Dr. Poelsstichting besloot haar deel geheel in het Bouwfonds Dr. Poelsoord te storten. Met de uitzending van patiënten zou pas worden begonnen indien zich ten minste 5.000 deelnemers hadden aangemeld.²⁶ De speurtocht naar een lokatie voor het toekomstige Dr. Poelsoord was inmiddels in volle gang. Op 14 juni 1947 berichtte het bestuur dat het een geschikt terrein had gevonden in Venlo, "ter hoogte van de gemeente-waterleiding". Bij navraag bleek dat dit 14 hectare grote perceel ten minste f 50.000,- zou gaan kosten, een bedrag dat de middelen van de nog prille stichting verre oversteeg. Gehoopt werd dat het gemeentebestuur van Venlo bereid zou zijn tot een regeling, waarbij het terrein gratis ter beschikking zou worden gesteld. Een dergelijke regeling was namelijk in het verleden ook getroffen met de stichters van het Mgr. Mutsaersoord. Het bestuur van de Dr. Poelsstichting drong er bij de leiding van de K.A.B.-Limburg op aan om met spoed stappen in die richting te ondernemen.²⁷ Tijdens een bespreking met het College van Burgemeester en Wethouders van Venlo kon slechts de toezegging worden ontlokt dat het voorstel begin 1948 zou worden voorgelegd aan de gemeenteraad. In de tussentijd zou de speurtocht naar mogelijke andere geschikte vestigingsplaatsen doorgaan.

Eind 1947 werd bij het Mgr. Mutsaersoord opname aangevraagd voor twee deelneemsters in de Dr. Poelsstichting. Een pover begin, zo

²⁵ S.H.C., K.A.B.-archief, map 115, eerste jaarverslag Dr. Poelsstichting, 1947, pp. 4-5.

²⁶ Idem, pp. 6-7.

²⁷ S.H.C., K.A.B.-archief, map 120, brief bestuur Dr. Poelsstichting aan hoofdbestuur K.A.B.-Limburg, 14-06-1947.

oordeelden de bestuurders, maar het teleurstellend lage aantal in schrijvingen liet geen grotere afvaardiging toe.²⁸

2. Tegenslagen bleven niet uit

De euforie uit de begintijd bleek slechts van korte duur. Met duidelijke teleurstelling berichtte het bestuur van de stichting over het tweede jaar van haar bestaan. Ondanks "de prachtige doelstelling" bleef de aanwas van deelnemers en sponsors ver beneden de verwachtingen. Blijkbaar waren doelstelling, nut en noodzakelijkheid van de stichting onvoldoende doorgedrongen binnen de K.A.B. Enigszins zuur merkt het bestuur op, "dat vele leden zich niet volkomen bewust zijn van de verantwoording die zij ten aanzien van de beveiliging van hun gezin dragen". Daarnaast werd veel hinder ondervonden van de concurrentie van Herwonnen Levenskracht, dat naarstig donateurs wierf onder K.A.B.-leden voor het spoedig te openen rust- en herstellingsoord Sonnehaert te Zeist. Toch sprak het bestuur haar vertrouwen in de toekomst uit: het zou trachten haar bestaansrecht krachtiger voor het voetlicht te brengen.²⁹

Met hernieuwde ijver stortten allen die betrokken waren bij de opbouw van de Dr. Poelstichting zich op de werving van deelnemers, donateurs en begunstigers. In januari 1948 ontvingen alle grotere Limburgse werkgevers en gemeenten een circulaire met uitleg over de doelstellingen van de stichting en een bede om financiële steun. De opbrengst van deze actie stemde tot tevredenheid. Die maand werd ook de eerste patiënte uitgezonden naar het Mgr. Mutsaersoord.

Toen op 15 maart 1948 de trekking van de provinciale loterij ten bate van het toekomstige Dr. Poelsoord plaats vond, moest het stichtingsbestuur een nieuwe teleurstelling incasseren. Een groot deel van de loten was niet verkocht. De nettowinst van f 17.565,54 bleef ver beneden de verwachting.³⁰ Ook de resultaten van lokale acties vielen

²⁸ S.H.C., K.A.B.-archief, map 117, circulaire Dr. Poelstichting aan de parochiële solidariteitsdiensten en afdelingen van de K.A.B.-Limburg, 10-11-1947.

²⁹ S.H.C., K.A.B.-archief, map 115, jaarverslag Dr. Poelstichting, 1948, p. 1.

³⁰ S.H.C., K.A.B.-archief, map 117, circulaire Dr. Poelstichting aan de parochiële solidariteitsdiensten, betreffende loterij.

tegen. Aan het eind van het jaar bleken de inkomsten uit giften, collecten en subsidies slechts f 32.409,98 te bedragen. Het bestuur concludeerde "dat bezuiniging der uitgaven onzer Stichting in 1949 een gebiedende eis zal betekenen".³¹

Meer nog dan door de tegenvallende inkomsten werd het stichtingsbestuur verontrust door de plannen van H.L. voor de opening van Sonnehaert in de bossen rond Zeist. Oorspronkelijk bedoeld als wapen in de strijd tegen volksziekten als tuberculose, begaf H.L. zich hiermee nadrukkelijk op het terrein van de Dr. Poelstichting. Daar deze vereniging reeds lang aan de weg timmerde en veel bekendheid genoot, en bovendien aan haar donateurs slechts een maandelijks bijdrage van f 0,25 vroeg, werd voor concurrentie gevreesd.³² Een vrees die het bestuur van de stichting bewaarheid zag in de groeiende aanwas van leden voor H.L. In een circulaire wees het bestuur van de Dr. Poelstichting op het feit dat de maandelijks bijdrage van f 0,25 aan H.L. alleen de echtgenotes van donateurs recht gaf op uitzending, terwijl de bijdrage van f 0,45 die de Dr. Poelstichting van haar deelnemers vroeg, recht gaf op uitzending van het hele gezin, man, vrouw én kinderen. Om de concurrentie het hoofd te bieden deed het bestuur van de Dr. Poelstichting een voorstel aan haar collega's van het Mgr. Mutsaersoord om te komen tot samenwerking "in een permanente belangengemeenschap". Een antwoord op dit voorstel bleef voorlopig uit.³³

Het aantal deelnemers in de Dr. Poelstichting groeide, mede door de acties van H.L., slechts langzaam. Waren voor een verantwoorde exploitatie van een eigen rustoord minimaal 5.000 deelnemers noodzakelijk, eind december 1948 stonden er niet meer dan 1.306 ingeschreven. Het hele jaar had slechts een aanwas van 406 nieuwe deelnemers te zien gegeven. Toch waren er lichtpuntjes: de stichting was in staat gebleken negen patiënten naar het Mgr. Mutsaersoord uit te zenden met een totale verpleegduur van 597 dagen, gemiddeld bijna tien weken per persoon.³⁴

³¹ S.H.C., K.A.B.-archief, map 115, jaarverslag Dr. Poelstichting, 1948, Staat van baten en lasten.

³² S.H.C., K.A.B.-archief, map 113, circulaire bondsbestuur K.A.B. aan de plaatselijke afdelingen, 22-06-1948.

³³ S.H.C., K.A.B.-archief, map 115, jaarverslag Dr. Poelstichting, 1948, p. 3.

³⁴ Idem, p. 5.

De onderhandelingen die het bestuur van de Dr. Poelsstichting in 1947 had aangeknoopt met het gemeentebestuur van Venlo omtrent de terbeschikkingstelling van gemeenteterreinen voor de bouw van haar oord, werden in 1948 voortgezet. Toch bleef de speurtocht naar mogelijke andere vestigingsplaatsen doorgaan.

3. Nog steeds weinig enthousiasme voor een eigen herstellingsoord

Ook in 1949 moest het bestuur melden dat het er nog niet in was geslaagd "de massa van onze Katholiek georganiseerde arbeiders in Limburg warm te maken voor het Herstellingsoord-wezen". De groei van het aantal leden bleek opnieuw onvoldoende. Konden er in 1948 nog 406 nieuwe deelnemers worden ingeschreven in de stichting, in 1949 waren dat er slechts 69. Mede onder invloed van bezuinigingen werd het bestuur enigszins gewijzigd en ingekrompen.

Het aantal acties ter versterking van de financiële positie van de stichting liep opmerkelijk terug. Het bestuur maakte slechts melding van een zomerfeest dat in samenwerking met de Vereniging Mgr. Mutsaersoord was georganiseerd in kasteel Hillenraed te Swalmen. Beide instellingen hielden aan dit feest een batig saldo over van f 3.700,--. Een aantal loterijen zouden dit bedrag wellicht nog doen toenemen. Verder werd vermeld dat de stichting f 5.000,-- subsidie had ontvangen: f 2.000,-- van het Fonds Noodgebieden en f 3.000,-- van het Centraal Ziekenfonds.³⁵

De zoektocht naar een vestigingsplaats voor het Dr. Poelsoord bleek meer vermeldenswaardigheden op te leveren. Nadat eerder al locaties in Afferden en Venray onder de loep waren genomen, werden in de loop van het jaar besprekingen gevoerd met de Medische Missiezusters te Imstenrade. De Missiezusters hadden het plan opgevat een herstellingsoord te gaan exploiteren. De besprekingen werden evenwel doorkruist toen het huis van burgemeester Mertens van Heythuyzen in december aan de K.A.B. te koop werd aangeboden. Door het bondsbestuur van de K.A.B. getipt, toog het bestuur van de Dr. Poelsstichting op onderzoek uit. Het bleek dat dit ruime woonhuis zonder al te veel kosten tot herstellingsoord kon worden ingericht.

³⁵ Archief Dr. Poelsoord, Collectie FNV, map II, jaarverslag Dr. Poelsstichting, 1949, p. 1.

Ook de medisch adviseur van het Centraal Ziekenfonds oordeelde gunstig over deze locatie.³⁶ Stappen werden ondernomen om het huis, dat f 20.000,-- moest opbrengen, aan te kopen.³⁷

Het aantal uitzendingen van patiënten naar het Mgr. Mutsaersoord nam ondertussen toe. In totaal werden in 1949 achttien patiënten uitgezonden: elf vrouwen, vier meisjes en drie jongens. Zij vonden er gemiddeld gedurende zeven weken een gastvrij onthaal. Het jaarverslag over 1949 besloot met de juichende mededeling: "Wij gaan 1950 in onder totaal veranderde omstandigheden; binnen enkele maanden zal ons eigen Dr. Poels-Oord worden geopend".

4. Er gloort hoop

Met de aanvang van het nieuwe jaar brak een cruciale periode aan in de ontstaansgeschiedenis van het Dr. Poelsoord. Het zou voor de stichting een jaar zijn van interne reorganisatie en van vele tegenslagen, maar ook het jaar waarin het eigen oord gestalte kreeg. Aan de hand van de notulen van de bestuursvergaderingen zal een beeld worden geschetst van de ontwikkelingen.

Op 5 januari 1950 vond de eerste bestuursvergadering van dat jaar plaats. Belangrijkste gespreksonderwerp betrof de burgemeesterswoning te Heythuysen. Besproken werd of men dit huis als herstellingsoord voor vrouwen of als kinder-vakantieoord zou kunnen gaan exploiteren. Een voorstel om het voor beide bestemmingen in te richten, werd verworpen. In de zomermaanden zou het grote aantal kinderen een goede verpleging van rustbehoevenden ernstig belemmeren. Na ampele overweging werd in principe besloten het pand aan te kopen om het als rust- en herstellingsoord voor moeders, en eventueel kinderen, te gaan exploiteren. Een laatste inspectietocht moest uitsluitel geven. Over de prijs was men het eens: f 20.000,-- was een "gunstig" bedrag. Wel was tijdens een eerder bezoek aan het pand, in het bijzijn van enkele aannemers, gebleken dat enige ver-

³⁶ Idem, p. 2.

³⁷ S.H.C., K.A.B.-archief, map 120, brief voorzitter aan de leden van de Dr. Poelstichting, 31-12-1949.

bouwingen noodzakelijk zouden zijn.³⁸ Twee dagen later togen de bestuursleden naar Heythuysen. Na een grondige inspectie werd ter plekke de knoop doorgehakt en besloten tot koop van de woning. Uit vrees voor een kostbare en omslachtige verbouwing werd afgesproken dat alleen de hoogstnoodzakelijke verbeteringen aan het pand zouden worden aangebracht.³⁹

Nu de realisatie van het Dr. Poelsoord nabij leek, werden de ontwikkelingen binnen de stichting aan een evaluatie onderworpen. Geconstateerd werd dat ondanks de gezonde staat van de financiën het aantal leden teleurstellend laag bleef. Al enkele jaren schommelde het deelnemersaantal rond de 1.300, te weinig voor een verantwoorde exploitatie. Begin februari 1950 besloot het bestuur daarom onderhandelingen aan te knopen met Herwonnen Levenskracht om tot samenwerking te komen. De resultaten van deze onderhandelingen kwamen ter tafel tijdens de jaarvergadering van 14 februari. Besloten werd dat de deelnemersacties zouden worden stopgezet. Alle reeds geworven deelnemers konden als donateur op H.L. overgaan tegen een maandelijks contributie van 25 cent. Op haar beurt zou deze landelijk opererende vereniging voor uitzending van rustbehoevende vrouwen naar het toekomstige Dr. Poelsoord gaan zorgen. Concrete toezeggingen over aantallen patiënten werden niet gedaan, gedacht werd aan maximaal twaalf vrouwen uit Limburg en dertien uit andere provincies. Daar H.L. alleen garant stond voor uitzending van vrouwen, kwam de kinderuitzending die in het deelnemerschap van de Dr. Poelsstichting was begrepen, in gevaar. Daarom was overeengekomen dat de deelnemers in de stichting nog tot 1 januari 1951 recht konden doen gelden op kinderuitzending. Een nadere regeling van deze kwestie zou nog worden getroffen. Wel was vastgelegd dat de Dr. Poelsstichting volledige zeggenschap zou behouden over het eigen oord. De datum van overgang zou nog nader bekend worden gemaakt.

Tijdens diezelfde vergadering presenteerde architect Bartels uit Heerlen zijn in opdracht van het bestuur ontwikkelde plannen voor de verbouwing en inrichting van de voormalige burgemeesterswoning te Heythuysen. De bestuursleden bleken unaniem van mening dat de

³⁸ Archief Dr. Poelsoord, Collectie FNV, map II, notulen bestuursvergadering van de Dr. Poelsstichting, 05-01-1950.

³⁹ Idem, 07-01-1950.

voorstellen te ingrijpend en te kostbaar waren. Verder overleg leek noodzakelijk.⁴⁰ Begin april maakte het bestuur bekend toch in te stemmen met de plannen van de architect. Met een grootschalige verbouwing kon het aantal bedden substantieel worden uitgebreid, waarmee een betere exploitatie gewaarborgd leek. Architect Bartels raamde de kosten op f 40.000,--. Een aantal aannemers werd benaderd met het verzoek een offerte uit te brengen. Vóór 1 september 1950 diende de verbouwing gereed te zijn, zodat het Dr. Poelsoord een maand later de poorten kon openen.

Inmiddels waren in de Limburgse dagbladen oproepen geplaatst voor sollicitanten naar de verschillende functies in het spoedig te openen oord. In korte tijd ontving het bestuur vijftientig reacties. Een bestuurscommissie kreeg opdracht zo spoedig mogelijk te komen tot de aanstelling van een directrice. De selectiecommissie moest haar werkzaamheden evenwel onderbreken toen de K.A.B.-Limburg een reorganisatie aankondigde van al haar activiteiten op het gebied van volksgezondheid, charitas en algemeen maatschappelijk werk. Omdat de besturen van de verschillende instellingen veelal uit dezelfde personen bestonden, had het bondsbestuur besloten al haar sociaal-charitatieve activiteiten te bundelen in één centraal orgaan: de Dr. Poelstichting. De Centrale Solidariteitsdienst en de Sociaal-Hygiënische Raad zouden worden opgeheven en de plaatselijke solidariteitsdiensten omgedoopt tot parochiële Dr. Poelcomité's. Tijdens de vergadering van 12 april 1950 besloot het bestuur van de Dr. Poelstichting in te stemmen met de plannen en met de daarvoor benodigde statutenwijziging.⁴¹ De uitbreiding van het takenpakket maakte een herziening van de organisatie van de stichting noodzakelijk. Besloten werd het bestuur te verdelen in secties, ieder met een eigen specifieke taak. Op 3 juni werden de secties Doctor Poelsoord, Hulpverlening, Vacantiewerk, Medische Kinderuitzending, Bejaardenzorg en Gezinszorgfonds officieel geïnstalleerd.⁴²

Toen het bestuur de aandacht weer richtte op het Dr. Poelsoord, bleek dat de ontwikkelingen een ongunstige wending hadden genomen. De euforie rond de verwachte spoedige opening van het oord in Heythuysen sloeg begin juni om in ontgoocheling. De laagste in-

⁴⁰ Idem, 14-02-1950.

⁴¹ Idem, 12-04-1950.

⁴² Idem, 03-06-1950.

schrijving op de verbouwing lag ver boven de geschatte kosten van f 40.000,--. De verbouwingsplannen waren hiermee van de baan. Daarnaast was nog bekend geworden dat de medisch adviseur van het Algemeen Mijnwerkersfonds het pand ongeschikt achtte om als herstellingsoord te dienen. Wilde de Dr. Poelstichting kunnen rekenen op de medewerking van het A.M.F., dat plannen had een groot aantal leden uit te zenden naar herstellingsoorden, dan moest er worden uitgezien naar een andere locatie. Inmiddels had de stichting in Swalmen het landgoed Groenewoud gehuurd met de bedoeling er een kinder-vakantieoord te vestigen. Besloten werd om na te gaan of daar wellicht ook het Dr. Poelsoord kon worden gevestigd. Het pand te Heythuysen werd met enige duizenden guldens verlies weer verkocht.⁴³

Eind juni 1950 werden de besprekingen met H.L. omtrent de voorgenomen samenwerking afgerond. In een circulaire aan de verschillende afdelingsbesturen maakte de stichting op 18 juli 1950 bekend dat de samenwerking contractueel was vastgelegd en per 1 augustus van dat jaar zou ingaan.⁴⁴ H.L. verplichtte zich vijftien patiëntplaatsen in het Dr. Poelsoord voor haar rekening te gaan nemen. De uitzending van kinderen zou nog tot 1 januari 1951 worden voortgezet.⁴⁵ Alle deelnemers werden op de hoogte gebracht van de nieuwe voorwaarden voor opname in het toekomstige Dr. Poelsoord.⁴⁶

De plannen om het Dr. Poelsoord te gaan huisvesten in in der haast aangeschafte barakken op het landgoed Groenewoud, werden medio oktober van dat jaar opgegeven. De inrichting van deze barakken zou te kostbaar worden. De stemming onder de bestuursleden was zeer bedrukt, "nimmer was de voorzitter zo ontmoedigd geweest". Enkele dagen later bracht de medisch adviseur van de stichting, dokter Kallen, uitkomst. Hij vestigde de aandacht van het bestuur op het feit dat de voormalige Maastrichtse kraamkliniek De Kanjel leeg stond. Tijdens de bestuursvergadering van 26 oktober 1950 werd verheugd bericht over een bezoek aan dit pand. Het gebouw was ruim, licht en goed onderhouden. Besloten werd om het gemeentebestuur van

⁴³ Idem.

⁴⁴ Archief Dr. Poelsoord, map H.L., circulaire 18-07-1950.

⁴⁵ Archief Dr. Poelsoord, map H.L., overeenkomst tussen H.L. en de Dr. Poelstichting, april 1951.

⁴⁶ S.H.C., K.A.B.-archief, map 117, circulaire zonder datering.

pen of te verhuren. Het landgoed Groenewoud zou verder uitsluitend dienst doen als vakantieoord voor kinderen.⁴⁷

Eind 1950 maakte het bestuur van de stichting de balans op. De hooggespannen verwachtingen rond de opening van een eigen herstellingsoord waren niet beantwoord, al waren de vooruitzichten op vestiging in Maastricht plotseling zeer gunstig. Ook bleek de reorganisatie van de stichting in de praktijk niet goed te werken. Spanningen tussen de verschillende secties hadden de onderlinge verhoudingen danig vertroebeld.

5. *Het eigen Oord een feit*

Al tijdens de eerste bestuursvergadering van het nieuwe jaar werd de heel moeizaam totstandgekomen reorganisatie van 1950 weer ongedaan gemaakt. De verschillende secties gingen voortaan als zelfstandige stichtingen huns weegs. De Dr. Poelsstichting kon zich zo weer geheel gaan toeleggen op haar oorspronkelijke werkterrein: het herstellingsoordwerk. Teneinde de verschillende werkzaamheden toch enigszins te bundelen, werd een Diocesaan Dr. Poelscomité in het leven geroepen, een overkoepelend orgaan, waarin de Dr. Poelsstichting, de Stichtingen Vacantiewerk en Gezinszorgfonds en de Dienst Hulpverlening met behoud van zelfstandigheid zitting kregen. Tijdens de jaarvergadering van 14 februari 1951 werd de nieuwe werkwijze bekrachtigd.⁴⁸ Twee dagen later trad een nieuw bestuur aan.

Ondertussen had de gemeenteraad van Maastricht ingestemd met verhuur van De Kanjel aan de stichting. Opgetogen bespraken de bestuursleden de zegeningen van dit monumentale landgoed. De Kanjel was een in 1880, in opdracht van de familie Regout, in eclectische stijl gebouwd landhuis, naar een ontwerp van de Akense architect Wilhelm Wickop. Het maakte deel uit van een complex van vier buitenplaatsen van de Regouts temidden van parken, vijvers en weilanden, gelegen langs de noordelijke uitvalsweg naar Meerssen. Onder de naam "Petite Suisse" werd het verhuurd aan zakenrelaties van de familie en aan vermogende bezoekers van het nabijgelegen

⁴⁷ Archief Dr. Poelsoord, Collectie FNV, map II, notulen bestuursvergadering Dr. Poelsstichting, 26-10-1950.

⁴⁸ Idem, 12-01-1951; *Jaarverslag Dr. Poelsstichting*, 1951.

Maastricht, die er in een passende ambiance konden verpozen. Na enige jaren werd "Petite Suisse" verbouwd tot woonhuis ten behoeve van een dochter van Petrus Regout, A. Weustenraad-Regout, en werd het omgedoopt in Villa Kanjel, naar de achter het huis stromende Kanjelbeek. Het huis veranderde enkele malen van eigenaar, totdat het in 1940 door de Duitse bezetters werd geconfisqueerd. Tijdens de oorlogsjaren was in de villa een "Mutterheim" gevestigd, een kraamklinik onder beheer van de Duitse "Volkswohlfahrt". In april 1946 verkreeg de gemeente Maastricht het landgoed voor een bedrag van f 80.000,-- in eigendom, met de bedoeling er een kraaminrichting voor armlastige vrouwen te vestigen. Op 20 april 1947 werd de kraaminrichting De Kanjel officieel geopend. Onder beheer van het Burgerlijk Armbestuur bleef de villa als zodanig in gebruik tot 19 september 1950.⁴⁹

Meteen nadat het heuglijke nieuws uit Maastricht bekend was geworden, richtte het bestuur zich op de werving van personeel en de aankoop van de inventaris. Enigszins huiverig voor een mogelijke onderbezetting van het oord werd Herwonnen Levenskracht nogmaals op de eerder gemaakte overeenkomst gewezen en werden de banden met verschillende ziekenfondsen versterkt. Nu de opening van het Dr. Poelsoord op handen was, leek zich een lichte vorm van koudwatervrees meester te maken van de bestuursleden. Onervaren met zorginhoudelijke zaken werd een oriënterend bezoek gepland aan het rustoord Sonnehaert. Bij terugkomst meldde het bestuur "hier veel van geleerd" te hebben.⁵⁰ Begin maart liet het weten: "Het Dr. Poelsoord, ons herstellingsoord voor moeders uit de gezinnen van onze K.A.B.-leden, gaat nu eindelijk werkelijkheid worden. Na veel moeilijkheden te hebben overwonnen, zullen wij dan eindelijk ons doel bereiken. Omstreeks 1 mei a.s. hopen wij ons Dr. Poelsoord te kunnen openen". Alle afdelingen van de K.A.B. werden opgeroepen om nieuwe geldinzamelingsacties te organiseren, ook wel "wed-

⁴⁹ F.H.M. Roebroeks, *Uit nood geboren : de Maastrichtse kraaminrichting "De Kanjel"*, in: *Bonhe et Servante : uit de geschiedenis van de Maastrichtse vrouw* / onder redactie van I.M.H. Evers, Th.J. van Rensch en P.J.H. Ubachs, Maastricht 1986, pp. 134-136.

⁵⁰ Archief Dr. Poelsoord, Collectie FNV, map II, notulen bestuursvergaderingen 14-02-1951, 22-02-1951, 04-03-1951.

strijden in edelmoedigheid" genoemd, ten behoeve van de inrichting van het oord.⁵¹

Op dinsdagmiddag 1 mei 1951 vond de plechtige inzegening van het Dr. Poelsoord plaats, ten overstaan van een groot aantal prominenten. Allen spraken de hoop uit dat "deze parel aan de kroon der K.A.B.-instellingen", "dit levend Dr. Poelsmonument", voor de arbeiders en hun gezinnen van onschatbare waarde mocht worden.⁵²

"Villa Kanjel".

⁵¹ S.H.C., K.A.B.-archieff, map 117, circulaire Dr. Poelsstichting aan de besturen van de K.A.B.-afdelingen en de Dr. Poelscomité's, maart 1951.

⁵² S.H.C., K.A.B.-archieff, map 120, artikel uit Gazet van Limburg, 02-05-1951.

III. Van Rusthuis naar Psychosociaal Behandelcentrum

1. Vallen en opstaan

Enige weken van hectische activiteit gingen aan de opening van het Dr. Poelsoord vooraf. Voornaamste aandachtspunten tijdens de vele vergaderingen van het bestuur van de stichting betroffen de aanstelling van het personeel en de inrichting van het oord. Hoewel de vele acties ten behoeve van het Bouwfonds Dr. Poelsoord moeizaam verliepen en nog menige bedelbrief werd verzonden, kon met tevredenheid worden bericht over de bereikte resultaten. "Gestimuleerd door het Bestuur van de K.A.B.-Limburg en door het bestuur van de Dr. Poelstichting zorgden de activiteiten van de verschillende K.A.B.-afdelingen, tezamen met de medewerking van tal van instellingen en personen van buiten de K.A.B. ervoor dat wij ons Dr. Poelsoord behoorlijk uit eigen middelen kunnen installeren", heette het.⁵³ Op 27 april 1951 kon de secretaris van de stichting op verheugde toon aan zijn mede-bestuursleden melden: "Het Oord is nu vrijwel geheel in orde".⁵⁴

Aanmerkelijk meer moeite ondervond het bestuur bij het vinden van geschikt personeel. Het Burgerlijk Armbestuur (B.A.) van Maastricht, de exploitant van de voormalige kraamkliniek De Kanjel, werd eind februari om adviezen gevraagd over de grootte van het personeelsbestand en de hoogte van de salarissen. Een bezetting van minimaal acht personeelsleden bleek noodzakelijk: een directrice, een assistente, een huishoudster/kookster, vier dienstboden en een stoker/tuinman. Voor het merendeel van de functies kon worden volstaan met ongekwalificeerde mensen, zodat de personeelslasten laag bleven.⁵⁵ Gekwalificeerd personeel bleek moeilijk te krijgen. De aanstelling van de directrice leverde de meeste problemen op. Al had een twintigtal sollicitanten gereageerd op de advertenties in diverse dagbladen, het kwam aanvankelijk niet tot een benoeming. Verschillende kandidates werden afgewezen omdat zij de vereiste ervaring ontbeer-

⁵³ *Jaarverslag Dr. Poelstichting*, 1951.

⁵⁴ Archief Dr. Poelsoord, Collectie FNV, map II, brief secretaris Collon aan bestuurslid G. van Leipzig, 27-04-1951.

⁵⁵ Archief Dr. Poelsoord, Collectie FNV, map II, verslag bezoek Ensink en Nievelstein aan B.A. Maastricht, 25-02-1951.

den, anderen omdat ze niet beschikten over de benodigde administratieve vaardigheden of omdat ze niet genegen waren de eigen woning op te geven en zich te vestigen in het oord. Opnieuw werden er personeelsadvertenties geplaatst in de dagbladen en trok een kleine stoet kandidaten voorbij aan de selectiecommissie. Op 21 maart liet voorzitter H. Donné weten dat de knoop was doorgemaakt: "Het dagelijks bestuur zal u voorstellen om goed te keuren de benoeming van Zr. Thomassen te Roermond tot Directrice en van Mej. Florax te Sittard als Assistente. Beide zijn Limburgse".⁵⁶

De aanstelling van het huishoudelijk personeel had ook heel wat voeten in de aarde. De belangstelling voor deze functies bleek gering, en toen op 7 mei de eerste patiënten arriveerden, was het personeelsbestand nog niet op de vereiste sterkte. Dit probleem zou structureel blijken te zijn. Vooral in de eerste jaren van het oord leidde de hoge werkdruk tot spanningen en fricties, herhaaldelijk culminerend in hoog oplopende conflicten, ziekmeldingen en ontslagaanvragen. Het bestuur maakte met haar weifelende houding in al deze conflicten geen sterke indruk. Herhaaldelijk bereikten haar berichten dat het werk voor de aanwezige personeelsleden te zwaar was, maar het achtereenvolgende van het personeelsbestand, verwijzend naar de wankelende begroting, niet opportuun. Niet zelden verweet het bestuur vertrekkende personeelsleden ongeschiktheid voor de hen toegewezen taak en een ontberen van de voor dit werk vereiste mentaliteit. Onervarenheid was grotendeels debet aan dit weinig standvastig manoeuvreren van het bestuur.

Fnuikender voor de sfeer en de verhoudingen in het oord was het gebrek aan een goede werk- en taakverdeling tussen de verschillende stafleden. Pas op 22 september 1952 werd er door het dagelijks bestuur een summier schets van een werkindeling gepresenteerd. Deze bleek door zijn beknoptheid slechts een bron van conflicten. Onduidelijk bleef, wie de leiding had in het oord.⁵⁷ Met name de verhouding tussen de administrateur en de directrice raakte vertroebeld, mede door de botsende karakters van de twee. Pas eind juni 1953 kwam het bestuur met een meer uitgewerkt plan voor een werk-

⁵⁶ Archief Dr. Poelsoord, Collectie FNV, map II, brief H. Donné aan bestuursleden Dr. Poelssstichting, 21-03-1951.

⁵⁷ S.H.C., K.A.B.-archief, map 118a, werk- en functie-indeling Doctor Poels Oord, besluit D.B. 26-09-1952.

verdeling. Ook de instructies voor de assistente van de directrice en de zielzorger werden aangepast. Blijkens de vele wijzigingsvoorstellen schiep ook dit plan geen heldere verhoudingen.⁵⁸

In 1953 werd het verplegend team versterkt met twee nieuwe medewerksters, hetgeen de zware taak van de directrice en haar assistente enigszins ontlastte. Naar zou blijken niet voldoende. Toen in juli 1954 het aantal patiënten in het oord was opgelopen tot 53, kwamen de sluimerende spanningen en onderlinge animositeit tot ontlading. Op 29 juli nam de assistente van de directrice ontslag; het boterde reeds lang niet tussen haar en zuster Thomassen. Begin augustus meldde de laatste zich ziek. Op last van haar huisarts diende zij ten minste zes weken rust te nemen. In een vertrouwelijk schrijven, gericht aan één van de bestuursleden van de stichting, merkte administrateur K. Nievelstein fijntjes op: "Nu Zr. Thomassen weg is, gaat alles prima. Nu beste bewijs dat ze weg moet hier". Blijkbaar onderschreef een aantal bestuursleden deze mening.⁵⁹ Ook de zielzorger in het oord, pater Amadeus Hermans o.f.m., bleek weinig geliefd. Zijn voortdurende bemoeienis met de leiding van het oord en zijn fulmineren tegen de gebrekkige aandacht voor de zielzorg waren het bestuur een doorn in het oog. De pater was echter niet van zins zijn licht onder de korenmaat te plaatsen. Op 12 september 1954 richtte hij zich rechtstreeks tot het bestuur. De pater constateerde dat "[...] personeelsbeleid en personeelszorg momenteel nog zeer veel, zo niet alles te wensen overlaten. De situatie wordt met de dag meer onhoudbaar". Ook merkte hij op dat er in toenemende mate ontstemming en ontevredenheid heerste bij het personeel, "welke door het optreden van zgn. leidinggevende personen tot het uiterste wordt gedreven".⁶⁰ Na de pater herhaaldelijk te hebben verzocht zich te onthouden van kritiek op de leiding, richtte het bestuur van de stichting zich tot de gardiaan van de minderbroeders met het verzoek pater Hermans terug te trekken, hetgeen geschiedde.⁶¹ De pastoor van de parochie Sint-Antonius van Padua, de parochie waarin het Dr. Poelsoord was gelegen, nam zijn taak over.

⁵⁸ Idem, 22-06-1953.

⁵⁹ Archief Dr. Poelsoord, Collectie FNV, map III, memo Klaus (Nievelstein), 21-09-1954.

⁶⁰ S.H.C., K.A.B.-archief, map 118b, brief Pater Hermans aan bestuur Dr. Poelssstichting, 12-09-1954.

⁶¹ Idem, brief Pater Seelen aan bestuur Dr. Poelssstichting, 17-06-1955.

Administrateur Nievelstein bleek door zijn optreden en zijn stellingname in de vele conflicten ernstig geschaad. Hij besloot de eer aan zichzelf te houden en ontslag te vragen. Per 1 januari 1956 trad hij opnieuw in dienst van de K.A.B.-Limburg.

Zuster Thomassen was ondertussen te verstaan gegeven dat zij beter kon uitzien naar een andere betrekking; haar terugkeer werd niet wenselijk geacht. Tijdens de vergadering van 12 augustus 1955 maakte het bestuur bekend een opvolgster voor zuster Thomassen gevonden te hebben: een ervaren verpleegster uit Utrecht, zuster Louwerier. Na enkele gesprekken zegde deze toe per 1 oktober haar werkzaamheden aan te vangen. Groot was de verbijstering toen zuster Louwerier op 7 september bij de secretaris van de stichting een brief liet bezorgen, waarin zij schreef af te zien van de functie vanwege "de inwoning en het vele administratieve werk". Eén van de verpleegsters in het oord, zuster Van Gennip, nam sedert december 1954 de functie van hoofdverpleegster waar. Vanaf oktober 1955 werd zij op proef aangesteld tot waarnemend directrice. Zij bleek zo goed te voldoen dat in mei van het daaropvolgende jaar werd besloten haar te benoemen tot directrice. Zij zou deze functie vele jaren, tot volle tevredenheid van zowel patiënten als bestuur, vervullen.

In het jaarverslag over 1955 berichtte het bestuur van de Dr. Poelstichting over de doorstane moeilijkheden, daarmee ruitelijk toegevend zelf voor een deel verantwoordelijk te zijn geweest voor de vele problemen: "Op grond van opgedane ervaringen [...], werden meerder schema's gemaakt omtrent de personeelsbezetting en taakverdeling. Als vaststaand werd aangenomen de noodzakelijkheid van een éénhoofdige leiding over het gehele personeel en het gehele werk, geassisteerd door personen met een directe verantwoordelijkheid op de afzonderlijke terreinen van de huishouding en de administratie".⁶² Eind 1955 was de rust onder het personeel teruggekeerd. Toch zouden nog regelmatig personeelsleden opstappen of worden vervangen door anderen, want zo concludeerde één van de bestuursleden: "het werk in het Oord is moeilijk en zwaar, en aan het personeel worden hoge eisen gesteld".⁶³

⁶² *Jaarverslag Dr. Poelstichting, 1955.*

⁶³ S.H.C., K.A.B.-archief, map 178, notulen Diocesaan Dr. Poelscornité, 15-02-1955.

2. Acceptatie en groei

Onder leiding van directrice Thomassen en geassisteerd door een aantal van gemeentewege uitgezonden werklozen werd door het personeel koortsachtig gewerkt aan de inrichting en verfraaiing van de gebouwen en terreinen van het oord. Op 7 mei 1951 werden de deuren geopend voor de eerste patiënten. De toezeggingen van zowel Herwonnen Levenskracht als het Algemeen Mijnwerkers Fonds terstond met de uitzending van rustbehoevende vrouwen te beginnen, werden gestand gedaan. Eind mei 1951 waren er 22 vrouwen en één baby ter verpleging opgenomen, behoudens één particuliere patiënte, allen op kosten van deze instellingen. Spoedig steeg het aantal aanvragen voor opname, met name van vrouwen met baby's, zodat reeds in juni een wachtlijst diende te worden aangelegd. Medio juli was het aantal patiënten in het oord opgelopen tot 31 en stonden er nog eens 19 op de wachtlijst. Het bestuur, bezorgd over de wankelende financiële basis van de stichting, putte moed uit de belangstelling voor het oord. Op 23 augustus van dat jaar meldde administrateur Nievelstein: "Op heden, ruim drie maanden na de opening, zijn in het Oord alle bedden bezet. Wij hopen nu dat dit zo zal blijven".⁶⁴

Het bestuur van de Dr. Poelsstichting ging naar buiten toe heel wat slagvaardiger optreden. Structureel gezonde financiering en een permanente volledige bezetting werden als hoofddoelen van het bestuursbeleid geformuleerd. Om aan het bestaan van het Dr. Poelsoord en de mogelijkheden van uitzending en hulpverlening in een bredere kring bekendheid te geven, werden bestuursleden van diverse Limburgse en Brabantse ziekenfondsen, grote groepen sociale werkers en afgevaardigden van de provinciale pers uitgenodigd voor een bezoek. Ook alle huisartsen en medisch specialisten in Limburg werden middels een circulaire geattendeerd op het bestaan van het oord en de mogelijkheden van uitzending.

Nu duidelijk was, gezien de almaar wassende stroom patiënten, dat de geboden diensten in een grote behoefte voorzagen, verliepen de onderhandelingen met de ziekenfondsen steeds vlotter. Reeds in april 1951 werden de besprekingen met het Algemeen Mijnwerkersfonds (A.M.F.) afgerond. Dit fonds zegde toe per maand gemiddeld tien tot

⁶⁴ Archief Dr. Poelsoord, Collectie FNV, map II, mededelingen voor het bestuur, 23-08-1951.

vijftien rustbehoevenden te zullen uitzenden naar het Dr. Poelsoord. Tevens werd overeengekomen dat het een verpleegprijs van f 5,- per patiënt per dag zou betalen. Ook de contacten met andere ziekenfondsen wierpen vruchten af. Niet lang na de opening van het oord werd de eerste patiënte op kosten van het Algemeen Centraal Ziekenfonds (A.C.Z.) opgenomen. Enige maanden later volgden ook de andere Limburgse ziekenfondsen. In september werd daarom door het bestuur besloten het aantal bedden uit te breiden van 40 tot 45. Eind september zegden de gezamenlijke Limburgse ziekenfondsen toe, de uitzending van rustbehoevende cliënten per 1 oktober 1951 officieel ter hand te nemen, mits deze tevens waren ingeschreven bij de Aanvullingsfondsen. De premies voor deze fondsen zouden met één cent worden verhoogd. De kosten van uitzending voor alle leden kwamen voortaan geheel voor hun rekening. Ook de kosten die H.L. maakte voor de uitzending van Limburgse vrouwen werden vanaf genoemde datum door de ziekenfondsen overgenomen. Duidelijk was, dat de bestuurders van de ziekenfondsen overtuigd waren van het belang en het doel van herstellingsoorden. Tijdige opname in een rust- of herstellingsoord kon immers langdurige, duurdere ziekenhuisopname of andere hulp ten laste van de ziekenfondsen helpen voorkomen.⁶⁵ Even waren de zorgen omtrent de exploitatie vergeten. Jan Maenen, voorzitter van de K.A.B.-Limburg, sprak tijdens de vergadering van het Diocesaan Dr. Poelscomité verheugd over de bereikte resultaten: "In de toekomst zal het Dr. Poelsoord te klein zijn. Wij zijn richtinggever geweest".⁶⁶

De overeenkomst met de ziekenfondsen zou van groot belang blijken te zijn voor de exploitatie van het Dr. Poelsoord. Gedurende de jaren zouden zij het leeuwendeel van het aantal uitzendingen naar het oord voor hun rekening nemen, ondanks de regelmatig doorgevoerde verhogingen van de verpleegprijs.

De samenwerking met H.L. bleek minder soepel te verlopen. In een in april 1951 officieel ondertekende overeenkomst had H.L. zich verplicht maandelijks vijftien vrouwen naar het Dr. Poelsoord te gaan uitzenden. Reeds in juni van dat jaar constateerde het bestuur veront- rust dat deze verplichting niet werd nagekomen. Per brief werd H.L.

⁶⁵ Archief Dr. Poelsoord, Collectie FNV, map II, notulen bestuursvergaderingen Dr. Poelstichting, 27-04-1951, 14-09-1951; *Jaarverslag Dr. Poelstichting*, 1951.

⁶⁶ S.H.C., K.A.B.-archief, map 178, notulen Diocesaan Dr. Poelscomité, 07-09-1951.

gebrek aan loyaliteit verweten. De secretaris van H.L. beloofde beterschap, maar liet niet na te wijzen op de tegenvallende groei van het aantal donateurs in Limburg, waardoor de uitzending van Limburgse vrouwen stagneerde.⁶⁷ Toen het bestuur van de Dr. Poelstichting eind 1951 werd geconfronteerd met een exploitatietekort werd H.L. verzocht om een financiële bijdrage. Want, zo werd geconstateerd: "Het feit dat het aantal patiënten van H.L. verschillende maanden zeer beduidend beneden normaal is gebleven, is vanzelfsprekend aan dit tekort niet vreemd".⁶⁸ Toen in april van het volgende jaar de opbrengsten van de donateursactie in Limburg aanzienlijk waren toegenomen, maar dit nog steeds niet had geleid tot een substantiële toename van het aantal uitzendingen, sprak de secretaris van de Dr. Poelstichting het vermoeden uit dat H.L. slechts was geïnteresseerd in de exploitatie van het "eigen" Nieuwenoord. Dit tekortschieten achtte hij des te meer bevreemdend, daar de Limburgse ziekenfondsen steeds vaker de kosten van uitzending op zich namen.⁶⁹ De kwestie bleef slepen. Herhaaldelijk bestookte het bestuur van de stichting het secretariaat van H.L. met brieven, waarin werd gewezen op het "gentlemen-agreement" van april 1951. Ook het feit dat de Dr. Poelstichting sedert 18 december 1956 officieel werd erkend als orgaan van H.L., veranderde niets aan de gespannen verhoudingen. Zo merkte de voorzitter in 1961 opnieuw op: "dat over de kwestie van de uitzending door H.L. en de belangrijke daling daarvan, reeds meermalen met de secretaris van H.L. is gesproken, evenwel blijkt de cijfers zonder resultaat".⁷⁰ En ook in 1964 werd weer een vlammend schrijven gericht aan het bestuur van H.L.: "Wij ontkomen niet aan de indruk dat u zich niet bijster realiseert dat er nog ergens in Nederland een Dr. Poelstichting bestaat. Uit onze jaarstukken blijkt dat de daadwerkelijke belangstelling van H.L. in 1963 ten opzichte van 1962 is gehalveerd en ten opzichte van enkele vorige jaren slechts één derde bedraagt. Zowel in ons bestuur als in het bondsbe-

⁶⁷ Archief Dr. Poelsoord, Collectie FNV, map II, notulen bestuursvergadering Dr. Poelstichting, 27-06-1951; Archief Dr. Poelsoord, map H.L., brief bestuur H.L. aan Dr. Poelstichting, 05-07-1951.

⁶⁸ Archief Dr. Poelsoord, map H.L., brief secretaris Dr. Poelstichting aan D.B. van H.L., 24-12-1951.

⁶⁹ Idem, brief secretaris Dr. Poelstichting aan D.B. dezès, 26-04-1952.

⁷⁰ Idem, notulen bestuursvergadering Dr. Poelstichting, 16-02-1961.

stuur van de K.A.B.-Limburg zijn hierover opmerkingen gemaakt die het enthousiasme voor H.L. niet bevorderen".⁷¹ In een lauwe reactie merkte H.L. op "het Dr. Poelsoord wel degelijk als een gelijkwaardige partner te beschouwen". De teruggang in het aantal uitzendingen van de laatste jaren weet het aan een kennelijk verminderde behoefte vanuit de samenleving.⁷² In maart 1967 lieten de bestuurders van H.L. weten dat het "gentlemen-agreement" per 1 januari 1967 werd opgezegd. Het achtte deze overeenkomst zo zeer achterhaald door de feitelijke ontwikkelingen, dat het doen voortbestaan ervan haar weinig zinvol leek.⁷³ Vanaf 1967 werden geen patiënten van H.L. meer uitgezonden naar het Dr. Poelsoord.

3. Grenzen aan de groei

De euforie rond de sterk groeiende patiëntenstroom werd danig getemperd, toen bleek dat na de zomermaanden van 1951 het aantal aanvragen tot uitzending begon terug te lopen. Werden er in oktober nog 37 nieuwe patiënten opgenomen, in november daalde het aantal opnames tot 30, en in de maand december tot slechts 13. Blijkbaar deed de behoefte aan rust zich het sterkst gevoelen in de zomermaanden, een tendens die zich ook in andere rust- en herstellingsoorden had geopenbaard. Toch berichtte het jaarverslag van de Dr. Poelstichting over het eerste (halve) bestaansjaar van het oord niet in mineur: "Aannemende dat dit nieuwe Oord met de nieuwe mogelijkheden niet zo spoedig bekend was, mogen wij over het eerste exploitatiejaar tevreden zijn".⁷⁴

Het tekort over 1951 was evenwel aanzienlijk. Het beliep een bedrag van meer dan f 10.000,--, hetgeen het bestuur noopte om met de ziekenfondsen in contact te treden teneinde een verhoging van de verpleegprijs te bespreken. Ook in de komende jaren zouden de bestuursleden worden geplaagd door financiële zorgen. Het onderhoud van de oude villa met haar gebrekkige wateraanvoer, riolering en verwarming kostte de stichting jaarlijks handenvol geld. Ook de

⁷¹ Idem, brief J. Ensink aan D.B. van H.L., 24-07-1964.

⁷² Idem, brief D.B. van H.L. aan bestuur Dr. Poelstichting, 20-10-1964.

⁷³ Idem, brief secretaris H.L. aan D.B. Dr. Poelstichting, 07-03-1964.

⁷⁴ *Jaarverslag Dr. Poelstichting*, 1951.

uitbreiding van het beddenaantal en de geleidelijke vergroting van de verpleeg- en behandelmogelijkheden noopten tot belangrijke uitgaven. Herhaaldelijk klopten de bestuursleden bij de gemeente Maastricht, bij bedrijven en bij het hoofdbureau van de K.A.B.-Limburg aan met verzoeken om financiële bijstand. Meestentijds werden deze ruimhartig gehonoreerd.

Toen in 1952 grotere aanpassingen en verbouwingen van Villa Kanjel werden overwogen, zoals de aanleg van brandtrappen, een grotere lighal en de bouw van een mannenafdeling, werd besloten een verzoek tot koop van het gebouw in te dienen bij het gemeentebestuur van Maastricht. Het had geen zin tot deze belangrijke verbouwingen te besluiten, zolang er geen zekerheid bestond over de verblijfsduur. Tevens hoopte men dat aankoop van de villa een dam kon opwerpen tegen de gevreesde uitbreidingsplannen van de gemeente. Burgemeester en Wethouders van Maastricht bleken niet tot verkoop bereid, maar verzekerden met klem dat de Dr. Poelsstichting ook in de toekomst zou kunnen blijven beschikken over de villa. De verbouwingsplannen werden opgeschort; de begroting bood niet voldoende ruimte.⁷⁵ Begin februari 1953 werd besloten om te gaan uitzien naar een andere locatie voor het Dr. Poelsoord. De geplande woningbouw in de onmiddellijke nabijheid van het oord, de projectie van een openbare weg over het terrein alsmede de vestiging van een voogdijgesticht met school in de aangrenzende villa "Grande Suisse" vormden een te grote bedreiging voor de rust en orde die de patienten zo dringend nodig hadden. In de Limburgse dagbladen werden advertenties geplaatst met de volgende tekst: "Bestaande verpleeginrichting die wegens plaatsgebrek wenst uit te breiden, zoekt naar geschikte gelegenheid in Zuid-Limburg, liefst met bosrijke omgeving".⁷⁶ De advertenties leverden elf reacties op. Na bestudering van de aanbiedingen en na een bezoek aan enkele locaties en panden moest het bestuur concluderen dat er geen geschikte uitwijkmogelijkheid voor het oord te vinden was. De verhuisplannen waren daarmee van de baan.⁷⁷ Er restte geen andere mogelijkheid dan het Maastricht-

⁷⁵ Archief Dr. Poelsoord, Collectie FNV, map II, mededelingen voor het bestuur, 22-08-1952.

⁷⁶ *Limburgsch Dagblad*, 12 februari 1953, p. 6.

⁷⁷ S.H.C., K.A.B.-archief, map 120, brief administrateur Nievelstein aan D.B. Dr. Poelsstichting, 21-02-1953.

se College van Burgemeester en Wethouders nogmaals te wijzen op de unieke functie van het oord en te verzoeken tot terughoudendheid bij de planning van woningen en wegen in de omgeving.⁷⁸

In 1957 en 1958 ondernam het bestuur van de stichting nieuwe pogingen om de gemeente te bewegen tot verkoop van Villa Kanjel. Door de hoge bezetting, oplopend tot soms wel 54 patiënten, werd het personeel voortdurend geconfronteerd met de beperkingen die de krappe behuizing oplegde. Het bestuur wilde slechts instemmen met de noodzakelijke verbouwingen indien het huis in eigendom kon worden verkregen. Toen de gemeente opnieuw verkoop afwees, werd overwogen het aantal bedden te reduceren tot veertig. Van dit plan moest worden afgestapt, toen bleek dat daarmee de inkomsten met ongeveer f 10.000,- per jaar zouden dalen, zodat de verpleegprijs drastisch zou moeten worden verhoogd.⁷⁹ Toen in 1959 het aantal opnames in het oord begon terug te lopen en deze tendens ook in de daaropvolgende jaren doorzette, verdween de kwestie geleidelijk van de agenda. Eind 1963 was de huurovereenkomst met de gemeente Maastricht formeel verstreken. Zonder verder omhaal werd een nieuwe overeenkomst aangegaan die, behoudens tussentijdse opzegging, telkens voor een periode van zes jaar zou gelden.

4. *Bezinning*

Reeds vanaf de eerste jaren na de opening van het Dr. Poelsoord zijn de vragen "Wat zijn wij?" en "Wat hebben wij te bieden?" onderwerp van discussie geweest, zowel in de besprekingen van bestuur en staf, als in de contacten met uitzendende instanties en andere herstellingsoorden. Het waren vragen die ook in bredere kaders aan de orde werden gesteld. De maatschappelijke veranderingen en de ontwikkeling van de gezondheidszorg maakten een kritisch beschouwen van de eigen positie, werkzaamheden en doelstellingen steeds noodzakelijker. Dit was temeer het geval, toen tegen het einde van de jaren vijftig duidelijk werd dat de veranderende patiëntenproblematiek nieuwe behandelmethodes en therapieën noodzakelijk maakte.

⁷⁸ Idem, brief secretaris J. Ensink aan de burgemeester van Maastricht, 28-08-1953.

⁷⁹ Archief Dr. Poelsoord, Collectie FNV, map III, notulen D.B. Dr. Poelstichting, 25-09-1957, 11-11-1957, 04-09-1958, 06-11-1958.

Mede daardoor werden de rust- en herstellingsoorden geconfronteerd met een teruglopend patiëntenaanbod en sterk stijgende kosten. Meer en meer begon duidelijk te worden dat, wilde men voortbestaan, moest worden gestreefd naar erkenning als instelling van gezondheidszorg en naar nieuwe vormen van financiering.

Om dit proces te kunnen volgen, verdient het aanbeveling enige aandacht te schenken aan de ontwikkelingen zoals deze zich op landelijk niveau afspeelden.

Het initiatief tot oprichting van herstellingsoorden ging begin deze eeuw uit van arbeidersorganisaties en vakverenigingen, al of niet met een levensbeschouwelijke signatuur. De huizen werden opgezet als rustoord, met als doel de conditie van zieken of herstellenden die thuis niet tot rust konden komen dusdanig te verbeteren, dat zij weer normaal konden functioneren. Herstel van lichamelijk lijden stond centraal in de behandeling. De nadruk werd gelegd op rust, goede voeding en frisse lucht, vaak volop aanwezig in de bosrijke of parkachtige omgeving van de tehuizen. Door het besloten karakter van deze oorden - ze waren immers slechts toegankelijk voor de eigen doelgroep - ontstond pas rond 1950 in ruimere kring belangstelling voor dit werk. Toen bleek ook dat een verschuiving had plaatsgevonden in de hulpvraag: was deze voorheen voornamelijk gericht geweest op verbetering van de lichamelijke gezondheid, nu werd er steeds meer hulp gevraagd bij psychosociale problemen.⁸⁰ Aanvankelijk dreigde deze ontwikkeling geheel voorbij te gaan aan de exploitanten van de verschillende oorden. Pas met het verschijnen van een artikel van dr. F. Grewel in het Nederlandse Tijdschrift voor Geneeskunde van november 1951 werd deze lethargische houding doorbroken.⁸¹ Grewel betoogde, zich overigens geheel baserend op theoretische argumenten, dat uitzending naar een rust- of herstellingsoord in de meeste gevallen nutteloos was. Hij achtte met name de uitzending van neurotici naar herstellingsoorden onjuist. Verontrust over deze publicatie werd door een aantal rust- en herstellingsoorden een commissie benoemd van medische deskundigen, die de opdracht kregen een rapport uit te brengen over het werk in de instellingen. In 1954 werd dit rapport voltooid. Wegens het ontbreken van een

⁸⁰ Archief Dr. Poelsoord, map Algemene Historie Herstellingsoorden, rapport Het Herstelingsoord: Kortdurende Intramurale Psychosociale Hulpverlening, maart 1987.

⁸¹ F. Grewel, De waarde van herstellingsoorden voor overwerkten en zenuwzakken, in: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 95(1951), pp. 3220 e.v.

uniforme registratie van de ziektegeschiedenissen kon de commissie van deskundigen niet verder komen dan het weergeven van een globale indruk van het werk. Toch kwam men tot de conclusie dat herstellingsoordverpleging zinvol zou kunnen zijn, mits werd voldaan aan bepaalde voorwaarden ten aanzien van indicatiestelling en behandelwijze. Met name activerende therapieën zouden grotere aandacht moeten krijgen.⁸² Tevens werd geconcludeerd dat herstellingsoordverpleging niet voorbehouden diende te zijn aan een kleine doelgroep, maar moest uitgroeien tot een vorm van hulpverlening die voor iedereen toegankelijk was. Om dit laatste mogelijk te maken, was het noodzakelijk dat de oorden gezamenlijk naar buiten traden.⁸³

5. "*Pecuniae causa*": het streven naar overheidserkenning

Ondanks deze adviezen veranderde vooralsnog weinig in de behandelingsmethoden van de meeste rust- en herstellingsoorden. De bescheiden budgetten van de instellingen lieten het invoeren van nieuwe behandelmethoden nauwelijks toe. Allengs werd duidelijk dat moest worden gestreefd naar overheidserkenning. Slechts overheidsfinanciering zou de noodzakelijke verbeteringen in de zorg alsmede de integratie in het stelsel van de Nederlandse gezondheidszorg mogelijk kunnen maken. Opnieuw werd duidelijk dat een nadere plaatsbepaling en definiëring van het herstellingsoord noodzakelijk was.⁸⁴

Een eerste stap in deze richting was de oprichting van de Unie van Nederlandse Herstellingsoord Organisaties in 1958. Dit samenwerkingsverband beijverde zich voor erkenning door de overheid, een meer adequate financiering en verdere ontwikkeling van de zorg. In dit kader poogde de Unie gestalte te geven aan de normering van

⁸² J.B. Roosen en B.H. de Groot, Het Herstellingsoord op de helling : van rusthuis naar behandelingscentrum met activerende therapie, in: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 117(1973), pp. 1457-1462; Archief Dr. Poelsoord, map Dossier Bestuur t/m 1978, intern rapport Unie van Nederlandse Herstellingsoord Organisaties, gebaseerd op scriptie J.C. Kortland, De plaats en functie van het herstellingsoordwezen in de Nederlandse gezondheidszorg, maart 1978.

⁸³ Archief Dr. Poelsoord, map Dossier Bestuur t/m 1978, brief met uitgebreide toelichting over De ontwikkeling van het Herstellingsoordwezen, gericht aan Ministerie van Volksgezondheid, 1976.

⁸⁴ Zie noot 83; J.C. Kortland, De plaats en de functie van het herstellingsoordwezen in de Nederlandse gezondheidszorg, pp. 10-12 en 20. (Scriptie).

lingsoorden, gesteund door diverse gezondheidszorgorganisaties, waren het gevolg. Gezamenlijk wist men de Haagse beleidsmakers te overtuigen van de waarde en het nut van herstellingsoorden voor de geestelijke gezondheidszorg. Enigszins schoorvoetend zegde de regering toe te streven naar een oplossing voor het financieringsprobleem van de herstellingsoorden. Eind 1987 werd besloten het voorstel van de Unie van Nederlandse Herstellingsoord Organisaties over te nemen en financiering krachtens de A.W.B.Z. mogelijk te maken. De middenstroom bleef evenwel beperkt. Na enig politiek touwtrekken werd een bedrag van veertien miljoen gulden vrijgemaakt, ten koste van de R.I.A.G.G.'s en de psychiatrische ziekenhuizen. Na een onderzoek naar de kwaliteit van de hulpverlening in de verschillende herstellingsoorden werd besloten dat slechts tien van de negentien oorden voor subsidiëring in aanmerking kwamen, alle behorend tot de categorie die zich had toegelegd op de leniging van psychische en psychosociale nood. De tien uitverkoren oorden werden gedwongen elk 11,39% van hun budget in te leveren, teneinde het totaal beschikbaar gestelde bedrag niet te overschrijden. Van de negen overige oorden besloten er drie op eigen kracht de exploitatie voort te zetten. De rest sloot de poorten.⁹⁰ Voorlopig vormden de herstellingsoorden een geaccepteerd onderdeel van de geestelijke gezondheidszorg.

6. Het Dr. Poelsoord en de eerste aanzetten tot verbreding van de zorg

De moeizame ontwikkeling van rustoord naar herstellingsoord voor mensen met psychosociale klachten en de consequenties die dit had voor de patiëntenzorg en de financiële exploitatie, verliep in het Dr. Poelsoord in menig opzicht gunstiger dan in andere oorden in Nederland. Het feit dat het oord pas in 1951 werd geopend, heeft hiertoe ongetwijfeld bijgedragen. Al in een vroeg stadium werden bestuur en staf geconfronteerd met patiënten wier klachten niet zozeer van somatische, als wel van psychosociale aard waren. Het inzicht, dat men meer moest bieden dan "een warme stal en goede voeding",

⁹⁰ Archief Dr. Poelsoord, map Unie 1983 t/m 1986, jaarverslag Unie van Herstellingsoorden, 1988.

leidde reeds in de jaren vijftig tot de introductie van nieuwe behandelmethoden. Gunstig voor deze ontwikkeling was bovendien de overeenkomst met de Limburgse ziekenfondsen, die reeds in 1951 de uitzending naar het Dr. Poelsoord hadden opgenomen in het verstrekkingspakket van de Aanvullingsfondsen. Door deze overeenkomst verkeerde het, als één van de weinige herstellingsoorden in Nederland, in de gelukkige omstandigheid dat het was verzekerd van een constante stroom patiënten. Men was minder afhankelijk van contributies, giften en incidentele subsidies. Vooral de explosieve stijging van de personeelslasten vanaf 1960 belemmerde de introductie van nieuwe behandelmethoden in hoge mate.

Uit brieven, circulaires en brochures die de bestuursleden vanaf de oprichtingsdatum van de Dr. Poelstichting deden uitgaan, blijkt dat er in het begin geen duidelijk onderscheid werd gemaakt tussen "rustoord" en "herstellingsoord". Beide benamingen werden naast elkaar gehanteerd. Wellicht vanwege de discussie die zich in medische kring rond deze kwestie ontspon, trachtte men afstand te nemen van de term "rustoord", die een enigszins pejoratieve lading kreeg. Reeds in september 1951 kwam de kwestie ter sprake: "Van begin af aan heeft het bestuur voor ogen gestaan een herstellingsoord te openen. In deze richting is gewerkt. Na toelichting door de voorzitter kan de vergadering er zich mede verenigen dat het Dr. Poelsoord als herstellingsoord wordt geëxploiteerd".⁹¹ In de praktijk bleek de scheidslijn tussen "rustoord" en "herstellingsoord" diffuus. Een maand later kwam de kwestie opnieuw ter tafel: "Opnieuw wordt besproken de taak van rust- en herstellingsoorden. Na alle meningen gehoord te hebben en een uitvoerige toelichting van de medisch adviseur, blijkt dat het Dr. Poelsoord rust- en herstellingsoord is. Herstellingsoord voor de patiënten die door ziekenfondsen e.d. uit preventief oogpunt worden uitgezonden, en rustoord voor zwakke vrouwen, voor wie het goed is dat zij een tijdlang de nodige rust nemen".⁹² Opnieuw was er onduidelijkheid. Het was de medisch adviseur van de stichting en huisarts van het oord, dokter F. Kallen, die de discussie rond dit vraagstuk stuurde. Hij was van mening dat bijna alle patiënten voor hun herstel intensieve medische behandeling en begeleiding behoef-

⁹¹ Archief Dr. Poelsoord, Collectie FNV, map II, notulen bestuursvergadering Dr. Poelstichting, 14-09-1951.

⁹² Idem, 26-10-1951.

den en dat derhalve het Dr. Poelsoord als herstellingsoord diende te worden gekwalificeerd.⁹³ Indien een patiënte werd aangemeld voor opname, besliste Kallen over opname. In vrijwel alle andere oorden had de directrice of de hoofdverpleegster die bevoegdheid. Opname geschiedde dankzij Kallen uitsluitend op medische gronden. Van psychiatrische zorg had hij geen hoge pet op. De behandeling van de patiënten was voornamelijk gericht op lichamelijk herstel.

Eind 1953 stelde de zielzorger van het oord, priester-psycholoog pater Hermans, de eenzijdig medische gerichtheid van de behandeling ter discussie. Tijdens gesprekken met patiënten was deze "herhaalderlijk op problemen en kwesties gestuit, die, ofschoon fundamenteel, dikwijls slechts incidenteel en provisorisch kunnen worden opgelost en vaker nog helemaal niet worden opgelost".⁹⁴ Hermans stelde de kwestie allesbehalve tactvol aan de orde. Blijkens uitlatingen van een verontrust bestuurslid ijverde hij voor de aanstelling van een psycholoog en voor meer aandacht voor de "psychologische en sociale" problematiek van de opgenomen vrouwen. Volgens dit bestuurslid wilde pater Hermans de arts en de verpleging op een zijspoor rangeren en van het Dr. Poelsoord een psychologisch instituut maken. Als "ziekenfondsman" was hij zeer tegen deze opvatting gekant. De problemen van de patiënten waren van medische aard en derhalve had het oord een medicus en een zielzorger nodig en géén psycholoog.⁹⁵ Blijkbaar waren de meningen in het bestuur over deze zaak verdeeld, want uit dezelfde brief valt op te maken dat reeds een "candidate psychologie" als stagiaire was geïntroduceerd. Nadat de pater wegens onoverkomelijke verschillen van mening over beleid en werkwijze was opgestapt, werd over deze kwestie verder gezwegen. Ondanks de nadruk op medische verzorging waren staf en bestuur zich blijkbaar goed bewust van de achterliggende psychische en sociale problematiek, die bij veel patiënten lichamelijk lijden veroorzaakte. Bij wijze van proef werd per 1 oktober 1953 een welfare-werkster van de Stichting Zonnebloem aangesteld. Als aanvulling op de verpleging, de "lessen in nuttige handwerken" en de "ontwikke-

⁹³ *Jaarverslag Dr. Poelssstichting*, 1951.

⁹⁴ S.H.C., K.A.B.-archieff, map 118a, brief Pater Hermans aan D.B. Dr. Poelssstichting, 09-07-1953.

⁹⁵ Idem, brief ondertekend door Johan (Paulus) gericht aan Jos (Esinck), 11-05-1954.

lingsuurtjes" werd zij speciaal belast met arbeidstherapie.⁹⁶ Medio 1954 werd de welfare-werkster ontslagen; zij bleek niet te voldoen. Een verpleegster kreeg naast haar reguliere werkzaamheden tot taak de arbeidstherapie voort te zetten. Door de personele onderbezetting kwam hiervan niet veel terecht. In december 1953 werden stappen ondernomen ter aanstelling van een sociaal werkster, "om contacten te leggen tussen Oord en plaatselijke instanties en gezin van de patiënt". Hiertoe werd een subsidieaanvraag ingediend bij het Departement van Maatschappelijk Werk. Tot een aanstelling kwam het niet.⁹⁷ Begin 1955 werd de werkwijze in het Dr. Poelsoord als volgt samengevat: "Na het primair verplegend werk (laboratoriumwerk, verstrekken van medicamenten, het geven van spuitjes) ligt een zeer voornamelijk taak van het verplegend team in de omgang en de gesprekken met de patiënten en de organisatie van de bezigheidstherapie in alle gewenste vormen. Goede voeding, geregelde rust en volop gelegenheid tot wandelen in het ruime park en het bos moeten de rest doen".⁹⁸

Tot eind jaren vijftig werden geen nieuwe initiatieven meer ontwikkeld om tot uitbreiding van de taakstelling en van behandelwijzen te komen. Wel werd onderkend dat voor een groot deel van de patiënten de werkelijke ziekteoorzaken waren gelegen "in zeer bijzondere moeilijkheden in het gezins-milieu of bij de patiënten zelf". Het oord had in dit soort gevallen niet veel te bieden.⁹⁹ Eind 1958 werd naar aanleiding van een "klachtenstroom" over de gedragingen van opgenomen vrouwen de vraag aan de orde gesteld "of het Dr. Poelsoord naast de "medische taak" van herstellingsoord niet ook een "maatschappelijk-werk taak" had". Besloten werd om de meningen hieromtrent in andere herstellingssoorten te peilen.¹⁰⁰

⁹⁶ *Jaarverslag Dr. Poelssstichting*, 1953.

⁹⁷ Archief Dr. Poelsoord, Collectie FNV, map III, notulen bestuursvergadering Dr. Poelssstichting, 17-12-1953.

⁹⁸ *Jaarverslag Dr. Poelssstichting*, 1954.

⁹⁹ *Jaarverslag Dr. Poelssstichting*, 1956.

¹⁰⁰ Archief Dr. Poelsoord, Collectie FNV, map III, notulen D.B. Dr. Poelssstichting, 04-12-1958.

7. Gezamenlijk op weg

Geconfronteerd met een aanzienlijke daling van het aantal patiënten, onder andere veroorzaakt door een verminderde belangstelling van medische zijde voor de herstellingsoorden, werd tijdens de jaarvergadering van 1959 opnieuw uitvoerig gediscussieerd over het karakter en de koers van het Dr. Poelsoord. Het bestuur van Herwonnen Levenskracht zag hierin aanleiding deze discussie in breder verband voort te zetten met de besturen en staven van alle herstellingsoorden uit K.A.B.-kring. Tijdens deze bijeenkomst werd geconstateerd, dat er in de voorafgaande tien jaar weinig veranderingen hadden plaatsgevonden in de werkmethoden, "terwijl zich toch een duidelijke ontwikkeling heeft voltrokken wat betreft de algemene welstand en de opvattingen en levensgewoonten en -behoeften van de mensen". De vraag werd opgeworpen of de herstellingsoorden wel voldoende waren meegegaan met de maatschappelijke ontwikkelingen en de behoeften van de patiënten aan een meer individuele benadering. Behalve een kritische beschouwing van het eigen functioneren, leverden de besprekingen niet veel op.¹⁰¹

Ook gedurende de jaren zestig zetten de discussies zich voort. De roep om verandering kon nauwelijks worden gehonoreerd vanwege de beperkte financiële speelruimte. Besloten werd om de ontwikkelingen af te wachten: "De gehele situatie en de reële mogelijkheden zijn nog te onduidelijk om thans beleidsmaatregelen te treffen".¹⁰² Pas in juni 1965 kwamen de besturen en staven van de bij H.L. aangesloten herstellingsoorden opnieuw in vergadering bijeen. Het functioneren van de verschillende oorden werd opnieuw kritisch bekeken. Met betrekking tot het Dr. Poelsoord werd geconstateerd, dat "voor de persoonlijke benadering van de mens met moeilijkheden" praktisch geen tijd bestond. Tevens werd de vraag geopperd of de ruimte voor eigen therapie wel zo groot was als geclaimd, gezien de tijd die de arts ter beschikking had. Ook voor sport, spel en ontspanning bleek weinig ruimte. Het accent lag veelal op "rusten". Verbeteringen werden noodzakelijk geacht, maar verder dan een vaag plan tot instelling van een commissie ter bestudering van de moge-

¹⁰¹ Archief Dr. Poelsoord, map H.L., verslag bijeenkomst Herstellingsoorden K.A.B., 17-03-1963; *Jaarverslag Dr. Poelstichting*, 1960.

¹⁰² *Jaarverslag Dr. Poelstichting*, 1963.

lijkheden tot samenwerking kwam de vergadering niet. Geconcludeerd werd: "dat wij nog geen duidelijke formules gevonden hebben voor de inhoud en doelstelling van het rust- en herstellingsoordwerk".¹⁰³ In september 1966 werd rapport uitgebracht van een onderzoek naar de werkwijze en de populatie van de verschillende oorden. Nieuwe inzichten leverde dit niet op.¹⁰⁴

Medio 1968 besloot het bestuur van H.L. het overleg tussen de onder haar vlag opererende herstellingsoorden een vast karakter te geven. Vanaf 1 oktober 1968 kwamen afgevaardigden van de oorden Ariëns-hof, Sonnehaert en Mgr. Mutsaers jaarlijks vier- à vijfmaal bijeen om de ontwikkelingen in de sector te bespreken. Pas vanaf maart 1972 nam ook het bestuur van het Dr. Poelsoord deel aan deze bijeenkomsten, gevoerd onder de noemer "Overleg-Eindhoven". Al tijdens de eerste bijeenkomst van de overleggroep werd de vraag aan de orde gesteld of het niet wenselijk was aansluiting te zoeken bij de sedert 1958 bestaande Unie van Nederlandse Herstellingsoord Organisaties. Doordat de overheid sedert 1965 financiering van de verpleegkosten krachtens de Algemene Bijstandswet mogelijk maakte, leek het wenselijk in groter verband te streven naar overheidserkenning.¹⁰⁵ Teneinde dit streven kracht bij te zetten werd er in 1969 een onderzoek gehouden naar de effecten van opname in de herstellingsoorden Ariëns-hof, Sonnehaert en Mgr. Mutsaers. In 1973 werden de resultaten van dit onderzoek gepubliceerd in het Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde. De belangrijkste conclusie was dat "het herstellingsoord een belangrijke schakel in de geïnstitutionaliseerde intramurale gezondheidszorg kan zijn, mits een adequate behandeling wordt toegepast. Deze behandeling zal zich, gezien het grote aantal patiënten met psychosociale problemen, vooral moeten richten op reïntegratie van de patiënt in zijn milieu, waarbij een adequate psychische en sociale nazorg onontbeerlijk lijkt te zijn".¹⁰⁶

Begin jaren zeventig tekenden zich grote veranderingen af in de herstellingsoorden. Het gezamenlijk overleg over de zorg leidde ertoe dat het accent werd gelegd op reactivering, reïntegratie en reso-

¹⁰³ Archief Dr. Poelsoord, map Jaarverslagen en Diversen, verslag stafbespreking rusthuizen, 30-06-1965.

¹⁰⁴ Archief Dr. Poelsoord, map H.L., rapport bedrijfseconomisch adviseur Dr. A.C.M. van Keep betreffende Dr. Poelsoord, 29-09-1966.

¹⁰⁵ Archief Dr. Poelsoord, map H.L., brief hoofdbestuur H.L. aan J. Ensink, 14-10-1968.

¹⁰⁶ Roosen en De Groot, Het Herstellingsoord, pp. 1457-1462.

cialisering van de patiënten. Sociale werkers, psychologen, fysiotherapeuten, bewegings- en bezigheidstherapeuten deden in vrijwel alle herstellingsoorden hun intrede. Ook de plaatsbepaling van het herstellingsoort binnen de gezondheidszorg kreeg gestalte. Ondanks de aanvankelijke afwezigheid van de Dr. Poelstichting in de diverse overlegorganen werden de ontwikkelingen er op de voet gevolgd. De aanzetten tot uitbreiding van taakstelling en behandelmethodiek kregen steeds meer aandacht: "Aan de therapeutische behandeling in ons Oord worden steeds hogere eisen gesteld. Rust, goede kost en ontspanning, hoe belangrijk ook, zijn niet voldoende. Nog meer dan vroeger is een gerichte therapie noodzakelijk. Samen met de medische adviseur heeft het bestuur zich hierover ernstig beraden. Hieruit is een plan voortgekomen dat aan de accommodatie en aan het personeelsbestand nieuwe belangrijke eisen stelt".¹⁰⁷ Hoe lang het allemaal ook had geduurd, hiermee bleken bestuur en staf te behoren tot de voorhoede van pleitbezorgers voor therapeutische veranderingen in de Nederlandse herstellingsoorden. Doorslaggevend was de veranderde houding van dokter Kallen. In mei 1971 schreef hij een nota, waarin hij de visie op het Herstellingsoort Nieuwe Stijl uitvoerig belichtte. Deze nota werd door het bestuur als uitgangspunt aanvaard voor het te voeren beleid.¹⁰⁸ In de daaropvolgende jaren werd de staf uitgebreid met een (parttime) psycholoog, een bezigheidstherapeut en een spel- en bewegingstherapeut. Nieuwe, op de individuele patiënt gerichte behandelmethoden werden ingevoerd, die een optimale en integrale reconvalescentie konden waarborgen.¹⁰⁹ In de loop van 1972 werd het contact met H.L. hersteld en werd het bestuur van de Dr. Poelstichting volwaardig deelnemer in de samenwerkingsverbanden van de verschillende herstellingsoorden.

8. Dr. Poelsoord, een Herstellingsoort Nieuwe Stijl

De invoering van nieuwe therapieën en de daarmee gepaard gaande uitbreiding van het personeelsbestand deden vanaf de jaren zestig de

¹⁰⁷ *Jaarverslag Dr. Poelstichting*, 1970.

¹⁰⁸ Archief Dr. Poelsoord, map Historie I, nota Drs. F.A.M. Kallen, Herstellingsoort Nieuwe Stijl, mei 1971, aanvullende nota, april 1973.

¹⁰⁹ *Jaarverslag Dr. Poelstichting*, 1972.

dagverpleegprijs in het oord sterk stijgen. In 1960 werd nog een verpleegprijs van *f* 8,75 gehanteerd. Tot 1965 werd deze stapsgewijs verhoogd tot *f* 13,-; in 1970 kwam ze op *f* 23,-. In de eerste helft van de jaren zeventig stegen de tarieven explosief: van *f* 31,45 in 1972 naar *f* 63,70 in 1975. Toen het bestuur begin 1976 bekend maakte de dagverpleegprijs te verhogen tot *f* 87,20, traptten de ziekenfondsen op de rem. De Aanvullingsfondsen, die de verpleegkosten van ongeveer 80% van de patiënten vergoedden, konden zulke prijsstijgingen niet dragen. In een gezamenlijk schrijven verzochten de ziekenfondsen om geen verdere uitbreiding van voorzieningen en investeringen meer door te voeren.¹¹⁰ Nieuwe wegen naar financiering van herstellingsoordverpleging werden evenwel geopend door een beschikking van de staatssecretaris van Sociale Zaken. Vanaf 12 oktober 1976 werd het mogelijk om krachtens de Algemene Arbeidsongeschiktheids Wet (A.A.W.) de kosten van behandeling in een herstellingsoord te verhalen op de Bedrijfsverenigingen. Eind 1977 trad het bestuur van de Dr. Poelstichting, samen met vertegenwoordigers van de Limburgse ziekenfondsen, in onderhandeling met de Limburgse Gemeenschappelijke Administratie Kantoren (G.A.K.) en de Gemeenschappelijke Medische Diensten (G.M.D.) om het Dr. Poelsoord erkend te krijgen als herstellingsoord in het kader van de A.A.W. Nadat was gebleken dat de zorg voldeed aan de eisen die de overheid hieraan stelde en dat het merendeel van de patiënten krachtens de criteria van de A.A.W. kon worden opgenomen, werd die erkenning een feit.¹¹¹ Vanaf 1 maart 1978 werden de verpleegkosten voor de meerderheid van de patiënten betaald door de Bedrijfsverenigingen. Voor patiënten wier verblijf in het Dr. Poelsoord niet op hen kon worden verhaald, bleven de Aanvullingsfondsen en de Sociale Dienst garant staan.

Regelmatig zouden de verpleegprijzen nog moeten worden verhoogd vanwege de oplopende exploitatiekosten. Zolang de verhogingen binnen de jaarlijks door de overheid gestelde grenzen bleven, werd hiervoor steeds toestemming verkregen. Teneinde te voorkomen dat eventuele tekorten op de exploitatierekening van overheidswege

¹¹⁰ Archief Dr. Poelsoord, map Dossier Bestuur t/m 1978, brief van Stichting Overleg Limburgse Ziekenfondsen aan bestuur Dr. Poelsoord, 18-06-1976.

¹¹¹ Idem, brief Z.Z.L. aan bestuur Dr. Poelsoord, 09-01-1978; Idem, Vertrouwelijk rapport werkkommissie verstrekkingen Z.N.L., 10-11-1977.

zouden worden verhaald op het vermogen van de stichting, werd in 1979 besloten tot een wijziging van de statuten. Na rijp beraad werd de Dr. Poelssstichting opgesplitst in twee nieuwe stichtingen: de Stichting Doctor Poelsoord en de Doctor Poelssstichting. De Stichting Doctor Poelsoord ging zich richten op de exploitatie van het Dr. Poelsoord, terwijl de Doctor Poelssstichting zorg droeg voor het beheer van het vermogen. De bestuursleden bleven in functie. Enkele vertegenwoordigers van het personeel gingen hun gelederen versterken.¹¹²

Met de invoering van de nieuwe financieringsregeling was het bestuur van het Dr. Poelsoord goeddeels verlost van de belemmeringen op de weg naar taakuitbreiding en erkenning in het bredere kader van de gezondheidszorg. Men wilde echter niet langer onder het Ministerie van Sociale Zaken ressorteren, maar wettelijk worden erkend als instelling voor gezondheidszorg, ressorterend onder het Ministerie van Volksgezondheid. In juli 1977 bracht drs. T. Brinckmann, als psycholoog verbonden aan het oord, een nota uit, waarin hij de taakstelling, werkwijze en plaatsbepaling van het huis evalueerde: "Het Dr. Poelsoord biedt klinische opvang aan mensen, die door psychosociale en situatieve problemen in hun thuissituatie zijn vastgelopen (gedekompenseerd). De hulpverlening is gericht op preventie en reconvalescentie, gekoppeld aan een voorbereiding op meer zelfstandig functioneren, teneinde opname in een psychiatrisch centrum te voorkomen".¹¹³ Op basis van deze nota werden besprekingen gevoerd met de drie Regionale Stichtingen G.G.Z., teneinde te komen tot structurele samenwerking. In de loop van 1978 werd het Dr. Poelsoord door de gezamenlijke G.G.Z.-instellingen erkend als "een waardevolle tussen-voorziening tussen de extra-murale zorg geboden door de G.G.Z., en de intra-murale zorg".¹¹⁴ Besloten werd tot verregaande afstemming inzake opname- en behandelingsbeleid

¹¹² Idem, concept-statuten nieuwe stichtingen; Archief Dr. Poelsoord, map Historie I, notulen vergadering D.B. met staf en team, 20-08-1979.

¹¹³ Archief Dr. Poelsoord, map Historie I, uiteenzetting functioneren Poelsoord t.b.v. samenwerking met G.G.Z., 05-12-1978; Archief Dr. Poelsoord, map Dossier Bestuur t/m 1978, nota Toepassing A.A.W. voor herstellingsoordverblijf.

¹¹⁴ Archief Dr. Poelsoord, map Dossier Bestuur t/m 1978, brief bestuur aan Fonds voor Sociale Instellingen, 22-05-1978; Archief Dr. Poelsoord, map Historie I, resumé's bespreking D.B. en staf, 03-10-1977, 20-04-1978, 29-08-1978, 19-12-1978, 03-04-1979.

en tot onderlinge samenwerking. Een nieuwe stap op weg naar erkenning was gezet.

De ontwikkelingen rond de financiering van de herstellingsoorden, alsmede de toenemende bemoeienis van de overheid met taakstelling, werkwijze en inhoud deden steeds sterker de behoefte gevoelen de contacten met andere herstellingsoorden te versterken. Regelmatig nam de voorzitter van het bestuur van het Dr. Poelsoord deel aan de vergaderingen van de Unie van Nederlandse Herstellingsoord Organisaties. Daar werd steeds krachtiger gepleit voor een plaats in de Nederlandse gezondheidszorg. Daarnaast nam de directie van het oord frequent deel aan het zogenaamde Directieberaad. Inzet was de ontwikkeling en evaluatie van een gezamenlijke behandelingsmethodiek. In het bijzonder werden de banden aangehaald met de oorden, deel uitmakend van de Overleggroep Eindhoven, waarmee het bestuur van het Dr. Poelsoord zich bijzonder verbonden achtte. In de loop van de jaren zeventig hadden de in deze overleggroep georganiseerde instellingen (Sonnehaert, Ariënhof, Mutsaersoord en Dr. Poelsoord) de werkmethode steeds meer op elkaar afgestemd. Vanaf 1978 presenteerden zij zich onder de noemer "instituut voor psychosociale revalidatie".¹¹⁵

Het ijveren van de gezamenlijke herstellingsoorden voor erkenning leidde ertoe dat de overheid zich meer en meer ging bezinnen op het nut, de inhoud en de kwaliteit van de herstellingsoordverpleging. Per 1 januari 1983 werd een nieuwe financieringsvorm voor de herstellingsoorden van kracht, die het streven naar meer overheidsinvloed onderlijnde. Omdat er onder de regeling krachtens de A.A.W. geen formele band bestond tussen de bijstand verlenende instanties en de herstellingsoorden, kon de overheid geen invloed uitoefenen op de exploitatie van deze instellingen. Financiering krachtens de Tijdelijke Subsidieregeling Maatschappelijke Dienstverlening (T.S.M.D.) verschafte de overheid het instrument om de ontwikkelingen, zowel op budgettair als op zorginhoudelijk gebied, te sturen. De instellingen kregen de verplichting opgelegd elk jaar een begroting in te dienen bij het Ministerie van W.V.C., aan de hand waarvan de beschikbare gelden werden verdeeld. Waar mogelijk verbond het ministerie maxima aan bepaalde kostenposten. Dit had mede tot consequentie

¹¹⁵ Archief Dr. Poelsoord, map Dossier Bestuur t/m 1978, verslag van het overleg tussen besturen en staven, 1973 en 1975; Idem, Verslag bijeenkomsten oorden, 19-09-1978.

dat het aantal bedden werd gereduceerd tot 24. In 1984 werd de C.A.O.-welzijnswerk ingevoerd voor het personeel in dienst van de herstellingsoorden. Aan de hand van richtlijnen van de overheid werden formatieplannen opgesteld, waarin functieomschrijvingen, opleidingseisen en salarisregelingen nader werden uitgewerkt. Op grond van deze formatieplannen ontstond in Unieverband een functie-model als basis voor het functioneren van de herstellingsoorden. In 1985 werden de herstellingsoorden door de overheid aangemerkt als "instellingen voor gespecialiseerde geestelijke gezondheidszorg" en opgenomen in de Wet Voorzieningen Gezondheidszorg (W.V.G.). Parallel aan deze ontwikkeling werd door bestuur en staf van het Dr. Poelsoord een nieuw beleid uitgestippeld. Vanaf 1985 werd de algemene doelstelling als volgt omschreven: "Het Doctor Poelsoord stelt zich tot doel het verlenen van kortdurende intramurale behandeling/begeleiding aan volwassenen met intense en complexe problemen van psychosociale aard, bij wie het functioneren in de thuis en/of werksituatie is verstoord en voor wie ambulante zorg vanuit de verschillende disciplines niet (meer) toereikend is en opname in PAAZ of APZ niet is geïndiceerd".¹¹⁶

Nu de herstellingsoorden waren vermeld in de W.V.G. betekende dit nog geenszins dat zij waren verzekerd van financiering krachtens de A.W.B.Z. of de Ziekenfondswet. De uitvoering van de W.V.G. was gedelegeerd aan de provinciale overheden. Gedeputeerde Staten van elke afzonderlijke provincie bepaalden aan de hand van een behoeftepeiling, binnen een door het ministerie vastgesteld financieel kader, welke zorginstellingen voor erkenning in aanmerking kwamen. Binnen de Unie van Nederlandse Herstellingsoord Organisaties bestond de vrees dat veel provinciebesturen herstellingsoordverpleging niet als een waardevol onderdeel van de gezondheidszorg zouden erkennen. Bijzonder gelukkig voor de beide Limburgse herstellingsoorden was het feit dat de provincie Limburg werd aangewezen als proefgebied om ervaring op te doen ten bate van de uiteindelijke algehele invoering van de W.V.G.¹¹⁷ In het kader van een bestuursovereenkomst tussen het Rijk en de Gedeputeerde Staten van Limburg, gesloten op 16 januari 1985, werden het Mutsaersoord

¹¹⁶ *Jaarverslag Stichting Doctor Poelsoord*, 1985.

¹¹⁷ J.M. Boot en H.J.M. Knapen, *De Nederlandse Gezondheidszorg*, Utrecht 1983, pp. 140-144, 172.

en het Dr. Poelsoord onder de werkingssfeer van de W.V.G. geplaatst. Deze ontwikkeling droeg ertoe bij dat het Dr. Poelsoord in 1986 aansluiting kreeg bij het Algemeen Samenwerkingsverband Gezondheidszorg en Maatschappelijke Dienstverlening Heuvelland. Ook de samenwerking met het Mutsaersoord, inzake organisatie en verdieping van de geboden hulpverlening, werd steeds hechter.¹¹⁸ De bestuurlijke en zorginhoudelijke ontwikkelingen in het Dr. Poelsoord waren nog in volle gang, toen de staatssecretaris van W.V.C. eind juli 1987 bekend maakte, dat de subsidieverlening aan de herstellingsoorden op grond van de T.S.M.D. per 1 januari 1988 zou worden stopgezet. In feite betekende dit dat nagenoeg alle oorden zouden moeten worden gesloten. Na hevige protesten en onder zware politieke druk besloot het kabinet alsnog enige financiële ruimte te scheppen ten bate van de herstellingsoordverpleging. Op grond van een onderzoek naar de kwaliteit van de geboden hulpverlening en de accommodaties werden tien herstellingsoorden aangewezen die voor subsidiëring krachtens de A.W.B.Z. in aanmerking kwamen. Zowel het Mgr. Mutsaersoord als het Dr. Poelsoord behoorden tot de uitverkorenen.¹¹⁹

Nu het voortbestaan van het Dr. Poelsoord was veilig gesteld, konden bestuur en staf zich volledig richten op de inhoudelijke ontwikkeling van hun taak. De toegenomen bekendheid van de herstellingsoorden leidde ertoe dat meer van hen werd verwacht. Steeds vaker werden cliënten met zwaardere problemen naar het Dr. Poelsoord verwezen. Steeds hoger werden de verwachtingen ten aanzien van de behandelresultaten. Ondanks de opgelegde bezuinigingen en de afgekondigde personeelsstop, slaagden bestuur en staf erin de hoge zorgkwaliteit te bewaren. Vooral uit een oogpunt van behoud en verbetering van de kwaliteit van de hulpverlening werd in 1990 besloten tot een fusie met de Mutsaersstichting. Binnen deze beheersstichting, waarin naast het Mutsaersoord ook nog vier behandel eenheden in het kader van de jeugdhulpverlening waren ondergebracht, vormde het Dr. Poelsoord een relatief zelfstandige organisatie. Jarenlang leverde die bundeling van krachten goede resultaten op. Definitieve erkenning van de functie en status van herstellingsoorden en, daaraan gekoppeld, inbedding in de financieringsstructuur voor de geestelijke gezond-

¹¹⁸ *Jaarverslag Stichting Doctor Poelsoord*, 1985.

¹¹⁹ *Jaarverslag Stichting Doctor Poelsoord*, 1987.

heidszorg maakte aansluiting bij een Algemeen Psychiatrisch Ziekenhuis (A.P.Z.) noodzakelijk. Onlangs werd bekend gemaakt dat de samenwerking tussen het Dr. Poelsoord en het Mgr. Mutsaersoord per 1 januari 1997 zal worden beëindigd. Vanaf die datum gaat het Dr. Poelsoord op in het Psychomedisch Streekcentrum Vijverdal te Maastricht. Geïntegreerd in dit A.P.Z. zal het een apart erkende functie gaan krijgen. Ook in de toekomst zal het Dr. Poelsoord een veilige toevluchtshaven blijven voor hen die dreigen te bezwijken onder de last van het moderne bestaan.

IV. De verzorging van de patiënten

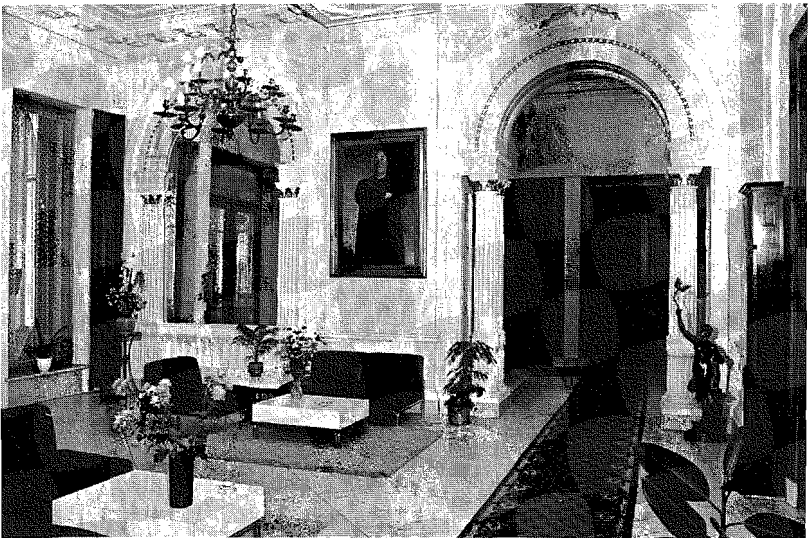
1. "Een zegen voor onze gezinnen"

Gelegen aan de noordelijke uitvalsweg van Maastricht naar Meerssen, ingebed in het groen en omgeven door een ruim park biedt het statige Dr. Poelsoord een imposante aanblik. Menig tijdelijke bewoner moet bij aankomst, staande op de oprijlaan, de tas met kleren in de hand, met ontzag hebben opgekeken naar het grote witgepleisterde huis. Eenmaal binnen werd die eerste indruk nog versterkt door de grote, hoge en rijk geornamenteerde ruimtes. Toch werkte het huis niet drukkend, de overvloedige lichtinval door de vele hoge ramen gaven het sfeer. Het ruime park met zijn vijvers, bosschages en eeuwenoude bomen zorgden voor een uitstraling van rust. De zalen en de grote kamers, de ruime keuken, alsmede de ruimschoots aanwezige sanitaire voorzieningen maakten Villa Kanjel uitermate geschikt voor de functie van herstellingsoord. Een journalist beschreef in 1951, in de euforische dagbladstijl van die dagen, het oord als volgt: "Ruime dagverblijven met aardige zitjes, waar een kop koffie of thee onder aangenaam gekeuvel wordt gedronken, luchtige slaapkamers met frisse bedden, flinke bad- en douche-gelegenheden, bevorderen de hygiëne op voortreffelijke wijze. Is het een wonder, dat bij de weldaad ook van het dagelijkse eten, dat nu eens niet door de huismoeders zelf moet worden klaargemaakt, maar haar wordt voorgezet in vriendelijke eetzaal met leuke tafeltjes, die netjes gedekt zijn en met een bloemetje gesierd, de tot dan toe dagelijks tobrende huismoeder dit alles een hemelse gave toeschijnt".¹²⁰

Sedert de ingebruikneming door de Dr. Poelsstichting zijn er weinig bouwkundige veranderingen aangebracht aan de villa. In de jaren vijftig en zestig bevonden zich op de benedenverdieping de ontvangstkamer, de keuken, de eetzaal, het kantoor van de administrateur, de "majestueuze" hal met het portret van Dr. Poels, de als lighal ingerichte serre en twee recreatieruimtes. Op de bovenliggende verdiepingen bevonden zich de personeelsaccommodaties, een volledig uitgeruste dokterskamer, een kleine bibliotheek, een spreekkamer voor de zielzorger, een kapel voor de erediensten en de slaapvertrekken voor de patiënten. Na bezoeken aan het Mgr. Mutsaersoord

¹²⁰ S.H.C., K.A.B.-archief, map 120, artikel Gazet van Limburg, 21-09-1951.

te Venlo en Sonnehaert te Zeist had het bestuur besloten om bij de inrichting van de slaapverblijven het chambretten-systeem niet over te nemen. Gevreesd werd dat dit de groepsgeest en de sfeer binnen de patiëntenpopulatie niet zou bevorderen. In plaats daarvan werden kleine slaapzaaltjes ingericht, kamers met vier tot negen bedden, al naar gelang de beschikbare ruimte. Slechts voor die patiënten die op medische gronden of om redenen van persoonlijke aard afzondering behoeften, werden aparte slaapkamertjes ingericht.¹²¹ Daar de slaapkamers alleen voor de nachtrust waren bestemd, werden deze heel sober aangekleed. Elke patiënte beschikte over een bed, een stoel en een kleerkastje. In totaal waren er 45 bedden. Later zou dit aantal worden uitgebreid tot 54.

"De hal van het Dr. Poelsoord".

Blijkens de in 1947 door het bestuur van de Dr. Poelsstichting geformuleerde doelstelling was het oord in de aanvang bestemd voor de opvang van rust en herstelling behoevende vrouwen van K.A.B.-leden. Uit de tegenvallende resultaten van de ledenwerfacties bleek dat deze smalle basis een verantwoorde exploitatie in de weg stond.

¹²¹ *Jaarverslag Dr. Poelsstichting, 1951.*

Nog vóór de opening werd het Dr. Poelsoord toegankelijk voor alle vrouwen die in eigen omgeving niet konden herstellen. In principe kwamen vrouwen van alle gezindten en uit alle sociale milieus in aanmerking voor opname in het oord, ongeacht of zij gehuwd dan wel ongehuwd waren. De medische indicatie was beslissend, al diende de patiënte niet bedlegerig te zijn of lijdende aan een besmettelijke ziekte, dan wel enigerlei psychische stoornis. Deze verruiming van de toelatingscriteria leidde tot enige tegenkanting. Het feit dat het Dr. Poelsoord open stond voor niet-katholieke vrouwen baarde her en der in K.A.B.-kring zorgen. Een groot aantal leden van het A.M.F., veelal afkomstig uit andere delen van het land of het buitenland, was niet katholiek. Onder hen bevonden zich velen die "neutraal" dan wel socialistisch waren georganiseerd. In maart 1951 uitte een K.A.B.-lid hierover zijn verontrusting in een brief aan het hoofdbestuur van de K.A.B.-Limburg: "Door de Communisten wordt beweerd dat op Villa Kanjel, ook vrouwen worden opgenomen van Communisten n.l. mijnwerkersvrouwen".¹²² Schrijver achtte tegenacties gewenst. Toen meer van dit soort geluiden begonnen op te klinken, plaatste bondsvoorzitter Jan Maenen een artikel in *Herstel en Vernieuwing*, het orgaan van de Katholieke Arbeidersbeweging in Limburg, waarin hij de rechten op uitzending van alle A.M.F.-leden onderschreef, ongeacht gezindte of politieke overtuiging.¹²³ Ook in het bestuur van de Dr. Poelsstichting maakte men zich zorgen over de instroom van niet-katholieke patiënten. Enigen stelden "dat het aantal niet-katholieken niet te groot mag zijn, om zodoende een verkeerde beïnvloeding te voorkomen". Toch werd besloten "dat wij niet-katholieken moeten blijven opnemen, evenwel dit niet bepaaldelijk moeten bevorderen".¹²⁴ Mocht blijken dat een patiënte een "verkeerde invloed" uitoefende op haar medepatiënten, dan zou ze uit het huis worden verwijderd.

De vrees voor ordeproblemen, veroorzaakt door de instroom van politiek-gemotiveerde of anti-katholieke onruststokers, bleek slechts een spookbeeld. De toelating van andersdenkenden heeft nooit

¹²² S.H.C., K.A.B.-archieff, map 120, brief H. Lamers aan hoofdbestuur K.A.B.-Limburg, 21-03-1951.

¹²³ *Herstel en Vernieuwing*, 7(15 september 1951) no. 13.

¹²⁴ Archief Dr. Poelsoord, Collectie FNV, map II, notulen jaarvergadering Dr. Poelsstichting 14-02-1953, 14-02-1958.

gezorgd voor onrust in het oord. Het waren veeleer de ruime toelatingseisen en de geringe selectie van patiënten die aanleiding gaven tot wanordelijkheden. De naar het Dr. Poelsoord uitgezonden vrouwen waren afkomstig uit uiteenlopende milieus. Sommigen vertoonden "onaangepast gedrag", gedroegen zich "ruw, ordinair en luidruchtig" en bleken ongemotiveerd om mee te werken aan de behandeling. Toen de staf zich al in de eerste jaren regelmatig zag geconfronteerd met patiënten die door hun gedragingen onrust veroorzaakten, werden de toelatingseisen aangescherpt. Voortaan konden nog slechts patiënten worden opgenomen die minimaal 21 jaar oud waren, wensten mee te werken aan hun behandeling en zich behoorlijk wisten te gedragen "volgens de orde van het huis". Benadrukt werd dat het oord geen vakantieverblijf was, maar een medische instelling.¹²⁵

Patiënten konden uitsluitend op medische indicatie in het Dr. Poelsoord worden opgenomen. Steeds wanneer een arts, op grond van bepaalde gezondheidsklachten, opname in een herstellingsoord noodzakelijk of wenselijk achtte, kon deze een opnameformulier aanvragen bij één van de uitzendende instanties. Indien de betreffende instantie akkoord ging met betaling van de verpleegkosten werd deze aanvraag, voorzien van een door de huisarts geschreven motivatie, doorgestuurd naar het Dr. Poelsoord. Op grond van de verstrekte gegevens besliste de medicus van het oord over opname. Lange tijd werd deze procedure ongewijzigd gehandhaafd. Pas toen gedurende de jaren zeventig het accent verschoof van een op lichamelijke reconvalescentie gerichte behandeling naar psychosociale hulpverlening werd de beslissing over opname een zaak van het hele behandelende team.

2. Rust, Reinheid en Regelmaat

Lange tijd vormden de "Drie R's": Rust, Reinheid en Regelmaat de basis van de zorg in het Dr. Poelsoord. Door huiselijke omstandigheden, ziekte of overbelasting waren de vrouwen die in het oord een toevlucht vonden het zicht op deze essentieel geachte voorwaarden

¹²⁵ S.H.C., K.A.B.-archieff, map 119, brief secretaris Dr. Poelstichting in antwoord op ontvangen klachten, 11-09-1952.

voor een gezond en harmonieus familieleven kwijtgeraakt. Het gezin, nog algemeen beschouwd als de hoeksteen van de samenleving, dreigde ontregeld te raken. In het "ideale gezin" vormde de huisvrouw en moeder de spil waar alles om draaide. Het jaarverslag van de Dr. Poelssichting over 1951 verwoordde het aldus: "Een moeder in huis, die haar werk wegens zwakte of andere redenen, niet meer of niet meer goed kan doen, brengt voor de overige gezinsleden eveneens lasten met zich mede. Deze moeilijkheden veroorzaken voor de man mindere arbeidsproductiviteit, omdat hij thuis geen goede verzorging meer geniet of dikwijls zit te tobben. Daarnaast raken de kinderen dikwijls ondervoed of worden zwakker terwijl hun verzorging veel te wensen overlaat".¹²⁶ Door middel van een strak gehanteerd dagprogramma, waarin verplichte rustuurtjes en aansterkende maaltijden elkaar afwisselden, was de verzorging in het Dr. Poelsoord erop gericht de patiënten weer fit en energiek in het gezin te doen terugkeren. Tijdens de spaarzaam toegestane recreatie-uren konden de patiënten zich verpozen met een wandelingetje in het park of een gezelschapsspelletje.

Spoedig bleek dat het strakke régime en de beperkte ontspanningsmogelijkheden door veel opgenomenen als knellend werden ervaren. Verveling en gevoelens van heimwee leken de heilzame effecten van het verblijf in het oord teniet te doen. Een aanzienlijk deel van de patiënten bleek niet over de discipline te beschikken om zich met een handwerkje of een boek uit de bescheiden bibliotheek in stilte af te zonderen. Onrust en een venijnig en omvangrijk roddelcircuit deden staf en bestuur beseffen dat er meer aandacht moest worden besteed aan verstrooiing en recreatie. Dit bood tevens mogelijkheden om de patiënten enige nuttige kennis bij te brengen. Het verplegend personeel was evenwel danig overbelast en financiële ruimte was er nauwelijks. Toch wist de directrice, met behulp van bereidwillig aangeboden hulp van buiten het oord, een bescheiden ontspanningsprogramma op poten te zetten. Zo belastten de kapelaans van Limmel zich met de verzorging van filmavonden en de organisatie van door de patiënten uitgevoerde toneelvoorstellingen, alle met een stichtelijke en opvoedkundige inhoud. Een dameszangkoortje en het jongenskoor De Krölkes uit Rothem verzorgden regelmatig hooggewaardeerde zangavondjes. Toen duidelijk werd dat dit soort

¹²⁶ *Jaarverslag Dr. Poelssichting, 1951.*

activiteiten een gunstig effect hadden op de patiënten werd eind 1951 besloten zogenaamde "ontwikkelingsuurtjes" in het dagprogramma op te nemen. Daarmee hoopten staf en bestuur "de moeders ook iets te kunnen meegeven, wat haar kan helpen bij haar taak in het gezin".¹²⁷ Middels lezingen, al dan niet verlucht met lichtbeelden werden onderwerpen aan de orde gesteld als: "gezelligheid in huis", "kinderverzorging en kinderhygiëne", "woninginrichting" en "feesten in het gezin". Daarnaast ging één van de verpleegkundigen zich belasten met het geven van lessen in "nuttige handwerken".

Bestuur en staf zagen de "ontwikkelingsuurtjes" en de lessen in "nuttige handwerken" als een welkome aanvulling op de zorg. Door de toename van het aantal patiënten kon het verplegend personeel, slechts bestaande uit een hoofdverpleegster (de directrice), een verpleegster en een verpleeghulp, hieraan echter steeds minder invulling geven. Per 1 oktober 1953 werd daarom op proef een welfare-werkster van de Stichting Zonnebloem aangesteld, die de bezigheidstherapie meer gestructureerd moest vormgeven. Onder haar leiding konden de patiënten zich bekwamen "in het op velerlei wijzen vervaardigen van nuttige en kunstige voorwerpen".¹²⁸ Medio 1954 besloot het bestuur van de stichting, ondanks de bereikte resultaten, de welfare-werkster te ontslaan. Omdat het verplegend personeel nog steeds te zwaar belast was, werd gekozen voor een extra verpleegkracht. De voortgang van de bezigheidstherapie werd met deze maatregel ernstig gefrustreerd. Begin 1956 hees huisarts Kallen de stormvlag. Hij beklagde zich over het feit dat de bezigheidstherapie was verworpen tot een corveedienst. Gedwongen door het tekort aan personeel werden steeds meer patiënten ingezet als huishoudelijke hulpen. Dokter Kallen vond dit uit therapeutisch oogpunt niet juist. Hij eiste dat de verpleegsters zich in de "lege uurtjes" (tussen vier en zes uur in de middag) geheel gingen richten op de ontspanning van de patiënten.¹²⁹ Desondanks bleef de aandacht voor de bezigheidstherapie gebrekkig. Begin 1959 schreef de directrice andermaal: "dat er toch wel behoefte is aan meer technisch deskundige leiding voor

¹²⁷ Idem.

¹²⁸ *Jaarverslag Dr. Poelstichting*, 1953.

¹²⁹ Archief Dr. Poelsoord, Collectie FNV, map III, notulen Dagelijks Bestuur Dr. Poelstichting, 01-03-1956.

het welfare-werk".¹³⁰ Tot aanstelling van een bezigheidstherapeute kwam het evenwel niet. Een op aandringen van dokter Kallen aangeschaft televisietoestel bracht uitkomst. Menige winteravond schaarden de bewoners van het oord zich rond dit "nieuwe wonder der techniek" en vermaakten zij zich met door de leiding geselecteerde programma's.

3. Medische zorg voorop

Lag in het eerste jaar van het bestaan van het Dr. Poelsoord het accent op het rustoordwerk en op de zorg voor rustbehoevendenden, spoedig bleek dat bijna alle patiënten verpleging behoefden. Zowel het bestuur als de behandelend geneesheer waren van mening dat "de nadruk gelegd dient te worden op herstellingsoord en niet op rustoord".¹³¹ Een bestuurslid omschreef het als volgt: "Het is een inrichting met primair een medisch aspect: de vrouw gezond afleveren aan de omgeving, waaruit ze gekomen is. Hetzij ze overwerkt of overspannen is, hetzij er een andere aandoening is, die haar verblijf in het herstellingsoord medisch noodzakelijk maakt, dit is geen sociale en geen psychologische kwestie voor de persoon, maar een medische".¹³² In deze visie op het oord werd de behandelend geneesheer de spil van het gebeuren. Vooral dokter Kallen zélf benadrukte dit. Het was volgens hem van elementair belang dat een ervaren arts er de scepter zwaaide. Hij alleen besliste over opname van een patiënte, stelde een diagnose en formuleerde het behandelplan. Een herstellingsoordarts behoorde geen specialist te zijn, maar een algemeen medicus: "Iemand die een grote dosis geduld en aanvoelend vermogen moet hebben, gepaard aan inzicht in de psychotherapie en psychosametische (sic) gezichtspunten en wiens therapie in het vlak van de huisarts dient te blijven liggen".¹³³

De verpleging en de medische behandeling in het Dr. Poelsoord werden geheel naar de inzichten van de huisarts ingericht. Het

¹³⁰ Idem, 05-02-1959.

¹³¹ *Jaarverslag Dr. Poelssstichting*, 1951.

¹³² S.H.C., K.A.B.-archieff, map 118b, brief J. Paulus aan J. Ensink, 11-05-1954.

¹³³ Archief Dr. Poelsoord, map Dossier Bestuur t/m 1978, oratie Drs. Kallen bij bezoek vertegenwoordigers Limburgse Ziekenfondsen aan het Dr. Poelsoord, juli 1960.

bestuur, zich bewust van haar gebrek aan kennis van zaken, gaf hem geheel de vrije hand. Elke aanvraag tot opname werd door dokter Kallen beoordeeld op de mate van urgentie. Indien er geen belemmeringen bestonden, werd in samenspraak met directrice en administrateur een opnamedatum vastgesteld en bericht gezonden aan de uitzendende instantie, de huisarts en de betrokken patiënte.

Bij aankomst in het Dr. Poelsoord werd elke patiënte ontvangen door de directrice. Na enkele administratieve plichtplegingen en een korte rondleiding werd de patiënte direct opgenomen in het dagprogramma. Eenmaal in de week, op de zaterdagavond, hield dokter Kallen spreekuur. De nieuwkomers werden onderworpen aan een grondig lichamelijk onderzoek. Bloeddruk, temperatuur, pols en gewicht werden opgenomen en tezamen met een compleet verslag van de ziektegeschiedenis vastgelegd in een anamnese-formulier. Vanaf 1954 werden op dit formulier ook de resultaten van eventuele bloed- en urineonderzoeken vermeld. Op grond van zijn bevindingen deelde Kallen zijn patiënten in categorieën in:

- a. anaemie (bloedarmoede), asthenie (algemene zwakte), nervositas;
- b. surménage;
- c. zenuwzwakken;
- d. reconvallescenten (na operatie, ziekte enzovoort);
- e. hart- en/of vaatlijden;
- f. asthma - bronchiale aandoening;
- g. stofwisselingsziekten, zoals diabetes;
- h. diversen.

Wat opvalt is de grote diversiteit aan ziektebeelden. Dat rust, frisse lucht, goede voeding, gepaste ontspanning en medische begeleiding heilzaam kon zijn voor zwakke, overspannen en herstellende vrouwen behoeft geen betoog. Maar wat de huisarts dacht te kunnen bieden aan patiënten met kwalen als angina pectoris, debilitas, de ziekte van Parkinson, arteriosclerosis of multiple sclerose blijft duister. Toch werden ook lijdens aan deze ziekten opgenomen in het Dr. Poelsoord.¹³⁴

Aan de hand van de diagnose formuleerde dokter Kallen een behandelplan, dat als instructie voor de hoofdverpleegster en haar verpleeghulpen gold. Elk behandelplan bestond uit het verstrekken van medicijnen ter verhoging van de lichamelijke afweer en ter bestrijding van

¹³⁴ Idem.

ziekteverschijnselen, lig- en rustkuren en dieetmaaltijden. Reeds in 1952 achtte Kallen uitbreiding van de behandelmogelijkheden gewenst. Mede op zijn aandrang werd er een begin gemaakt met arbeids- en bezigheidstherapie. Daarnaast wist hij het Centraal Ziekenfonds te bewegen tot het schenken van een hoogtezon, waarmee hij de zogenaamde "fysische therapie" in het Dr. Poelsoord introduceerde, een behandelvorm waarvan hij veel heil verwachtte. Tijdens hun verblijf in het oord werden de patiënten nog twee- à driemaal medisch onderzocht, teneinde de vorderingen van de behandeling te bepalen. Het lichaamsgewicht vormde het voornaamste criterium voor het bepalen van de mate van herstel. Gewichtstoename duidde erop dat de patiënte aan de beterende hand was; gewichtsverlies wees, behalve voor de patiënten die een vermageringsdieet kregen voorgeschreven, op het tegendeel.

Dat medische behandeling alléén niet altijd tot de gewenste resultaten leidde, moest ook dokter Kallen erkennen. Hij achtte het daarom van belang dat de verpleegsters naast hun primair verplegende taak ook aandacht schonken aan "de mens achter de patiënt". Het verplegend personeel was evenwel zo zwaar belast, dat aan deze taak niet meer dan marginale aandacht kon worden besteed. Slechts bij de zielzorger kon de patiënt een luisterend oor vinden.

4. "Vrouwen achter prikkeldraad"

Gedwongen door de hoge exploitatielasten koos het bestuur begin jaren vijftig voor een uitbreiding van het beddenaantal tot 54. Zowel de accommodatie als het personeel bleken nauwelijks berekend op zoveel patiënten. Niet in staat voldoende aandacht te besteden aan persoonlijke begeleiding beperkten de directrice en haar hulpverpleegsters zich tot basale zorg. Noodgedwongen werd een steeds groter beroep gedaan op de zelfredzaamheid, de motivatie van de patiënten en de dynamiek van de groep. Helaas ondervonden bestuur en staf reeds spoedig dat "gezien het gehalte van het overwegende deel der patiënten, deze toch wel sterk op leiding waren aangewezen".¹³⁵ Gaandeweg ontvingen bestuur en staf van het Dr. Poelsoord

¹³⁵ Archief Dr. Poelsoord, map H.L., verslag bespreking K.A.B.-oorden, 17-03-1960.

meer signalen, waarin twijfel doorklonk over de effectiviteit van de geboden zorg.

Het waren met name de patiënten en ex-patiënten die een minder gunstig beeld schetsten van de zorgverlening in het oord. De klachten betreffende het eten ("slecht verzorgd, koud, te mager en te weinig") kon het bestuur nog weerleggen, al verstomden ze daarmee niet: "speciaal in de mijnstreek wordt tengevolge van de zware arbeid van de mijnwerkers en de hogere lonen in het algemeen erg vet en veel vlees gegeten; volgens de dokter is dit niet gezond en een der oorzaken van de vele gal-patiënten in deze streek".¹³⁶ Onderzoek van een voedingsadviseuse had trouwens uitgewezen dat er weinig schortte aan de kwaliteit van de maaltijden.

De klachten die betrekking hadden op de zorg en de sfeer in het oord waren weerbarstiger. Mevrouw Van L. uit Utrecht, ex-patiënte van het Dr. Poelsoord, schreef begin oktober 1952 in een enigszins verwarde brief: "Door mijn voormalig beroep met het leven in een inrichting vertrouwt, zag nooit zoiets als het Dr. Poelsoord [...]. Het bezoek kreeg de indruk in een strafgevangenis te komen, het hek open, kaartcontrole, naam genoteerd, bij het verlaten, hek open weer gecontroleerd. Is dit Limburg's? Wij in Holland kennen dit zo niet. Ontspanning bestaat niet uit uitstapjes buiten of dit zal ieder kunnen begrijpen. Doch waarom kunnen de Zusters (niet) net als in andere inrichtingen gebeurd wandelen met de patiënten deze staan gelijktijdig onder toezicht wellicht wordt er dan niet stiekum meer gerookt en kan de prikkeldraad versperring verdwijnen. De Zusters twee à drie voor 50 dames, hebben een zeer zware taak. Zij kunnen niet genoeg tijd aan de patiënten besteden, zet 50 vrouwen op een regenachtige dag in een betrekkelijk kleine ruimte bij elkaar, wat is het resultaat?".¹³⁷

Overbevolking, gebrek aan begeleiding en ontspanning waren, zo oordeelden meerdere klagers, de oorzaken van spanningen en conflicten. De heer B., de echtgenoot van een wegens ordeverstoringen uit het oord verwijderde patiënte, weet de slechte sfeer in het oord aan een algemeen gebrek aan aandacht voor de patiënten en een ontbreken van voldoende ontspanningsmogelijkheden: "Deze vrouwen zijn

¹³⁶ S.H.C., K.A.B.-archief, map 119, brief secretaris Dr. Poelsstichting aan J.B., echtgenoot ontevreden ex-patiënte, 11-09-1952.

¹³⁷ Idem, brief T. van L., 02-10-1952.

bij mij zenuwpatiënten en die hebben veel zorg en toewijding nodig om aan te sterken en niet een beetje op hun zenuwen gaan te werken tot dat de ene aanval na de andere volgt, en de echtgenoot nog ziekere vrouwen thuis krijgt en nog minder zijn als toen ze weg gingen. Ik vind maar zo als er zieken zijn moeten ze als zieken behandeld worden".¹³⁸ Diverse patiënten klaagden over het gebrek aan privacy: "Men slaapt met 8 à 9 personen op een zaal zonder een behoorlijke afscherming bij ieder bed. Geregeld zag men daar tafereelen, die men thuis nooit zag of wenste. Een meisje van 16 jaar moest daar alle gesprekken aanhoren die volwassen vrouwen plegen te voeren en waarvan het peil niet bepaald hoog stond. De luidruchtigheid en grimassen waren oorzaak dat men dikwijls niet voor middernacht kon slapen. Doordat er bovendien op geen enkele wijze door de leiding van dit rustoord voor afleidende verstrooiing werd gezorgd was het roddelen niet van de lucht".¹³⁹

Een zekere heer S. uit Terwinselen stuurde namens zijn schoonzus een klachtenbrief van eenzelfde strekking. Zijn oordeel over het Dr. Poelsoord was ronduit negatief: "De dokter moet daar volgens mijn schoonzus 2 x per week komen. Hij komt er elke week 1 x. 's Zaterdagavond half acht. Allen moesten dan in de wachtkamer gaan en daar blijven tot ze aan de beurt waren. Ze mochten nergens anders hun beurt afwachten, wat natuurlijk zeer lang kon duren. De radio mag daar door iedereen bediend worden. Wat de een goed vindt zet de ander af en zoekt iets anders. Een ander vindt het te hard en wil het zacht hebben en doet dit ook enz. enz. Ze vliegen er mekaar voor in de haren. De Hollanders schelden op de Limburgers. Nieuwenoord vinden ze veel beter en vragen zich af waarom ze hier tussen die rot Limburgers moeten zitten. Het is daar nogal veel herrie. Echt een rustoord om het op je zenuwen te krijgen. Na 2 à 3 weken was mijn schoonzuster zo ver dat ze in elkaar zakte. Een zuster zag het en liep voorbij met de woorden: stel je niet zo aan en sta op. Er zijn daar dames na 3 dagen weggelopen. Ook na 2 à 3 weken. Mijn schoonzus is op het ogenblik rijp voor het ziekenhuis".¹⁴⁰

¹³⁸ Idem, brief J.B. aan secretaris Dr. Poelssstichting, 05-10-1952.

¹³⁹ Idem, brief secretaris N.K. Metaalbewerdersbond St. Eloy, afd. Delft, klachten van Mevr. Van G., ex-patiënte van Dr. Poelsoord, september 1953.

¹⁴⁰ Idem, brief P.S. aan J. Maenen, voorzitter K.A.B.-Limburg, november 1952.

Bestuur en staf reageerden met het aanscherpen van de tucht. Het toezicht op de patiënten werd geïntensiveerd. Tijdens de rustuurtjes werd absolute stilte voorgeschreven. Wandelen in de tuin werd nog slechts onder begeleiding toegestaan. En 's avonds, na het doven van de lichten, werd opnieuw rust en stilte verordonneerd. Al deze maatregelen bleken slechts te leiden tot nieuwe irritaties en klachten. H.B. uit Kerensheide deed zijn beklag over de behandeling van zijn vrouw: "De tucht in het huis vind ik wat streng. Ik weet wel 50 vrouwen zijn 50 karakters maar ik meen, dat ze toch de kleuterschool ontgroeit zijn".¹⁴¹ De patiënten voelden zich opgesloten, "want enig contact met de mensen van buitenaf is verboden en kan men van achter het hek de buitenwereld aanschouwen".¹⁴² Een aantal patiënten overhandigde de directrice een ondertekende protestbrief met de omineuze titel: "Vrouwen achter Prikkeldraad". De aanhef luidde: "In de oude stad Maastricht ligt een huis genaamd Poelsoord, rusthuis voor herstellende vrouwen. Maar tegenwoordig lijkt het meer op een gevangenis. Een poort is afgesloten en tien meter voor de poort prikkeldraad. Dit is doodjammer dat daar geen (bewaker) is. Dan kan deze de mensen al daar afschepen. Met je mag er niet bij".¹⁴³ Ook het wandelen onder begeleiding vond weinig genade. Mevrouw W.-F. uit Delft schreef: "Als de patiënten gingen wandelen dan onder geleide, zodat de bevolking en toeristen die over den weg kwamen zeiden, daar gaat weer een troep krankzinnigen".¹⁴⁴ Mevrouw Van G., eveneens uit Delft, was wat expressiever in haar uitingen: "Wandelen moet onder geleide. De koppen worden geteld en alle voorbijgangers maken gebaren, dat zij te doen hebben met debielen, zodat wij ons dood schamen".¹⁴⁵

Toen de protesten bleven aanhouden, moest het bestuur schoorvoetend erkennen: "in de maanden juni t/m september kan er meer aanleiding zijn voor klachten, immers in deze periode is het aantal patiënten het hoogst en neemt het personeel bij voorkeur zijn vakantie". Om die reden werd besloten dat het personeel gedurende de zomermaanden geen verlof meer mocht nemen. Maar, zo werd

¹⁴¹ Idem, brief H.B. aan J. Maenen, voorzitter K.A.B.-Limburg, 05-10-1952.

¹⁴² Idem, brief Mevr. W.-F. aan bestuur H.L., 07-08-1953.

¹⁴³ Idem, brief van patiënten met de titel Vrouwen achter prikkeldraad, augustus 1954.

¹⁴⁴ Zie noot 23.

¹⁴⁵ Zie noot 20.

gesteld, "zelfs bij een staf van tien dames is het niet mogelijk elke patiënte telkens bij de arm te nemen". Tegelijkertijd wezen de bestuurders de patiënten op hun eigen verantwoordelijkheid: "Gezien het feit dat de patiënten uit zeer verschillende milieus komen, is het vanzelfsprekend dat zij zich niet allen volgens een bepaald soort etiquette gedragen".¹⁴⁶ Veel problemen konden evenwel worden voorkomen: "Wanneer iedere getrouwde, katholieke vrouw zich gedraagt zoals zij dat thuis doet, kan niemand hier aanstoet aan nemen".¹⁴⁷ Toch waren bestuur en staf niet doof voor de klachten van de patiënten. Herhaaldelijk vond overleg plaats teneinde de problemen het hoofd te bieden. Vooralnog echter stonden een gebrek aan middelen en het gemis aan visie nieuwe initiatieven in de weg.

Ook de zielzorgers verwoordden hun twijfels over de effectiviteit van de geboden zorg. Zo had pater Hermans al in 1953 de eenzijdig medische behandeling ter discussie gesteld en meer aandacht gevraagd voor de psychologische begeleiding van de patiënten. Zijn opvolger pater Pex constateerde opnieuw: "Bij vele patiënten liggen de moeilijkheden meer gecompliceerd, veelal geaccentueerd t.o.v. het meer intieme gezinsleven, moeilijkheden met opvoeding, slechte huisvesting enz. Deze moeilijkheden waren vaak mede oorzaak van overprikkeling, downstemmingen en geestelijke verwarring".¹⁴⁸

Geconfronteerd met een toenemend aantal patiënten dat voortijdig het oord verliet, kwamen staf en bestuur geleidelijk tot het inzicht dat het voor de vaak labiele patiënten niet altijd eenvoudig was om zich aan het groepsleven in een inrichting aan te passen. Ook groeide het besef dat het oord niet aan alle patiënten evenveel te bieden had. Doelend op het toenemende aantal voortijdig vertrokken patiënten verklaarde het bestuur in haar jaarverslag over 1957: "In de meeste dezer gevallen bleken de werkelijke oorzaken te liggen in zeer bijzondere moeilijkheden in het gezins-milieu of de patiënten zelf. In deze gevallen biedt ons Oord geen oplossing, wij zijn ons ervan bewust dat wij nog meer als tot nu toe hiervoor de speciale aandacht zullen moeten vragen van andere medische en/of sociale instanties.

¹⁴⁶ S.H.C., K.A.B.-archieff, map 119, brief secretaris Dr. Poelssstichting aan bestuur H.L., 11-09-1953.

¹⁴⁷ Idem, Weerwoord op klachten geuit namens leden door het bestuur van de N.K. Metaalbewerkerbond St. Eloy, afd. Delft, september 1953.

¹⁴⁸ *Jaarverslag Dr. Poelssstichting*, 1956.

Reeds in meerdere gevallen hebben contacten plaatsgevonden met personen of instanties, o.a. in de woonplaats van de patiënte, teneinde te trachten gezamenlijk een oplossing voor de problemen te vinden".¹⁴⁹ Dat ook minder gunstige omstandigheden in het oord zelf debet waren aan deze ontwikkeling werd pas in 1959 uitgesproken: "Dokter Kallen is van mening dat het voortijdig vertrek van patiënten mede wordt veroorzaakt door de drukte ten gevolge van de te hoge bezetting. Hij is ervan overtuigd dat het gemiddelde herstel hoger ligt bij een lagere maximale bezetting".¹⁵⁰ Het beddenaantal werd verlaagd en voorlopig bepaald op 50; nog geen jaar later werd een verdere reductie tot 45 doorgevoerd. Om aan een deel van de grieven van de patiënten tegemoet te komen, werd besloten meer aandacht te besteden aan de bezigheidstherapie. Ter bevordering van gezonde ontspanning werd een volleybalveldje aangelegd. Ook werd de bewoners meer vrijheid gegund; sinds 1957 mochten de patiënten een halve dag per week zonder toezicht buiten het oord vertoeven, een initiatief dat zeer werd gewaardeerd.

5. Hoe nu verder?

De vele problemen en klachten brachten een proces van introspectie op gang. Bestuur en staf werden kritischer over het reilen en zeilen in het oord. Een mededeling in het jaarverslag van de stichting over 1959 getuigt hiervan: "Ondanks, of beter gezegd, dankzij zijn 9-jarige ervaring heeft het bestuur meerdere vergaderingen besteed aan kritische besprekingen over de aard van ons oord, de mate waarin medische en therapeutische behandeling noodzakelijk is en de eisen die redelijkerwijze aan de accommodatie dienen te worden gesteld om de individualiteit van elk der patiënten zoveel mogelijk tot zijn recht te doen komen".¹⁵¹ Tijdens de jaarvergadering van 14 februari 1959 werd geconstateerd: "dat het werk voor de rustbehoevenden nu reeds ruim 10 jaar wordt verricht en dat er - behoudens enige details - weinig verandering in werkmethode, accommodatie, etc. is te

¹⁴⁹ *Jaarverslag Dr. Poelstichting*, 1957.

¹⁵⁰ Archief Dr. Poelsoord, Collectie FNV, map III, notulen Dagelijks Bestuur Dr. Poelstichting, 07-01-1959.

¹⁵¹ *Jaarverslag Dr. Poelstichting*, 1959.

constateren, terwijl in die 10 jaren in het maatschappelijk leven zich toch een zeer duidelijke ontwikkeling heeft voltrokken wat betreft de algemene welstand en de opvattingen en levensgewoonten en -behoeften van de mensen". Voorzichtig werd geconcludeerd dat de behandeling tot nog toe te veel was gericht op de groep en dat er onvoldoende beroep was gedaan op de individuele verantwoordelijkheid en zelfstandigheid van de patiënten.¹⁵²

Twee ontwikkelingen maakten een kritisch beschouwen van de behandelmethoden urgent. Allereerst het feit dat steeds vaker oudpatiënten na verloop van tijd weer ziek, zwak en overspannen op de stoep stonden. Ook zagen bestuur en staf zich geconfronteerd met een sterk dalend patiëntenaanbod door een verminderde belangstelling van medische zijde voor het herstellingsoordwerk. Meer en meer groeide de notie dat de eenzijdige oriëntatie van de behandeling op lichamelijke reconvalescentie geen recht deed aan de groeiende groep patiënten die kampten met psychosomatische, psychische en psychosociale problemen.

Tot veranderingen in de werkmethoden en uitbreiding van de behandel mogelijkheden kwam het vooralsnog niet. Wel kregen de individuele gesprekken met de patiënten meer aandacht en werden de contacten met andere hulpinstanties uitgebreid. Vanaf 1962 werd er een beperkte vorm van nazorg geïnitieerd, speciaal voor die patiënten die ook na behandeling nog met moeilijkheden bleven kampen. Bestuur en staf erkennen: "Deze nazorg is in meerdere gevallen van grote betekenis om ziekte-veroorzakende omstandigheden weg te nemen of te verbeteren en/of de patiënte te helpen in het gezin en in de samenleving zo goed mogelijk haar functie te hervatten". Maar men bleef erbij dat het oord op dit terrein geen directe taak had en dat deze vorm van hulpverlening van beperkte betekenis moest blijven.¹⁵³

Door de terugloop van het aantal patiënten kon het verplegend team meer tijd vrijmaken voor het "welfare-werk" en voor ontspanningsactiviteiten. Mede hierdoor verbeterde de sfeer in het oord aanmerkelijk. Bewust poogde men de spanningen en troebelen, die het verblijf in het oord met name in de jaren vijftig regelmatig ongunstig hadden beïnvloed, te vermijden. "Wij nemen de verplichting op ons om te

¹⁵² Archief Dr. Poelsoord, map H.L., Notities over het herstellingsoordwerk in de K.A.B., 15-03-1960.

¹⁵³ Jaarverslag Dr. Poelsstichting, 1962.

zorgen dat de hele leefsfeer tijdens de kuur zó is, dat deze ook inderdaad een herstellende werking heeft”, zo meldde de directrice. “Wat baten een smaakvolle inrichting en een zorgvuldig onderhoud van ons huis, toegewijde zorg voor een verantwoorde voeding, wat halen zelfs de medische verzorging en verpleging uit, als we niet ook aandacht besteden aan de immateriële behoeften van onze gasten? In dat licht is de ontspanning meer dan alleen maar het voorkomen van verveling, meer dan de zorg voor afleiding - zij wordt een wezenlijk element in de gehele therapie.”¹⁵⁴

6. Naar een Herstellingsoord Nieuwe Stijl

Het proces van bezinning op de toekomst leidde begin 1970 tot de gevolgtrekking dat het roer om moest: “De maatschappelijke ontwikkelingen stellen in toenemende mate hun eisen aan het herstellingsoordwerk. De in snel tempo wijzigende gedachtenwereld en het daaruit voortkomende fundamenteel veranderende gedragspatroon, vindt zijn weerslag in gezinsverhoudingen en situaties. Bij vele, vooral wat oudere dames, leidt dit vaak tot conflictsituaties waarmee zij geen raad weten. Het behoeft geen betoog dat door deze conflictsituaties en spanningen velen uit hun evenwicht en overspannen dreigen te raken. Hierin schuilt in belangrijke mate de verklaring voor het feit dat de indicatie voor opname in ons Oord in toenemende mate een dringend medisch karakter heeft. Hieruit volgt ook dat aan de therapeutische behandeling in ons Oord hogere eisen worden gesteld. Rust, goede kost en ontspanning, hoe belangrijk ook, zijn niet voldoende. Nog meer dan vroeger is een gerichte therapie noodzakelijk”.¹⁵⁵ Dokter Kallen wees, samen met zijn collega's in andere herstellingsoord, het bestuur erop dat de ontwikkelingen ten aanzien van opvang en therapie veranderingen in de werkwijze noodzakelijk maakten: “Die evolutie eist als wij bij willen blijven een modernisering van behandeling met als vanzelf daaraan verbonden een modernisering van ruimten, uitbreiding van de staf en aangepaste apparatuur”.¹⁵⁶ Kallen ging de nieuwe inzichten uitwerken in een

¹⁵⁴ *Jaarverslag Dr. Poelstichting, 1968.*

¹⁵⁵ *Jaarverslag Dr. Poelstichting, 1970.*

¹⁵⁶ *Idem.*

rapport, dat als blauwdruk moest gaan dienen voor het Dr. Poelsoord van de toekomst. Begin mei 1971 legde Dokter Kallen zijn rapport, "Herstellingsoord Nieuwe Stijl", voor aan het bestuur. De veranderde patiëntenproblematiek vereiste een herziening van de doelstelling: "Ons herstellingsoordwerk stelt zich ten doel, om vrouwelijke patiënten, die t.g.v. interne en/of externe stress-factoren van medische, psychische en/of sociale aard in hun eigen of andermans gezins-, leef- of werkmilieu niet tot een voldoende herstel kunnen komen, in een hiertoe geëigend en aangepast tehuis op te nemen, waarin de juiste opvang, begeleiding en verzorging aanwezig zijn, om tot een zo mogelijk optimaal lichamelijk en psychisch herstel te komen en waar tevens - zo mogelijk - die voorzorgs- en andere maatregelen van sociale aard getroffen worden, welke - na thuisplaatsing van de patiënte - diens herstel zo langdurig mogelijk continueren en bevorderen".

Aanvaarding van deze doelstelling vereiste dat de staf werd uitgebreid met een creatief therapeut, een fysiotherapeut, een gespreks-therapeut (psycholoog of psychiater) en een sociaal werkster. Opname, vaststelling van de behandelprogramma's en begeleiding van de patiënten werd een zaak van de hele staf. Om tot samenwerking tussen de verschillende disciplines te komen, dienden de individuele behandelplannen wekelijks in de staf te worden besproken en geëvalueerd. Ook achtte Kallen het noodzakelijk dat als aanvulling op de verpleging een aantal gastvrouwen werd aangesteld, die de dagelijkse begeleiding en niet-medische verzorging van de patiënten ter hand namen. Voorts achtte hij het van groot belang dat een intakeprocedure werd opgestart, zodat voorafgaand aan de opname een duidelijk inzicht werd verkregen in de problematiek van de patiënt. Zo kon men zich ook direct op de hoogte stellen van hun motivatie. Activering van de patiënt bood volgens hem meer garanties voor een effectief herstel.

Kallens rapport werkte als een steen in een roerloze vijver. De hele tot dan toe gevolgde werkwijze en taakverdeling in het oord werd op de helling gezet. Het behoeft geen betoog dat dit leidde tot onrust en onzekerheid onder het personeel. Kallen was zich hiervan terdege bewust. In samenspraak met het bestuur van de stichting werd

besloten de voorgestelde wijzigingen stapsgewijs te doen plaatsvinden.¹⁵⁷

7. Het Herstellingsoord Nieuwe Stijl krijgt gestalte

Begin 1973 bracht dokter Kallen een aanvullende nota uit op zijn rapport uit 1971, waarin hij de ontwikkelingen evalueerde. Hoewel de discussies over de meest gewenste personeelssamenstelling nog voortduurden, bestond er overeenstemming over de grondvorm. Besloten werd dat het behandelteam op korte termijn zou worden uitgebreid met een psycholoog, een bezigheidstherapeute en een bewegingstherapeute. Tevens zouden twee gastvrouwen worden aangesteld voor de dagelijkse begeleiding van de patiënten. Over de aanstelling van een sociaal werkster, een sportleraar, een psychiater en/of een diëtiste waren de meningen nog verdeeld; "naar gelang verdere verdieping en verbreding van de behandelingsvorm en -therapieën" vorderden, zou hierover worden beslist.

Uitvoerig lichtte dokter Kallen de nieuwe behandel mogelijkheden toe: "Door het aantrekken van vorengenoemde disciplines zullen geleidelijk aanvullende resp. geheel nieuwe therapie-mogelijkheden toegepast kunnen worden. O.m. denk ik hierbij behalve de individuele behandeling ook aan behandelingen in groepsverband, gezamenlijke groeps psychotherapeutische gesprekken door psycholoog (klin.), gezamenlijke expressie bij muziek en beweging, samenspel in sport en spel, gezamenlijke aanpak van een creatief werkstuk, lichamelijke activerende en psych. ontspannende oefeningen in een mogelijk aan te leggen instructiebad". Hij stelde voor de veertig patiënten in groepen van acht à tien personen in te delen. Voor elke groep zou de staf een wekelijks begeleidingsschema opstellen, waarin de activerende therapieën de voornaamste plaats gingen innemen. Naast dit alles zouden ook de oude behandelvormen, zoals de bestralingstherapie, de rustkuren en de medicamenteuze behandeling, gehandhaafd blijven. De weekeinden zouden de patiënten voortaan naar eigen inzicht mogen invullen. Concluderend oordeelde Kallen: "De mate van validiteit, ernst der aandoening, leeftijd, intelligentie-quotiënt, etc.

¹⁵⁷ Archief Dr. Poelsoord, map Historie I, nota Herstellingsoord Nieuwe Stijl, Drs. F.A.M. Kallen, 24-05-1971.

zullen - individueel bepaald - deze herstellingsoordkuur in meer of mindere mate kunnen doen slagen".¹⁵⁸

Het ging allemaal toch wat langzamer dan gedacht. In de loop van 1973 werd een fulltime bezigheidstherapeute aangesteld, die de creatieve c.q. "vrije bezigheidstherapie" zou gaan organiseren en begeleiden. In overleg met het verplegend personeel startte zij een activiteitenprogramma op, dat er naast het bieden van ontspanning op was gericht de patiënt op een speelse manier aan te zetten tot zelfwerkzaamheid en zo weer zicht te bieden op de eigen mogelijkheden. Eind 1973 werd een klinisch-psycholoog aangetrokken, die op contractbasis drie dagen in de week spreekuur ging houden in het oord. Hij kreeg tevens de taak om de totale psychotherapeutische begeleiding en behandeling in het Dr. Poelsoord vorm te geven. In één van de volgende jaren (tussen 1974 en 1976) kreeg hij assistentie van een collega, die, eveneens op parttime basis, vorm ging geven aan de groepstherapie. Teneinde ook de partners van patiënten te betrekken in de behandeling en zo de terugkeer naar huis te bevorderen, werd gestart met echtpaargesprekken. Twee gastvrouwen gingen het behandelteam versterken; zij gingen zorgdragen voor de dagelijkse begeleiding van de patiënten, als aanvulling op de taak van de verpleegkundigen.

De noodzaak voor een betere selectie van de patiënten werd andermaal onderkend. Een systematische vorm van "intake" werd opgestart. Elke verwijzer diende gedetailleerde gegevens te verstrekken over het ziektebeeld en de ziektegeschiedenis van de patiënt in kwestie. De aanvragen werden in een wekelijkse stafbespreking beoordeeld, waarna al of niet werd besloten tot een intakegesprek. Tijdens dit gesprek, gevoerd met de directrice of de psycholoog, werd de patiënt beoordeeld op eventuele contra-indicaties en op motivatie. Op grond van het intakerapport werd door de staf bepaald of opname zinnig en doelmatig was.¹⁵⁹ Eind 1975 besloot het bestuur ook mannen te gaan opnemen. In een brief aan de uitzendende instanties liet het weten: "Uit contacten met huisartsen, specialisten alsmede

¹⁵⁸ Idem, aanvullende nota op Herstellingsoord Nieuwe Stijl, Drs. F.A.M. Kallen, april 1973.

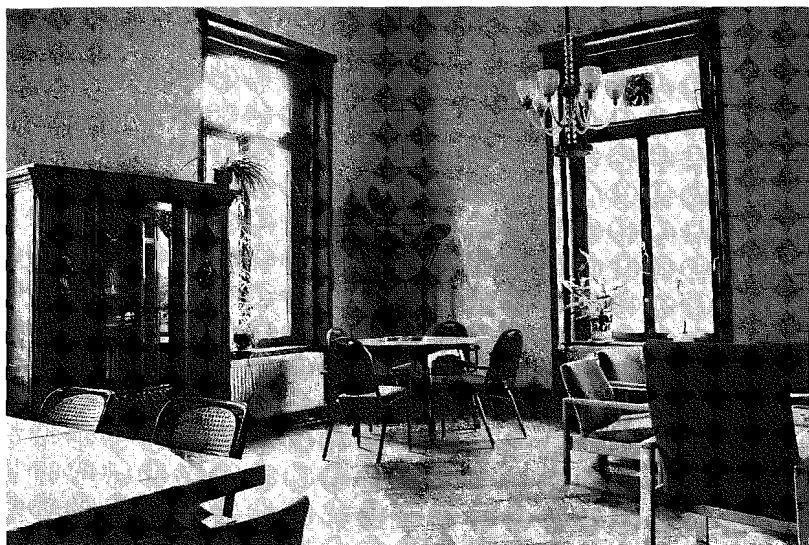
¹⁵⁹ Archief Dr. Poelsoord, map Historie I, nota: Het functioneren van het Dr. Poelsoord (1976); Idem, nota Drs. Kallen, Behandeling en Begeleiding in het Dr. Poelsoord, juni 1974.

intra- en extramurale gezondheidsvoorzieningen en met instellingen voor maatschappelijk werk is gebleken dat er ook een latente behoefte bestaat aan opneming van mannen in een herstellingsoord".¹⁶⁰ De professionalisering van de psychologie liet de herstellingsoorden niet onberoerd. Eind jaren zeventig werd het activeringsideaal steeds meer een behandelingsideaal. Het verblijf in een herstellingsoord kwam in het teken te staan van therapie, de opname werd minder vrijblijvend en de gasten werden verplicht om een aantal dagen per week deel te nemen aan therapieën. Ook het Dr. Poelsoord ging in die ontwikkeling mee. Met de aanstelling (op parttime basis) van een sport- en bewegingstherapeute en een expressietherapeute en de introductie van sociale vaardigheidstrainingen werden de behandel-mogelijkheden verder uitgebouwd. Teneinde de effectiviteit van de therapieën te verhogen, werd op voorspraak van psycholoog Brinckmann besloten tot de inrichting van "leefgroepen". Uit de nog steeds als één groep samenlevende patiëntenpopulatie werden drie sub-groepjes gevormd van maximaal tien personen (het beddenaantal was inmiddels gereduceerd tot dertig), ingedeeld op grond van problematiek en persoonskenmerken. De handhaving van één grote patiëntengroep, aldus de psycholoog, leidde tot passiviteit en onverschilligheid. Kleine leefgroepen boden een structuur waarin patiënten werden uitgedaagd tot een meer actieve benadering van elkaars problemen.¹⁶¹ De vage taakomschrijving van de gastvrouwen werd concreter. Gecoacht door de beide psychologen werden zij de vaste begeleiders van de leefgroepen. "Zij zijn het die in eerste instantie openstaan voor de patiënt, luisteren naar zijn wensen en noden, zijn levenssituatie aanhoren en met hem belichten en zoeken naar nieuwe perspectieven, soms ook naar acceptatie of berusting. Daarnaast helpen zij hem wegwijs maken in huis, de omgeving, zijn plaats vinden in de groep of bereiden zijn contacten voor met een of meer leden van de staf."¹⁶² Hoe traag de vernieuwing van de zorg ook scheen te verlopen, zij had het Dr. Poelsoord een voorsprong bezorgd.

¹⁶⁰ Archief Dr. Poelsoord, map Historie I, circulaire: Nu ook voor mannen, november 1975.

¹⁶¹ Archief Dr. Poelsoord, map Historie I, nota T. Brinckmann, Voorstel tot veranderingen in de werkstructuur op het Dr. Poelsoord, 16-03-1976.

¹⁶² Archief Dr. Poelsoord, map Dossier Bestuur t/m 1978, brochure gezamenlijke herstellingsoorden: Herstellingsoorden in Moderne Stijl, 1973.

"De huiskamer in het Dr. Poelsoord".

8. De zorg in het huidige Dr. Poelsoord

Eind jaren zeventig werd het Dr. Poelsoord door de gezamenlijke regionale G.G.Z.-instellingen erkend als "een waardevolle tussenvoorziening" tussen de extramurale zorg, geboden door de G.G.Z., en de intramurale zorg. De hieruit voortvloeiende samenwerking met andere instellingen leidde ertoe dat het oord in de jaren tachtig stevig ingebed raakte in het regionale stelsel van de geestelijke gezondheidszorg. Toen de bezuinigingswoede van de overheid zich richtte op de herstellingsoorden was het mede hieraan te danken dat het Dr. Poelsoord als "instelling voor gespecialiseerde geestelijke gezondheidszorg" behouden bleef. Teneinde de functie "herstellingsoord" voor Limburg te kunnen continueren, bleek het evenwel noodzakelijk de reeds intensieve samenwerking met het Mutsaersoord te Venlo verder uit te bouwen. Eind 1988 kwam de officiële intentieverklaring voor een fusie van het Dr. Poelsoord met de Mutsaersstichting gereed. Op 9 januari 1989 werd deze verklaring door de besturen ondertekend. Per 1 januari 1990 ging de Stichting Dr.

Poelsoord op in de Mutsaersstichting. De Dr. Poelsstichting, die het beheer voerde over het vermogen, bleef als zelfstandige stichting buiten de fusie. Met de schaalvergroting werd volgens de bestuurders een belangrijke stap gezet in de richting van een nog beter functioneren van de beide Limburgse herstellingssoorten, ten voordele van cliënten en medewerkers. Sedert 1990 vormt het Dr. Poelsoord een relatief zelfstandige behandel eenheid. Dwarsverbindingen met de vijf andere behandel eenheden van de Mutsaersstichting liggen op het gebied van de facilitaire voorzieningen en het strategisch, organisatorisch en inhoudelijk management.

Vanaf het midden van de jaren tachtig was de metamorfose van het Dr. Poelsoord van een tehuis voor rust- en herstelbehoevende katholieke huismoeders naar een breed toegankelijke en in het veld van de geestelijke gezondheidszorg geïntegreerde instelling voor psychosociale hulpverlening vrijwel compleet. Nog lang bleef echter het beeld van de "typische" herstellingsoordpatiënt beklijven: een overspannen huisvrouw van middelbare leeftijd, afkomstig uit een "arbeidsmilieu" en met weinig opleiding. Dit beeld behoeft bijstelling: hoewel nog steeds sterk vertegenwoordigd, vormen zij zeker niet meer de enige bewo(o)n(st)ers van een herstellingsoord. Ook de idee als zouden de cliënten (vanaf de jaren tachtig werd deze nieuwe term algemeen gebruikt) slechts te kampen hebben met lichte psychosociale problemen ("levens- en gezinsvragen") dient te worden herzien. Zo toonde een in 1987 gehouden onderzoek onder de cliënten van een nauw aan het Dr. Poelsoord verwante instelling aan, dat 83% van de populatie leed aan een psychische stoornis en dat de psychosociale problematiek vaak van ernstige aard was.¹⁶³

Het huidige Dr. Poelsoord biedt een kortdurende intensieve behandeling van zes tot twaalf weken aan volwassenen met psychische problemen, die te zwaar zijn voor ambulante behandeling, maar onvoldoende voor een psychiatrische opname. De behandeling heeft tot doel psychisch en/of sociaal evenwicht te herstellen, zodat de cliënt snel naar huis kan terugkeren. De organisatie en de behandel opzet sluiten aan bij het huidige overheidsbeleid, dat een voorkeur

¹⁶³ A. Jansen en P. Dingemans, Het Herstelingsoord : een eerste plaatsbepaling op basis van cliëntproblemen, in: *Tijdschrift voor Sociale Gezondheidszorg*, 24(1987), pp. 792-797; A. Jansen, D. Collijn en J. van den Bout, Hoe goed helpt het Herstelingsoord, in: *Medisch Contact*, 43(1992), pp. 1251-1254.

heeft voor behoud van contacten en bezigheden uit het dagelijks leven van de cliënt. De idee sluit nauw aan bij moderne opvattingen omtrent geestelijke gezondheidszorg. Waar opname onvermijdelijk is, wordt zorg dicht bij huis bepleit, met zo min mogelijk verbreking van sociale contacten. Naast het stimuleren van het behoud van contact tussen de cliënt en zijn sociale milieu, is ook het beïnvloeden ervan een belangrijk aandachtspunt geworden in de behandeling in het Dr. Poelsoord. Daartoe wordt het partner/gezinssysteem zoveel mogelijk betrokken bij de behandeling en wordt de cliënt zoveel mogelijk geactiveerd en begeleid, teneinde zelf zijn sociaal-maatschappelijke omstandigheden te verbeteren. Al te groot mogen zulke therapeutische centra niet zijn. Het Dr. Poelsoord biedt nog plaats aan maximaal 24 cliënten.

Ook al verschuift dit beeld de laatste jaren, globaal gezien kent de doelgroep een aantal algemene kenmerken. Van de opgenomen cliënten bestaat ongeveer 70% uit vrouwen en 30% uit mannen. Het merendeel is tussen de 25 en 65 jaar oud; de gemiddelde leeftijd ligt rond de 42 jaar. Ongeveer de helft van de cliënten is gehuwd of heeft een partner; bijna 20% is gescheiden en bijna 7% is weduwe of weduwnaar. Zo een cliënt een beroep uitoefent, is dat in 90% van de gevallen een beroep met een "lage status". Van de cliënten heeft ongeveer 88% alleen (uitgebreid) lager onderwijs gevolgd (L.O./L.V.O./M.V.O.). Een klein maar groeiend aantal heeft hoger onderwijs genoten. Ongeveer eenderde heeft geen eigen inkomen, is werkloos of arbeidsongeschikt. Het (gezins)inkomen schommelt voor een groot deel van de cliënten rond het minimumniveau.¹⁶⁴

Verwijzing naar het herstellingsoord, zo blijkt uit registratiecijfers, verloopt in de meeste gevallen via de huisarts (78,1%), het R.I.A.G.G. (11,7%), P.A.A.Z./crisisopvang (8,6%) en de zelfstandig gevestigde zenuwarts (1,6%). Het merendeel van de cliënten, ongeveer 87%, was voorafgaand aan de opname reeds elders in behandeling geweest, hetzij bij een R.I.A.G.G., een psychiater, het C.A.D., een instelling voor maatschappelijk werk, een psychiatrisch zieken

¹⁶⁴ *Patiëntenregister intramurale geestelijke gezondheidszorg, (1995) / uitgave van het NVGGz; P. van Lieshout en Chr. Breemer ter Stege, Herstellingsoorden, in: Maandblad Geestelijke Volkgezondheid, 9(1987), pp. 950-962.*

Conclusie

Direct na de Tweede Wereldoorlog werd binnen de K.A.B.-Limburg verontrust geconstateerd dat de veranderingen in de samenleving ernstige negatieve effecten hadden op het gezinsleven. De snelle industrialisering en verstedelijking, gevolgd door jaren van depressie en bezetting, hadden in menig arbeidersgezin tot ontwrichting van het huiselijk leven geleid. Veel vrouwen dreigden onder de last van de zorg voor het gezin te bezwijken. Besloten werd een stichting in het leven te roepen die moest komen tot de oprichting en exploitatie van een rust- en herstellingsoord voor arbeidersvrouwen. Op 19 maart 1947 werd de acte van de Dr. Poelsstichting, vernoemd naar de katholieke voorman dr. H.A. Poels, gepasseerd. Met veel enthousiasme togen de bestuursleden aan het werk om het Dr. Poelsoord gestalte te geven. Na menige tegenslag te hebben overwonnen, kon het oord in mei 1951 de poorten openen.

Reeds spoedig na de opening van het Dr. Poelsoord werd duidelijk dat zowel het bestuur als de aangestelde personeelsleden de nodige kennis en ervaring ontbeerden. Noodgedwongen ging de meeste aandacht uit naar randverschijnselen als fondsenwerving, onderhoud van de gebouwen en interne conflicten; zorginhoudelijke verdieping bleef uit. Kritiek van medische zijde en protesten van patiënten maakten duidelijk dat de opvang tekort schoot. Steeds vaker zagen bestuur en staf zich geconfronteerd met patiënten die kampten met min of meer ernstige psychische en/of sociale problemen. Rust, goede voeding en ontspanningsactiviteiten boden niet langer soelaas. Veel reële mogelijkheden het werk inhoudelijk anders in te richten, waren er echter niet. Zowel binnen het Dr. Poelsoord als daarbuiten werd een duidelijk theoretisch en zorginhoudelijk kader node gemist. Ondanks een structureel gebrek aan financiële middelen werden toch enkele voorzichtige aanzetten gegeven tot verbreding en verdieping van de zorg.

Het Dr. Poelsoord behoorde in de tweede helft van de jaren zestig tot dié herstellingsoorden die als eersten ernst maakten met de professionalisering van hun werk. Er werd nu systematisch medische en psychiatrische informatie verzameld met betrekking tot de patiënten en hun klachten. De ontwikkeling - in het begin van de jaren zeventig - van het begrip "psychosociale problematiek" bood de mogelijkheid de klachten onder één geesteswetenschappelijke noemer te

brengen en een specifiek psychisch en sociaal probleemgebied van patiënten in herstellingsoorden te definiëren. De introductie van gedrags- en groepstherapeutische behandelingsmethoden maakte het mogelijk voor de klachten van de patiënten een professionele, kortdurende intramurale behandeling te ontwikkelen. Een gevolg hiervan was wel dat de kosten sedert het midden van de jaren zestig zo snel stegen, dat de herstellingsoordverenigingen deze niet langer op eigen kracht konden financieren. Een oplossing daarvoor zochten de tehuizen en verenigingen in een wettelijke erkenning en financiering van hun werk als een noodzakelijke voorziening voor geestelijke gezondheidszorg. Op haar beurt verbond de overheid aan financiering een veelheid aan eisen ten aanzien van inhoud en kwaliteit van de geboden zorg. Toen in 1987 de balans werd opgemaakt, bleek het Dr. Poelsoord te behoren tot de voorhoede van de Nederlandse herstellingsoorden die het verst waren gevorderd op de weg naar professionalisering. Een aanvankelijke achterstand was omgezet in een voorsprong. Wettelijke erkenning volgde.

In dit artikel is getracht een beeld te schetsen van de opmerkelijke evolutie die het Dr. Poelsoord heeft ondergaan. Van een besloten rustoord voor katholieke arbeidersvrouwen ontwikkelde het zich tot een breed toegankelijke en professionele instelling voor de behandeling van psychosociale problemen. Tegenwoordig wordt herstellingsoordverpleging erkend en gewaardeerd als een unieke en zelfstandige functie in het veld van de geestelijke gezondheidszorg. Als begin 1997 het Dr. Poelsoord opgaat in het Psychomedisch Streekcentrum Vijverdal vindt een opmerkelijk stukje instellingsgeschiedenis zijn voltooiing.

J.F.R. PHILIPS

**FAMILIEPERIKELN VAN EEN MAASTRICHTSE
WIJNHANDELAAR. EEN RELAAS OVER ZIJN
ACHTTIENDE-EEUWSE BEDRIJFSVOERING**

Gerechtigde archieven bevatten soms heel opmerkelijk bronnenmateriaal. Zo kan men daarin stukken vinden die een onvermoede inkijk geven in verschillende facetten van het dagelijks leven. Het zijn soms levensechte momentopnamen die men in andere overheidsarchieven niet zo gauw aantreft. Over het economisch leven van een stad blijken plotsklaps gegevens voorhanden te zijn die men elders tevergeefs zal zoeken.

In Maastricht is zulks met name het geval, nu een groot project is opgezet met de ordening van de archieven van de stedelijke hoog- en laaggerechten alsmede van de daarop aansluitende appèlinstanties. Na de inventarisatie van deze belangrijke archiefreeksen zal eerst duidelijk worden, hoeveel belangrijk materiaal in deze bronnen ligt verscholen. Aan de hand van een toevallig onderdeel handelend over een plaatselijke wijnhandel hopen wij deze uitspraak iets nader toe te lichten.

De Gemeentelijke Archiefdienst Maastricht heeft in genoemd kader allereerst de inventarisatie ter hand genomen van de appèlzaken die liepen bij de Luikse commissarissen-deciseurs. Ter begeleiding van dit inventarisatieproject is een werkgroep opgericht bestaande uit H.O.V.O. (hoger onderwijs voor ouderen)-studenten die zich, onder leiding van prof. dr. A.F. Gehlen, speciaal bezighouden met de rechtsgeschiedenis van Limburg. Eén van de leden van deze groep was zo vriendelijk mij attent te maken op een serie interessante stukken die onder meer betrekking hebben op een wijnhandel.¹

Het betreft een ingewikkeld en langdurig proces over een boedelscheiding met uitvoerige bijlagen ter ondersteuning van de procesvoering. Het proces werd gevoerd door Jean François Kamps, oud-

¹ Mijn dank gaat uit naar de heer A.M.G.G. Stroom te Maastricht, die mij deze stukken ter bestudering ter hand stelde en een afschrift bezorgde van zijn samenvatting van de documenten en procesdossiers en van zijn analyse over het procesverloop. Tevens ben ik hem erkentelijk dat hij dit artikel kritisch heeft willen doorlezen.

gezworen raad en schepen van Maastricht als universeel erfgenaam van zijn zuster Anna Margaretha Kamps tegen Arnold Michel Mulkens, gehuwd met Theresia Kamps.

Het conflict ontstond na het overlijden in 1772 van Anna Margaretha Kamps, die na de dood van haar vader tezamen met haar zuster Theresia voor gezamenlijke rekening diens wijnhandel had voortgezet.²

Na het huwelijk van Theresia met A.M. Mulkens, wijnhandelaar in Rotterdam, bemoeide zij zich nauwelijks meer met de zaak en zette Anna Margaretha Kamps het beheer van de onverdeelde boedel praktisch alleen voort. Tot dan toe had dit geen problemen gegeven, ook niet nadat men de gezamenlijke wijnhandel in Maastricht had beëindigd. Men had over de periode van het gemeenschappelijk beheer nog niet definitief afgerekend, alleen de voorraden verdeeld. Maar na het overlijden van Anna Margaretha lag het voor de hand dat de andere belanghebbenden om een boedelscheiding verzochten.

Jean François Kamps stelde zich partij als enig erfgenaam van zijn zuster, Anna Margaretha. Het is niet duidelijk of hij ook namens de drie overige broers kanunnik Servaas Kamps, Bernard Kamps en Willem Ignatius Kamps, in rechte optrad. Het was A.M. Mulkens die namens zijn vrouw het verzoek aanhangig maakte tot scheiding en deling van de roerende en onroerende goederen en tot de gemeenschappelijke wijn- en kanthandel te willen overgaan. Zijn verzoek was zoals gezegd gericht tot Jean François Kamps, die als erfgenaam de belangen van zijn overleden zuster had te verdedigen. Kamps wees echter elke gemeenschap van goederen van de hand.

Omdat deze onwillig bleef, diende Mulkens in 1772 zijn eis in bij het Luiks Hooggerecht die in 1775 vonnis wees. Hiertegen ging Jean François Kamps in verweer. Hij eiste van A.M. Mulkens dat deze rekening en verantwoording zou afleggen over de wijnhandel, die hij voor gezamenlijke rekening van de twee zusters te Rotter-

² Reeds eerder was ons deze Maastrichtse wijnhandelaar François Louis Kamps bekend, die al vroeg in de achttiende eeuw een export naar Holland had opgebouwd. Zie Rudolf Philips, *De wijnhandel te Maastricht en het verbruik van wijn in de zeventiende en achttiende eeuw*, in: *Campus Liber : bundel opstellen over de geschiedenis van Maastricht aangeboden aan mr. dr. H.H.E. Wouters*, Maastricht 1982, pp. 306-307. Het Rijksarchief in Limburg bezit enige interessante stukken uit zijn koopmansboekhouding.

dam had gevoerd over de periode, toen Anna Margaretha in Rotterdam had verbleven, maar ook toen zij weer naar Maastricht was teruggekeerd en de wijnhandel in Rotterdam voor gezamenlijke rekening tot 1757 bleef bestaan.

Het Luiks Hooggerecht besliste in 1775 dat Kamps alle documenten van wijlen zijn zuster betreffende het gezamenlijke beheer moest overleggen en moest meewerken aan een scheiding en deling. Mulkens van zijn kant zou afrekening moeten doen van de gezamenlijke wijnnegotie in Rotterdam. Tegen dit vonnis werd door Kamps beroep aangetekend, waarna weer een nieuwe langdurige procedure begon te lopen totdat het Luiks Hooggerecht op 24 juli 1778 vonnis wees. Opnieuw werd door de gedaagde appèl aangetekend, dat nu diende voor de Luikse commissarissen-instructeurs.

Deze legden de zaak in handen van het hoogste bestuursorgaan, de Luikse commissarissen-deciseurs, die advies uitbrachten over een voortzetting van de procedure. Die eindigde op 6 september 1780 onverwacht met een zogenaamde dispositie, een minnelijke schikking tussen partijen. Na acht jaar vergeefs procederen kwam een einde aan de zaak zonder dat er een echte wending was bereikt. De betrokken commissarissen-deciseurs gingen met de schikking accoord en stelden partijen buiten proces.

Voor ons doel is het minder relevant te weten welk accoord tenslotte werd bereikt, dan uit de processtukken iets meer aan de weet te komen over de wijnhandel van die tijd vooral wat betreft de in- en verkoop van diverse wijnen, de omvang van de leveranties en de betaalde prijzen. Aan deze nieuwsgierigheid komen de processtukken ruimschoots tegemoet.³ De lezer zal daarbij een

³ Hiervoor werden de volgende stukken geraadpleegd:

A. Procedure voor het Luiks Hooggerecht, 13 februari 1772 t/m 7 juli 1775:

a. Antwoord van gedaagde/reconvenant, met annexen 2 en 3.

b. Replik van aanlegger/gereconvenieerde, met annexen EE.

c. Calangier en employe van aanlegger/gereconvenieerde, met annex U.U.U.

B. Procedure voor het Luiks Hooggerecht, 16 augustus 1775 t/m 24 juli 1778:

a. Rekening en verantwoording door oud-schepen Kamps opgemaakt inzake de gemeenschap van goederen van Anna Margaretha en Theresia Kamps, overgegeven ter rolle van 27 september 1775.

b. Rekening en verantwoording afgelegd door A.M. Mulkens betreffende de wijncommercie van hem en zijn vader, zowel over de uit Maastricht ontvangen wijn alsmede een overzicht van de door hem ontvangen gelden en goederen uit de gemeenschap, en over de uitgaven door hem ten behoeve van zijn schoonzuster gedaan.

overdaad aan cijfers voor lief moeten nemen, die wij hier opzettelijk zo hebben gerangschikt, dat zij vergelijkingen met latere studies mogelijk maken.

Het lijkt ons echter goed vooraf eerst iets te zeggen over de Maastrichtse wijnhandel in het algemeen om vervolgens binnen dat geheel de zaak van Kamps iets nader te preciseren. In Maastricht bestond vanouds een levendige handel in wijn, die de stad dankte aan haar gunstige ligging ten opzichte van de Franse en Duitse wijngebieden. De meeste wijn was afkomstig uit de streken langs de Rijn, de Ahr en de Moezel, die voornamelijk werd verhandeld vanuit Keulen. Deze wijn werd hier aangevoerd over de landweg naar Brabant en via Maastricht in allerlei richtingen verder verzonden.

Het is bekend dat in de jaren 1526-1527 in Maastricht 2.800 hectoliter Rijn- en Moezelwijn werd aangevoerd, waarvan het grootste kwantum in de plaatselijke schenkerijen werd afgezet. Maar een belangrijk deel werd verder doorgevoerd en was bestemd voor de streken van Namen en Luik of voor het hertogdom Brabant, met name voor Antwerpen en de Kempen. Daarnaast kende Maastricht een aanvoer van Bourgognewijn, die vooral over de Maas werd verscheept. De wijnen uit de Bordeauxstreek of uit de Loire bereikten de stad via de Hollandse havensteden en vonden hier hun eindbestemming.

Over de achttiende eeuw kunnen wij iets nauwkeuriger op de wijnhandel ingaan aan de hand van de registers van de wijnaaccijns, die met enige uitzonderingen over de jaren 1734 t/m 1761 zijn bewaard.⁴ In deze registers staat een groot aantal namen van handelaars aangetekend, waarvan de meesten slechts een beschei-

c. Extract uit het wijnboek van de zaak, door aanlegger ter griffie ingebracht.

C. Voortzetting van de procedure voor Luikse commissarissen instructeurs, 7 december 1778 tot 6 september 1780: vijfde calangier en employe van geinthimeerde met annex 47. Deze documenten zijn bij het Gemeentearchief gerangschikt onder het fonds: Archieven Luikse Commissarissen-Deciseurs, nr. 114.

⁴ Gemeentearchief Maastricht (G.A.M.), oud-archief, Indiviese Raad Maastricht, Manualen van de collecteur van de wijnaaccijns, inv.nr. 526 (over 1734-1735) tot en met inv.nr. 537 (over 1759-1761). Het is jammer dat de jaren die ons het meest interesseren (de accijnsboeken over de jaren na het beleg, 1749-1750 tot en met 1752-1753) in de reeks ontbreken. Deze accijnsopbrengsten werden eerder door J.C.G.M. Jansen geanalyseerd, die zo vriendelijk was deze gegevens ter beschikking te stellen.

den omzet hadden. Wij vermoeden dat de meesten van deze quasi-distributeurs meer als een soort grootverbruikers functioneerden. Behalve de bedragen die aan accijns van de wijnkooplieden werden ontvangen, staan in deze registers ook verantwoord de leveringen aan particulieren, dat wil zeggen de zeventien kloosters, de wijnkelder van Sint-Servaas, de kanunnikken van Sint-Servaas en Onze-Lieve-Vrouw, de predikanten, de commissarissen-deciseurs en nog enige groepen, onder andere de buitenpoorters die een aparte regeling genoten.

Het aantal wijnkooplieden was onverwacht groot en nam in deze jaren toe van 27 in 1733-1734 tot 65 in 1748-1749. Slechts een derde verkocht meer dan duizend potten wijn in de stad; nog geen tien had een afzet van dit kwantum buiten de stad.⁵ De accijns werd zowel geheven over de verkopen en gros als en détail binnen de stad. De wijn die buiten de stad werd afgezet was accijnsvrij, maar deze omzet werd wel gecontroleerd en in de boeken opgetekend.

De wijnhandel van Franciscus Louis Kamps behoorde tot één van de grootste in de stad. Hij was vooral gespecialiseerd in de doorverkoop naar andere streken. Op 1 oktober 1733 had Kamps ruim 220 aam wijn "opgeschreven", dat wil zeggen in voorraad. Zijn omzet bedroeg over het jaar 1733-1734 ongeveer 97 aam. In de stad zelf verkocht hij 2.641 potten wijn, buiten de stad 7.078 potten. Het merendeel van zijn "export" (bijna 85%) ging in dat jaar naar Holland: tien partijen van in totaal 5.978 potten.⁶

Tengevolge van het overlijden van F.L. Kamps liep de omzet sterk terug, wat uit de accijnsregisters is op te maken. In 1734-1735 bedroeg de omzet 62 aam, waarvan 3.729 potten en 355 bouteilles buiten de stad werden afgezet, praktisch helemaal naar Holland (twaalf partijen, tezamen 97%). Het jaar daarop liep de export terug tot 2.825 potten, die voor meer dan 90% naar Holland werden verkocht. In het accijnsjaar 1736-1737 was de omzet

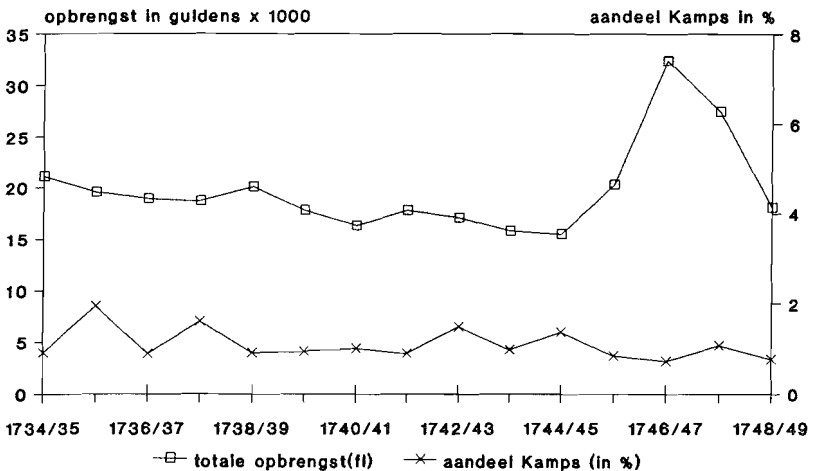
⁵ De Maastrichtse wijnhandel volgde ten aanzien van de Rijn- en Moezelwijnen de inhoudsmaten die in Keulen werden gehanteerd. Een aam is dan gelijk aan 100 potten. Zie verder voetnoot 10. Wij gaan in de omrekeningen uit van de volgende maten: een voeder = 6 aam = 4 oxhoofden, een aam = 4 anker = 100 potten.

⁶ G.A.M., oud-archief, Indivies Raad Maastricht, Manualen van de collecteur van de wijnaccijns, inv.nr. 526 over 1733-1734. Dit register is iets minder uitvoerig dan de volgende delen.

gedaald tot 45 aam en 413 bouteilles, waarvan de hoofdzaak nog altijd in Holland werd verkocht.

Over de jaren 1734-1735 betaalden de erven Kamps 210-3-3 aan wijnaccijns, over 1735-1736 nog maar 150-6-2. De accijns en gros was 60% lager dan de accijns en détail, die 11-05-0 per honderd potten bedroeg. Op grond van dit gegeven kunnen wij zijn totale omzet berekenen, die eveneens in de wijnboeken van de stad staat opgegeven. Deze ontwikkeling hebben wij voor de jaren 1733 t/m 1749 in bijgaande grafiek in beeld gebracht.

Grafiek 1. Opbrengst wijnaccijns in Maastricht 1734-1749 in totaal en aandeel (%) wijnhandelaar Kamps

Uit deze voorstelling kunnen wij onmiddellijk zien, dat de wijnhandel Kamps in volgorde van grootte flink was teruggelopen, niet alleen ten opzichte van de twee grootsten, Willem Thiessen en Peter Delhougne, maar dat zij nu ook werd voorbijgestreefd door nog zeven andere zaken van geringere omvang. De zaak was tengevolge van het overlijden van Frans L. Kamps duidelijk op zijn retour.

Het was aanvankelijk niet duidelijk wie de zaak zou overnemen. Zowel de weduwe als zoon Willem werden als zaakvoerders of erven genoemd. Maar in 1736 werd er een oplossing gevonden, toen de beide dochters, Anna Margaretha en Theresia Kamps, deze

zo sterk persoonsgebonden wijnhandel overnamen. Hoe sindsdien de zaak weer tot bloei kwam, kunnen wij voor een deel opmaken uit de processtukken.

Ten behoeve van genoemd proces werd een groot deel van de boekhouding van de wijnhandel naar het gerecht overgebracht. Het zijn vooral de uitvoerige rekeningen die een inzicht geven hoe de commercie in feite werd gevoerd.

De oudste gegevens werden overgelegd door oud-schepen Kamps en hebben betrekking op de inkoop van wijn in het buitenland. Het belangrijkste stuk vormt de "Rekening van den inslag der Wijnen" uit de jaren 1737 tot 1749. Daaruit blijkt dat de wijn werd aangekocht in Duitsland, overwegend in de wijngebieden langs de Rijn.

Hoeveelheden en prijzen werden meestal uitvoerig genoteerd, maar wij stippen aan dat de kwaliteiten niet altijd exact werden gespecificeerd, zodat niet over alle details van de wijnhandel duidelijkheid bestaat. Wij mogen veronderstellen dat op de genoemde markten zowel Rijn- als Moezelwijnen werden aangekocht. Maar dat is ook meestal de enige kwalificatie die staat genoteerd.

In totaal werden in deze periode omstreeks zestig partijen, aangeduid als stuks wijn⁷ ingekocht. De waarde van deze stuks varieerde van 120 tot 200 rijksdaalders (waarbij een rijksdaalder globaal overeenkomt met vier Rijnse guldens). Afgaande op deze prijsverschillen liep de kwaliteit van deze partijen wijn uiteen.

Er werd zeer verschillend ingekocht; zo waren er vijf partijen van twaalf jaar oude wijn, zeven van tien jaar oud, negen van zes jaar en zeven partijen van vijf jaar. Maar het merendeel betrof jongere jaargangen, waarvan vijftien partijen uit het oogstjaar zelf.

Men kocht niet zelf, maar gaf anderen op provisiebasis opdracht om op de Duitse markt wijn te kopen, zoals aan Nicolaas Beckers, die in de jaren 1737 tot 1740 bij Duitse wijnhuizen inkocht. De inschakeling van een tussenpersoon als inkoper was waarschijnlijk nodig om beter te kunnen wedijveren met de Hollandse kooplieden, die op deze markt erg actief waren. Op de Paas-Messe te Frankfurt was Jacob Steinbach met die opdracht belast en later

⁷ Een stuk wijn, ook wel anderhalve stok genoemd, is een inhoudsmaat en komt neer op omstreeks 650 liter. Vriendelijke mededeling van de heer P.G.J. Willemsen te Breda.

Rossmann & Cie., maar die laatste partij werd gedeeltelijk tegen kanten wijn omgewisseld.⁸

In 1741 werd de inkoop aan een zekere "monsieur Haas" toevertrouwd, die betere wijnen aankocht (onder andere een grote partij bij de abt van Himmeroth), maar tegen hogere prijzen. Deze wijnkopers hadden niet de vrije hand. De eigenaresse, juffrouw Kamps, reisde zelf twee keer per jaar naar Frankfurt om de zaken te regelen, toezicht te houden op de aankoop en de vrachten, accijnzen en verteringen te betalen. De mede-eigenaresse Anna Margaretha Kamps reisde voor de verkoop van de zogenaamde kanten wijn geregeld naar Brabant, waar zij die verkocht voor tweehonderd gulden brabant. Zij was zodoende drie maanden per jaar afwezig, in welke tijd de commercie door Theresia Mulkens-Kamps werd gedreven.

De wijnimport uit Duitsland werd met wissels betaald, een zeer oude, vertrouwde betaalwijze, waarop desondanks soms geld werd verloren. De vrachten wijn werden onder ander verscheept met schipper Jacob Hatterdorff uit Mainz.

Over de jaren 1737 (16 november) tot 1749 (19 april) had de wijnzaak Kamps in totaal voor 19.041 Duitse guldens en 4 kreutzer ingekocht, hetgeen in Maastrichtse koers neerkwam op 38.082-2-2 gulden.⁹ Op die som moest 5% wisselprovisie in mindering worden gebracht = 1.904-2-0. Verder moest het bedrag van de inkoop natuurlijk worden verhoogd met alle vrachtkosten en andere lasten.

De aankooprijzen zullen waarschijnlijk streng in het oog zijn gehouden. Daarom is het opmerkelijk hoe zeer de prijzen van de aangekochte wijnen op het eerste oog uiteenliepen. Aanvankelijk varieerden de prijzen van 14 tot 20 rijksdaalders per aam. Een jonge Bronnenberger kostte 14 rijksdaalders, een wijn van tien jaar

⁸ Een fust is "kant" als deze niet meer vol is. Dit kon ontstaan door verdamping, door verdroging van het hout, door een lekkage of door nagisting. In het laatste geval was de wijn niet meer drinkbaar; in de andere gevallen zou men kunnen spreken van tweede soort. Vriendelijke mededeling van de heer P.G.J. Willemsen te Breda. In deze context is het niet duidelijk waarom wijnhandelaar Kamps zijn oorspronkelijke bestelling tegen kanten wilde omruilen.

⁹ In het inkoopboek staat de aantekening dat de carolijn (= de carolusgulden) maar negen (Duitse) guldens en 20 kreutzer deed. De tijdgenoten wisten die disagio in te schatten omdat hen de normale omrekeningskoers bekend was. Achteraf is het moeilijk vast te stellen hoe de Duitse daalder en gulden zich verhielden tot de Maastrichtse goudgulden.

oud 18 rijksdaalders. Met ingang van 1741 werden de aankooprijzen plotseling veel hoger. Een wijn uit hetzelfde jaar kostte al gauw 18 tot 20 rijksdaalders, een wijn van tien jaar oud 30 à 33 rijksdaalders. Alleen bij grotere partijen zakte de prijs naar 25 rijksdaalders. Deze prijsstijging ging op het eind van de jaren veertig nog voort. Voor een wijn van vijf jaar oud, zoals een Bronnenberger of een Wehlener (een moezelwijn), liep de prijs op tot 40 rijksdaalders per aam.

Hierna volgt in de stukken een overzicht van de verkoop van de wijn over de jaren 1738 tot en met 1752, die aan de hand van de gedetailleerde jaarrekeningen kon worden gereconstrueerd.

Per 30 april 1752 werd over al deze jaren een totaalrekening opgemaakt en werd vastgesteld dat er 42.435 1/4 potten wijn¹⁰ waren verkocht voor de totale som van 54.790-3-2. In het verkoopboek vindt men niet de totale hoeveelheid terug, maar slechts 39.512 potten. Het is niet onmogelijk dat het verschil bestaat uit toegenomen voorraden of losse, niet gefactureerde verkopen.

¹⁰ Een algemeen gangbare maat in de achttiende eeuw was in deze streken de wijnpot, een groene bolvormige pottles, afkomstig uit het prinsbisdom Luik, die in de landen tussen Maas en Rijn overal in gebruik was. Het probleem is dat deze wijnpot niet overal dezelfde inhoud had. De aam had wel overal een ongeveer gelijke inhoud, uiteenlopend van 141 liter in het Rijnland tot 143 à 144 liter in Luik. Maar de inhoud van de wijnpot was overal anders. In het Rijnland was een aam gelijk aan 100 potten. In het Luikse was een aam gelijk aan 110 potten. In Maastricht daarentegen bevatte een aam slechts 80 potten. Derhalve bevatte een Luikse pot 1,3 liter, een Rijnlandse pot 1,4 liter, maar een Maastrichtse wijnpot 1,8 liter. Wij baseren ons voor de hier gebruikte maten in eerste instantie op de maatstaf die Kamps en Mulkens zelf in hun berekeningen hanteren van: 1 aam = 80 potten. De literatuur over wijnmaten is erg verbrokkeld en afhankelijk van de landstreek waarop deze betrekking heeft. Wij volstaan met een verwijzing naar B.H. Slicher van Bath, Alfabetische lijst van boeken en tijdschriftartikelen van belang voor de kennis van de oude Nederlandse en Belgische maten en gewichten, in: *A.A.G.-Bijdragen*, 11(1964), pp. 210-221; P. Vandewalle, *Oude maten, gewichten en muntstelsels in Vlaanderen, Brabant en Limburg*, Gent 1984; J.M. Verhoef, *De oude Nederlandse maten en gewichten*, Amsterdam 1982; Les anciennes mesures liégeoises, in: *Bulletin de l'Institut Archéologique Liégeois*, 60(1936), p. 305 e.v.; J. Mertens, De processen-verbaal van de "commission des poids et mesures" van het Leiedepartement, 1798-1801, in: *Mededelingen van het Centrum voor de studie van de boerenkrijg*, (nr. 66), Hasselt 1967, pp. 22-23; J. Huck, Neusser Weinhandel mit den Niederlanden, besonders mit den Maasstädten, im 17. Jahrhundert, in: *De Maasgouw*, 109(1990), pp. 19-26; J. Weijns, *Volkshuisraad in Vlaanderen*, (deel 3), Antwerpen 1974, p. 956; *Annuaire de la Province de Limbourg* (de rubriek Poids et Mesures), Maastricht 1824 en volgende jaren; J.M. van de Venne, Maastrichtse inhoudsmaten in 1570, in: *De Maasgouw*, 47(1927), p. 18; K.J.Th. Janssen de Limpens, Oude maten, in: *De Maasgouw*, 86(1967), p. 59.

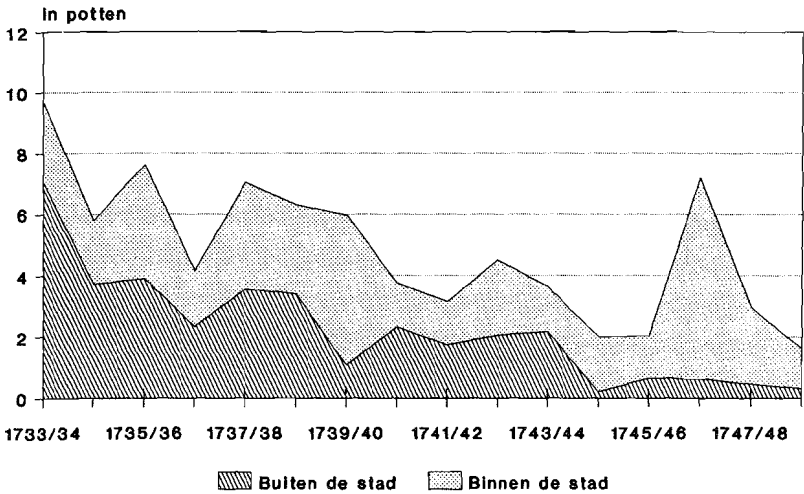
Aan de hand van deze globale cijfers kunnen wij berekenen dat het bruto resultaat over deze periode omstreeks 15.000 gulden beliep, wat neerkomt op een niet onbevredigende marge van 36%. Een exact overzicht van de omzet vereist eigenlijk inzicht in de voorraden die niet is gegeven. Het is moeilijk uit te maken wat in 1738 de beginvoorraad was en wat in 1752 de eindvoorraad, omdat zich in de gerechtsstukken niets over de voorraadpositie bevindt. Uit andere stukken blijkt dat de voorraad in 1752 in totaal 12.240 potten bedroeg. Het is deze hoeveelheid die dan onder de kinderen Kamps wordt verdeeld.

Al eerder hebben wij uiteengezet dat deze wijnhandel zich vooral had toegelegd op een vaste afzet buiten de stad. De wijnen die Kamps uit Duitsland importeerde werden voor het grootste deel naar andere streken doorgevoerd. Zijn omzetstructuur zullen wij verderop nog nader analyseren aan de hand van de accijnsregisters, omdat daarin staat vermeld hoeveel wijn hij buiten de stad verkocht.

Wat Kamps aan de stedelijke accijns bijdroeg was minimaal. Daarom is hij vanwege zijn betrekkelijk grote (van accijns vrijgestelde) wijnnitvoer in de accijns cijfers ondervertegenwoordigd. Alleen in de jaren 1734 t/m 1738 is zijn aandeel in de accijns hoog, maar na 1745 daalt zijn aandeel weer omdat hij minder dan anderen aan het garnizoen leverde. Aan verkopen en détail zette hij hooguit 250 potten per jaar af.

In tegenstelling tot de tientallen kleine handelaren in de stad was deze wijnhandel dus volledig geconcentreerd op de verkoop en gros, zoals wij in de volgende grafiek kunnen specificeren:

Grafiek 2. Handelsomzet van wijnhandel Kamps in 1733-1749 verdeeld naar verkoop en gros in en buiten Maastricht

De verkoop binnen de stad kunnen wij aan de hand van de processtukken precies nagaan, omdat deze daarover gedetailleerd uitsluitsel geven. Deze omzet heeft betrekking zowel op de verkopen, waarover accijns werd betaald, als die waarover geen accijns werd geheven (leveringen aan de stad of vrijgestelde leveranties). De verkoop is over twee perioden verdeeld, namelijk van 1738 t/m 1742 en van 1743 tot 1752 met de volgende omzet:

jaar	hoeveelheid verkochte potten	totaal aantal bestellingen
1738	4.700	75
1739	3.755	61
1740	2.776	54
1741	2.313	31
1742	3.262	41
1743	3.777	43
1744	3.150	31
1745	1.778	32
1746	4.081	50
1747	5.433	39
1748	1.773	22
1749	1.327	25
1750	884	21
1751 + 1752	503	16

Er werd vooral aan grote klanten geleverd. Van 1738 tot 1742 werd 119 liter, van 1743 tot 1752 zelfs 135 liter wijn per bestelling afgeleverd. Uit de boekhouding hebben wij achterhaald wie de grootste klanten waren. Men verkocht altijd veel wijn aan kanuniken, officieren en stadsregenten. Dit ligt min of meer voor de hand, want alleen de stedelijke elite was in staat zich de aankoop van wijn te permitteren.

In de eerste periode (1738-1742) leverde de wijnhandel in de stad in hoofdzaak af aan particulieren met als grootste afnemer burgemeester Van Slijpe en zijn familie (met een totaal van 3.292 potten). Hieronder was waarschijnlijk een hoeveelheid begrepen voor de behoeften van het openbaar bestuur. Daarna volgden naar grootte van het aantal afgenomen potten: G. Boudaen (een wijnhandelaar? met 2.642 potten), baron De Renesse (878), postmeester Thielen (807), overste Heijlman (786), postmeester Van der Vrecken (700), Ruijsch (699), Van Weede (623), burgemeester De Loneux (426), Leverixveld (323), notaris Veugen (302), baron Van der Capelle (300) en juffrouw Ten Boven (278). De overige klanten plaatsten kleinere bestellingen. Onder de genoemden was waarschijnlijk een aantal wederverkopers. Het stadsbestuur plaatste geregeld bestellingen en vroeg steeds om de duurste wijn, die veertig rijksdaalders of meer kostte.

Soms staat achter de leverantie vermeld dat er zonder accijns werd afgerekend. Dan is geen prijs per aam aangegeven, maar slechts het totaal verschuldigde bedrag. Waarschijnlijk was bedoeld te zeggen dat de klant gehouden was de accijns later alsnog aan de stad te voldoen, wanneer deze wijn niet werd uitgevoerd. Van accijns was deze namelijk vrijgesteld, als de wijn bestemd was buiten de stad te worden verkocht of geconsumeerd.

Tijdens de tweede periode (1743-1752) treden andere klanten op de voorgrond, minder Maastrichtse families en voornamelijk waarschijnlijk wijnhandelaren van buiten de stad. Naar grootte hebben wij over de jaren 1743 t/m 1751 de volgende genoteerd: Burtin, een nieuwe afnemer sedert 1746 (5.125), Boudaen (1.980), Bogaard (1.973), Randaxhe (1.713), juffrouw Ten Boven (1.270), Leverinxveld (1.001), de stad (860), Van Slijpe (498), Thielen (307) en Beckers (301).

De veranderingen in het klantenbestand hebben vermoedelijk te maken met de forse prijsstijgingen die in deze jaren zijn opgetreden. Het zou om deze reden kunnen zijn dat de oude klanten gingen afhaken. Burgemeester Van Slijpe wist nog een prijs van 32 rijksdaalders per aam te bedingen, maar de anderen betaalden inmiddels veel meer.

Door middel van deze prijsvergelijkingen hebben wij enige tendenties kunnen vaststellen, waarvan de belangrijkste is dat de consument in zijn aankopen de voortdurende prijsstijging zoveel mogelijk trachtte te ontwijken. In 1738 werd de duurste wijn nog grif verkocht. Daarna kwamen enige jaren met matige kwaliteiten. In de jaren 1741-1743 volgden de klanten de prijsstijging en werden zowel de dure als de goedkope wijn veel gevraagd. Maar de oorlogstijd die daarna aanbrak, verstoorde volledig het evenwicht op de markt. Ook in de jaren 1748-1750 lieten de kopers het afweten. Een herstel van de vroegere marktverhoudingen bleef uit. Eigenlijk hebben wij met deze prijsvarianten nog niet veel aan inzicht gewonnen. Duidelijk is alleen te zien dat men jarenlang heeft geprobeerd de prijzen steeds hoger te stellen in overeenstemming met de hogere prijzen, die voor de inkoop moesten worden betaald. Maar het is dubieus of men in deze politiek is geslaagd, omdat wij niet weten op welke wijnen de prijzen betrekking hebben. In deze kwestie is tenslotte cruciaal de vraag of de teruggang in de omzet van wijnhandel Kamps aan deze prijstendens te wijten is geweest.

Hoewel wij betrekkelijk veel gegevens beschikbaar hebben, blijft de rendabiliteit van de zaak moeilijk te beoordelen. Maar op het eerste oog lijkt deze ruimschoots voldoende te zijn geweest om de continuïteit te verzekeren. Over de jaren 1737 tot 1749 bedroeg de gemiddelde prijs van alle ingekochte wijn, zoals wij ruwweg konden becijferen, $60 \times 650 \text{ liter} = 39.000 \text{ liter} \text{ à } 38.089$ maakt 0,98 gulden per pot. De bruto verkoopprijs is over de jaren 1738 t/m 1752 uit de totale opbrengsten en verkochte hoeveelheden af te leiden. De gemiddelde prijs van alle verkochte wijn was over de hele periode genomen ongeveer 1,30 gulden per pot. Dat gaf een winstmarge van 0,32 gulden per pot, bijna 33%.

Het risico van de ongewisse wijnhandel leek in deze gunstige jaren wel mee te vallen, zeker toen de verkoopprijzen begonnen te stijgen. Het gewogen gemiddelde van de verkoopprijs steeg na 1846 tot 1,40 per pot. Maar uiterekend de jaren die toen volgden waren uiterst onzeker vanwege de vele repercussies, die de oorlogsomstandigheden op de inkoop en verkoop van wijn hadden. Mogelijk werd in deze jaren ook de afzet van kanten wijn naar Brabant minder florissant.

De voornaamste reden dat uiteindelijk de beslissing viel de wijnhandel in Maastricht te beëindigen, moet waarschijnlijk worden gezocht in de stagnatie in de afzet naar Holland. Daar had de kracht van deze wijnhandel gelegen waaraan sedert 1745 een einde was gekomen. Toen na enige jaren was te voorzien dat het handelsverkeer zich niet ging herstellen, werd bewust aangestuurd op een langzame bedrijfsbeëindiging die tegelijk gepaard ging met een verandering in de leiding van de zaak.

De vijf laatste jaren laten daarom een ander bedrijfsbeeld zien dat reeds met het onvermijdelijke einde rekening hield. De bedrijfsvoering werd gewijzigd. De marktstructuur moest noodgedwongen worden omgebogen. De vroegere contacten gingen voor en na verloren. Kamps heeft nog geprobeerd de sterk teruglopende afzet enigszins te compenseren door meer leveranties binnen de stad te plaatsen, maar dat is met uitzondering van incidentele legerorders in 1746-1747 volledig mislukt.

Er werd met de gewone prijsstelling gebroken toen in 1747 een partij van 700 potten voor 23 rijksdaalders werd verkocht en nog een partijtje in 1748 voor 25 rijksdaalders. Tenslotte werd in de jaren 1750-1752 de voorraad geruimd en aan enige grootafnemers gelaten voor prijzen van 33 tot 35 rijksdaalders.

Het is achteraf gezien niet zo vreemd dat in deze Maastrichtse familiezaak plotseling een breuk ontstond, want in de wijnhandel in het algemeen was rond het midden van de achttiende eeuw meer aan de hand. In dit geval rijst de vraag of deze afbrokkelende lijn in overeenstemming was met de gang van zaken in de Maastrichtse wijnhandel in het algemeen. Werd deze zaak met andere woorden in een algemene malaise meegesleept of speelden speciale factoren, die tot de liquidatie hebben geleid, een rol?

Een betrouwbare indruk over de op- en neergang in deze jaren is te ontlenen aan de registers van de wijnaccijns. Enige hoofdlijnen tekenen zich daarin af die wij zullen proberen beknopt samen te vatten:

In de eerste plaats hebben wij gezocht naar indicaties over de omvang van de zaken die in wijn handelden. Er waren tientallen wijnkooplieden ingeschreven met doorgaans heel geringe omzetten. Handelaars met een omzet van meer dan vijfduizend potten per jaar waren er vóór 1740 niet meer dan zes, tot 1745 slechts vier, daarna tijdelijk tien om na 1747 weer te dalen tot vijf. Veruit de

grootste was Willem Thiessen¹¹ met als tweede Peter Delhougne, waarna de volgende plaatsen werden ingenomen door afwisselend J. Louvrier, J. Barre, L. Gauthier, J. Remy en P. Kerens. De wijnhandel van juffrouw Kamps behoorde niet meer tot de grootsten, sinds zij zich noodgedwongen meer op de stedelijke leveranties had moeten toeleppen. Toch verkocht zij nog altijd 10 à 15% van de omzet buiten de stad.

De afzet buiten de stad had zich sedert 1740 meer dan vroeger gericht op de onmiddellijke omgeving, met name op plaatsen in de landen van Overmaas en in het land van Loon. Daarnaast waren Holland en Brabant nog betrekkelijk belangrijke afzetgebieden. De oude handelsrelaties met Holland waren blijkbaar niet helemaal verloren gegaan. Telkenjare werd de export naar Holland genoemd. Daarnaast was de afzet naar Brussel en Brabant in opkomst, vooral naar Staats-Brabant. Vóór 1740 ging ook wijn (Moezel- en Rijnwijn) naar het prinsbisdom Luik en naar Namen. Mogelijk werd deze wijn verscheept vanuit Eijsden dat vaker als plaats van bestemming werd genoemd.

In vergelijking met deze doorvoer werd de stedelijke afzet van wijn van steeds grotere importantie. Dat blijkt uit het feit dat de wijnaccijns gemiddeld een 20.000 gulden opbracht, wat neerkomt op een vrij hoog stedelijk verbruik, die natuurlijk in de hand werd gewerkt door de consumptie van een grote burgerlijke en militaire stedelijke bovenlaag. De jaarlijkse verschillen laten zich niet altijd gemakkelijk verklaren, maar op zich was het verbruik onder het patriciaat vrij stabiel.¹²

Een verklaring voor het hoge verbruik in de jaren 1745 tot en met 1748, toen de accijnsopbrengst ver boven het normale niveau lag, waren de grote leveranties aan het leger. Het stedelijk garnizoen werd toen aanmerkelijk uitgebreid met het oog op de oorlogshandelingen. Het is van deze buitengewone omstandigheden dat wijnhandel Kamps de dupe werd.

¹¹ W. Thiessen, de stamvader van de huidige wijnzaak aan de Grote Gracht, is in de registers al vanuit 1733 bekend. De zaak is derhalve ouder dan het etiket (uit 1740) aangeeft.

¹² J.C.G.M. Jansen, Jenever in opmars, 1650-1815, in: *Campus Liber : bundel opstellen over de geschiedenis van Maastricht aangeboden aan mr. dr. H.H.E. Wouters*, nr. 8, Maastricht 1982, pp. 280-281.

Oorlogsjaren noopten tot aanpassing

De Maastrichtse wijnhandel ondervond in de jaren veertig van de achttiende eeuw een ernstige terugslag, die in grote mate correspondeert met de noodgedwongen stagnaties die optraden als gevolg van de krijgsv verrichtingen ten tijde van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748). Voor de Zuidelijke Nederlanden had deze oorlog effectief gevolgen toen Frankrijk in 1744 deze gebieden binnenviel. Na de bezetting van Vlaanderen moesten in 1746 Brussel, Antwerpen en Namen capituleren. Daarna ging de oorlog op en neer. In 1747 trokken Franse troepen het grondgebied van de Republiek binnen.

De strijd kwam steeds dichterbij. In oktober 1747 had een veldslag bij Rocour plaats. En op 2 juli 1747 brachten de Franse troepen te Lafeld-Vlijtingen de legers van Oostenrijk en de Republiek een grote nederlaag toe. In 1747 werd in Maastricht de dreiging acuut dat de vesting zou worden belegerd.¹³ In het jaar daarop werd daadwerkelijk rond Maastricht het beleg geslagen.¹⁴ In deze jaren hadden rond de stad overal requisities plaats.

Er scheen een uitzicht op vrede te bestaan toen in maart 1748 in Aken onderhandelingen begonnen om de oorlog te beëindigen, maar de besprekingen sleepten zich moeizaam voort. Om hun eisen kracht bij te zetten veroverden de Fransen begin mei 1748 Maastricht. In oktober van dat jaar werd in Aken de vrede getekend; pas daarna trokken de vreemde troepen weg.¹⁵

Het handelsverkeer had zwaar van deze oorlog te lijden, wat men terugvindt in de cijfers over de konvooien en licenten. De snelle manoeuvres van de troepen in deze strijd waren catastrofaal voor het onderhouden van de normale handelsrelaties, zodat het goedertransport over steeds grotere afstand moest uitwijken. Om ons tot de wijnhandel te beperken, deze was naar twee zijden van de

¹³ G.A.M., oud-archief Maastricht, inv.nr. 78, Raadsverdragen 1747, 97 : 265. De koophandel met Frankrijk kwam hierdoor in het gedrang. Raadsverdragen 1747, 97 : 324.

¹⁴ Idem, Raadsverdragen 1748, 97 : 367 / 371 / 390.

¹⁵ P. Lenders, De Oostenrijkse Successieoorlog 1740-1748, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, (deel 9), Haarlem 1980, pp. 92-97. In 1748 begon de evacuatie van de Franse troepen. Zie G.A.M., oud-archief Maastricht, inv.nr. 78, Raadsverdragen 1748, 97 : 524. Er werd een overzicht gemaakt van de kosten ten tijde van de Franse overheersing. Raadsverdragen 1749, 97 : 556 / 558.

gewone aanvoer afgesneden. In het westen waren Antwerpen en Rotterdam, de gewone aanvoerhavens voor de wijnen uit de Bordeaux- en Loirestreek, praktisch onbereikbaar geworden. In het oosten stakte de aanvoer van wijnen uit het Rijnland, de Moezel en de Pfalz. Deze werden voornamelijk vervoerd langs de landweg van Keulen naar Antwerpen, die vanwege de talrijke landtollen in gewone tijden al zwaar was belast.

Aangezien een grote kans bestond dat de handel niet meer regelmatig kon worden bevoorraad, hebben de grotere afnemers ongetwijfeld geprobeerd zich tegen de opkomende schaarste in te dekken. In die situatie van toenemende vraag en tekortschietend aanbod liepen de prijzen snel omhoog. Dat is wel de voornaamste reden geweest, dat Kamps sedert 1742 een forse prijsstijging kon doorvoeren.

Maar was er niet meer aan de hand? Schiep deze onevenwichtigheid enkel een tijdelijke verstoring van de marktverhoudingen of gingen daarachter ook structurele veranderingen schuil? Deze veronderstelling mist niet elke grond omdat uitgerekend in deze jaren de duurdere Franse wijn in opkomst was. Het was dus theoretisch mogelijk dat er juist in deze tijd een willige markt zou ontstaan voor andere wijnsoorten. Maar er zijn vooralsnog weinig aanwijzingen dat met de komst van de Franse legers ook aanvoer plaats had van deze kwalitatief betere wijnen.

Franse wijn was overigens in Maastricht niet helemaal onbekend. Sedert de middeleeuwen was langs de Maas altijd al Bourgognewijn naar het noorden verscheept. Het had dus voor de hand gelegen dat tengevolge van de oorlog meer vraag zou ontstaan naar deze wijn en dat deze substitutie een wijziging in het consumptiegedrag zou inluiden. Wij hebben daarom getracht op deze belangrijke vraag een meer gedocumenteerd antwoord te formuleren.

De kwestie is niet eenvoudig te beantwoorden, maar interessant zijn wel enige indicaties die in deze richting wijzen. In 1749 moest de Maastrichtse Raad uitspraak doen over een affaire van een Franse koopman in wijn, Robert Remy, geboren in Châlon, die tijdens de Franse bezetting van Maastricht met zijn goederen in deze stad was gestrand. Hij vervoerde vijf stukken en 60 bouteilles wijn en 10 bouteilles olijfolie, bestemd voor zijn broer die hier woonde. Hiermee is waarschijnlijk bedoeld de Maastrichtse wijn-

handelaar Jean Remy, gespecialiseerd in de afzet naar Holland.¹⁶ De handelsvoorraad van Robert Remy werd tijdelijk in Maastricht opgeslagen en mocht niet worden doorgevoerd.¹⁷

Wij kunnen uit deze episode concluderen dat er in elk geval in deze contreien handel werd gedreven in Franse wijn, waarnaar ook een andere passage in de raadsverdragen verwijst.¹⁸ Maar het zijn te veel incidentele mededelingen om tot een reguliere handel te besluiten, want het kunnen net zo goed leveringen aan de Franse troepen zijn geweest.

Tegen de veronderstelling dat in deze periode reeds Franse wijnen de Duitse Rijn- en Moezelwijnen begonnen te vervangen, zijn wel degelijk bezwaren in te brengen. Wij moeten bedenken dat het achterland niet volledig van elke bevoorrading uit Duitsland was afgesloten. Wel was het transport moeilijker en bijgevolg duurder geworden, maar die kosten konden de meeste wijnen wel hebben. Bovendien werd het effect van de stagnatie enigszins uitgewist, doordat de meeste handelaren grote voorraden uit vroegere jaren hadden opgeslagen, die nu versneld werden aangesproken. Wij zagen in ons geval dat de verkoop weliswaar verminderde, maar dat de wijnhandel Kamps nog lang bleef leveren, zij het tegen verhoogde prijzen.

De teruggang sedert 1744 is zonder twijfel in onmiddellijk verband te brengen met de oorlogstoestand die toen al in de Zuidelijke Nederlanden heerste. Vanuit Maastricht begon de afzet naar deze gebieden volledig te stagneren en werd ook de inkoop en bevoorrading moeilijker. Vreemder is het dat de wijnhandel Kamps toen al veel minder in Holland afzette, ofschoon de Republiek nog niet door de oorlog was getroffen. Hier moeten nog andere factoren hebben meegespeeld.

In de jaren 1748 t/m 1752 viel de wijnhandel Kamps praktisch stil, terwijl elders de activiteit weer opleefde. Zoveel is zeker dat op het moment dat de vrede was gesloten, de Duitse wijn nog lang niet van de markt was verdronen. Het stedelijk verbruikspatroon

¹⁶ G.A.M., oud-archief, Indiviese Raad Maastricht, Manualen van de collecteur van de wijnaccijns, inv.nr. 526 (over 1734-1735) tot en met inv.nr. 537 (over 1759-1761)..

¹⁷ G.A.M., oud-archief Maastricht, inv.nr. 78, Raadsverdragen 5 mei 1749, 97 : 578.

¹⁸ G.A.M., oud-archief Maastricht, inv.nr. 78, Raadsverdragen 1747, 97 : 324.

bleef tamelijk stabiel.¹⁹ Door het stadsbestuur werd nog altijd ter verwelkoming van gasten of uit erkentelijkheid voor bewezen diensten Rijnwijn aangeboden. In 1749 haastte men zich aan de commissiën van de Hoogmogenden en de secretarissen en commissiën van de Prins Bisschop twee amen wijn ten geschenke te geven "hetgeen al over eenige tijd had behoren te geschieden".²⁰

Er werd weer druk in Rijn- en Moezelwijn gehandeld.²¹ De accijns op wijn werd in 1749 fors verhoogd,²² maar desondanks deden de handelaren goede zaken. De totale wijnverkoop was in 1748-1749 weer op het oude peil terug. Het handelsverkeer met het Rijnland nam na 1750 nog toe. De gematigde douanetarieven in de Lage Landen begunstigten de oude handelsrelaties.

Maar toch kan men niet ontkennen dat elders al enige marktinnovaties in gang waren gezet. Immers zeker vanaf 1740 beleefden de Franse wijnen een grote opgang. In de bekende herkomstgebieden als de Bordeaux- en Loirestreek was niet alleen de productie fors toegenomen, maar begon ook een politiek van kwaliteitsverbetering door te werken. Sindsdien kregen grote wijnhuizen als Margaux, Haut Brion, Lafite en Latour voor het eerst buiten Frankrijk bekendheid. Het is in dezelfde tijd dat nieuwe herkomstgebieden zoals bijvoorbeeld die van de Rhônewijn werden ontsloten, die tegen hoge prijzen werd aangeboden. Maar deze ontwikkeling leek voorlopig aan de Lage Landen voorbij te gaan.

De grote importeurs van Franse wijn waren rond deze jaren Engeland, Holland en de havensteden aan de Oostzee. Maar hun voorkeuren liepen uiteen. De Republiek nam met een invoer van 33.200 tonnen ongeveer 63% van de totale uitvoer van Bordeauxwijnen voor zijn rekening. Maar wat via Amsterdam, Rotterdam en Middelburg werd aangevoerd, waren in hoofdzaak witte wijnen van gemiddeld 120 francs per ton van 900 liter, met andere woor-

¹⁹ Het verbruik van wijn schommelde tussen elf en dertien liter per hoofd van de bevolking, met een lichte terugval rond 1750. Zie: Jansen, Jenever in opmars, pp. 280-281.

²⁰ G.A.M., oud-archief Maastricht, inv.nr. 78, Raadsverdragen 8 november 1749, 667 en 5 januari 1750, 718 (in verband met Raadsresoluties 23 februari 1739, 96 : 268).

²¹ Sinds de vrede werden weer regelmatig wijnen uit Duitsland aangevoerd. Zie: G.A.M., oud-archief Maastricht, inv.nr. 78, Raadsverdragen 1749, 97 : 661.

²² G.A.M., oud-archief Maastricht, inv.nr. 78, Raadsverdragen 1749, 97 : 648 / 649. De wijnaccijns bracht in dat jaar 28.528 gulden op tegen 94.855 gulden aan brandewijnaccijns.

den wijnen van het goedkope soort. De duurere wijnen van 280 tot 1.000 francs waren hier in de minderheid.²³

Wij zullen nog zien dat wijnhandel Kamps al in 1753 probeerde op de nieuwe smaakgewoonte in te spelen, maar vooralsnog had in Holland toen de Duitse wijn de overhand. Gezien deze smaakpreferentie kunnen wij ons voorstellen dat er nauwelijks van een substitutie sprake was. Deze valt, voorzover wij kunnen vaststellen, pas in de tweede helft van de achttiende eeuw, vooral na 1767 toen de wijnmarkt veel grotere schommelingen begon te vertonen. Toen waren aanzetten aanwezig dat in de afzet van wijn verandering begon te komen als gevolg van een toenemende differentiatie in verschillende wijnsorten.²⁴

Een wijziging in verbruiksgewoonten is een proces dat meestal pas op lange termijn plaats heeft op grond van voornamelijk structurele factoren. In de eerste plaats moet worden gewezen op het feit dat de prijzen de neiging hebben langzaam te gaan dalen, als door betere transportmogelijkheden in veel grotere hoeveelheden wijn kan worden aangevoerd. De wijn koos bij voorkeur het water als transportweg, want de aanvoer over land bijvoorbeeld via de landweg van Keulen naar Antwerpen bleef een dure aangelegenheid.

Vanaf het moment dat van deze gunstige aanvoer kon worden geprofiteerd, hebben sommige handelaren handig ingespeeld op de vraag naar een luxe-artikel als wijn door dit niet direct goedkoper aan te bieden, maar nu tegen de vroegere prijzen betere wijnen te offeren. Want de consumptie van wijn bleef tot een heel kleine koopkrachtige groep beperkt, die de hoge accijns en de hoge prijzen kon betalen. Toch hadden de binnenlandse wijnkopers doorgaans moeite hun prijzen te handhaven.

Daarnaast waren er de grote kooplieden die een sterke monopoliepositie hadden opgebouwd in de overzeese wijnhandel. De Rijnwijn werd vanouds in Nederland gestapeld en van hieruit naar de landen van de Oostzee verhandeld. Uit de Sonttabellen blijkt dat Rijnwijn een van de belangrijkste producten was onder de verschepte goederen.

²³ Marcel Lachiver, *Vins, vignes et vigneronns : histoire du vignoble français*, Paris 1988, pp. 304-306.

²⁴ F. Braudel, *De structuur van het dagelijks leven (15e-18e eeuw)*, (deel 1), Amsterdam 1979, p. 229.

Na 1720 ging Duitsland meer uitvoeren via de landroute vanwege de talrijke tollens op de Rijn, wat een andere goederenstroom op gang bracht. Nederland hield echter lange tijd een handelsmonopolie totdat in de Duitse havensteden schippers uit de Oostzeelanden zelf hun wijn kwamen laden. Maar ook nadien bleef Amsterdam nog tot ongeveer 1770 een handelscentrum voor Duitse wijn.

Ook de wijnen uit de Bordeaux- en Loirestreek werden door Nederlandse kooplieden verhandeld, vooral vanuit Rotterdam. Maar ook deze handel werd langzamerhand door de Fransen overgenomen. Geleidelijk waren in de tweede helft van de achttiende eeuw opmerkelijke verschuivingen in het internationale handelsverkeer te zien.²⁵ In de internationale wijnhandel ging de Hollandse suprematie uiteindelijk verloren. Het is nog een open vraag of deze handel zich op het binnenland heeft teruggetrokken of zijn zaken eenvoudig heeft beëindigd. Waarschijnlijk behoorden de wijnkopers, die in het binnenland handel dreven, tot een andere groep die een gescheiden deelmarkt bewerkten.

Toen de Hollanders hun overwegende positie moesten prijsgeven kwam er meer flexibiliteit in kwaliteiten en prijzen. De wijn was tot dan toe vooral als een schaars en eenvormig product verhandeld, maar werd nu meer onderscheiden naar herkomst en soort.²⁶ Deze grotere keuzemogelijkheid is uiteindelijk ten koste gegaan van de zogenaamde kleine wijnen en vooral van de Duitse wijnen. Dit was in de tijd dat er meer Rhônewijnen op de markt kwamen evenals de eerste hoeveelheden Spaanse, Portugese, Italiaanse en Kaapse wijnen. Kansen voor nieuwe soorten wijn kwamen er pas toen de wijn niet meer als een product van de Hollandse stapelmarkt werd gevoerd.

Deze ontwikkeling is enigszins te staven aan de hand van de statistiek van in- en uitvoer van het admiraliteitscollege op de Maas te Rotterdam, naast die van Amsterdam de belangrijkste handelsstatistiek. De invoer van Duitse wijn, die voor een deel weer werd uitgevoerd, liep tussen 1753 en de jaren 1784-1793 met

²⁵ Roger Dion, *Histoire de la vigne et du vin au France des origines aux XIXe siècle*, Paris 1959; Braudel, *De structuur*, p. 229.

²⁶ J.A. van Houtte, *Economische geschiedenis van de Lage Landen, 800-1800*, Zeist 1964, pp. 143, 229, 280; J.G. van Dillen, *Van rijkdom en regenten*, 's-Gravenhage 1970, pp. 563-567.

een kwart terug. In 1753 werd een ongeveer gelijke hoeveelheid Franse wijn in Rotterdam aangevoerd (circa 4.000 hectoliters), welke hoeveelheid tot 6.800 hectoliters toenam. Duidelijk blijkt hieruit de neergang van de Duitse en de snelle opkomst van de Franse wijnen. Hierbij moet wel worden aangetekend dat Rotterdam en Dordrecht de voornaamste plaatsen waren waar Franse wijn werd ingevoerd, zodat het aandeel van de Franse wijn mischien enigszins is geflatteerd.

Vanuit Holland werd een deel van deze Franse wijnen in steeds grotere omvang verder geëxporteerd, namelijk 1.800 hectoliter naar Duitsland en 750 hectoliter naar Brabant. In zekere zin was dus nog iets van de vroegere stapelmarktfunctie bewaard gebleven. Het oude overwicht van de Duitse wijn was verloren gegaan, ofschoon van de ingevoerde Rijnwijn nog 1.160 hectoliter overzee werd uitgevoerd en 218 hectoliter naar Brabant.²⁷

De geleidelijke veranderingen die in de tweede helft van de achttiende eeuw op de wijnmarkt plaats hadden, brachten voor de meeste kooplieden zoveel onzekerheid mee, dat lang niet allen daarop met de nodige dynamiek en het juiste marktinzicht hebben gereageerd. Het is moeilijk te beoordelen wat de dames Kamps in deze jaren heeft bewogen. Hebben zij niet tijdig de bakens verzet en kansen verloren laten gaan?

Er zijn veel triviale redenen denkbaar. In geen geval hebben zij passief afgewacht wat de toekomst zou brengen. Zij legden initiatief aan de dag met de beslissing de handel in Maastricht op te geven en naar een andere vestigingsplaats uit te zien. De markt in Holland had nog steeds hun belangstelling. Er was van oudsher veel op Rotterdam gehandeld, maar die handel was gedurende een jaar of vijf onderbroken. In zulk een lange tijd kon licht een schakel in het handelsverkeer verloren gaan. Er moest grotendeels een nieuw afzetkanaal worden opgebouwd, wat niet zo gemakkelijk verliep als men zich had voorgesteld. Ook een verbreding van het assortiment met het offeren van Franse wijnen hebben zij overwogen. In deze poging tot heroriëntatie zijn zij niet volledig

²⁷ Een statistiek van den in- en uitvoer van Rotterdam c.a. in 1753, medegedeeld door P.J. Dobbelaar, in: *Economisch-Historisch Jaarboek*, 7(1921), pp. 210-230; De statistiek van in- en uitvoer van de Admiraliteit op de Maaze, 1784-1793, medegedeeld door Johan de Vries, in: *Economisch-Historisch Jaarboek*, 30(1965), pp. 297-298.

geslaagd. Volgen wij de verdere lotgevallen van het wijnhuis Kamps.

De overplaatsing van de wijnhandel naar Rotterdam

Een tweede episode begint in 1752 als het handelshuis Kamps, dat voor gezamenlijke rekening was gevoerd, in Maastricht wordt opgeheven en verplaatst naar Rotterdam met nu A.M. Mulkens, gehuwd met Theresia Kamps, in de hoofdrol. Tegelijk verhuist Anna Margaretha Kamps mee naar Rotterdam. Zij werd ook daar weer actief in de bedrijfsvoering betrokken.

Alvorens de wijnhandel over te plaatsen leek het moment geschikt om tot een verdeling over te gaan van de wijnvoorraad die in Maastricht lag opgeslagen: 12.240 potten. Dit gebeurde met bijzonder veel omzichtigheid. Het was een ingewikkelde aangelegenheid om een verdeelsleutel te vinden die aan alle kinderen Kamps een gelijk aandeel naar hoeveelheid en kwaliteit garandeerde. Er werden zeventien kavels gemaakt van elk 700 à 800 potten, waarschijnlijk variërend naar ouderdom en kwaliteit. In de archiefstukken worden deze soorten met tekens aangeduid waarvan wij de betekenis niet hebben kunnen achterhalen.

Er werd voor elk van de kinderen een lot wijn geformeerd dat recht deed aan hun aanspraken. Lot A viel toe aan kanunnik Kamps, die als portie kreeg de wijn van kavel 6, 10 en 12. Lot B was voor Bernard Kamps die de wijn kreeg van kavel 7, 9 en 13. Lot C was voor Willem Kamps die kavel 3, 4 en 8 werd toegewezen. Lot D was voor Anna Margaretha Kamps die de kavels 2, 14 en 15 kreeg. Lot E was voor Theresia Kamps die maar twee kavels kreeg (van betere kwaliteit?) namelijk 1 en 5. Tenslotte was Lot F voor Jean Francois Kamps, die toegewezen kreeg kavel 11, 23 en 24. Dan bleef er nog over de wijnen van de kavels 16 t/m 22, waarvan elk van de zes kinderen 843 potten als deel kreeg.

Deze verdeling liep min of meer vooruit op de uiteindelijke afrekening, maar vertegenwoordigde alvast zo'n groot voorschot, dat het begrijpelijk is waarom de definitieve boedelscheiding jaren bleef aanslepen. Wat uit de stukken niet duidelijk wordt is de vraag hoe later de wijnen, die aan de zonen Kamps waren toegevoerd, werden verkocht.

Na deze verdeling lieten de twee gezusters Kamps de hen toegevozen voorraden naar Rotterdam overbrengen. Bovendien kwam daar nog bij de voorraad die A.M. Mulkens voor zijn vader had ingekocht en opgeslagen, naar schatting ruim 9.000 potten.

Dit vervoer was geen alledaagse bezigheid. In de loop van het jaar 1752 moesten in diverse partijen niet minder dan in totaal 14.852 potten wijn van Maastricht naar Rotterdam worden getransporteerd. Voor dit vervoer werd ingeschakeld Martinus van Someren uit 's-Hertogenbosch, met wie een accoord werd bereikt over de prijs. Het contract werd bezegeld met een wichtige ducaat voor iedere aam.

In de loop van de maand mei en de eerste helft van juni werden deze partijen per landvracht overgebracht, verdeeld over acht vrachten en onderverdeeld in genummerde partijen van elk 600 à 700 potten wijn, die waarschijnlijk naar kwaliteitsoort en jaargang waren gerubriceerd.²⁸

De vrachtbrief van 5 mei 1752 vermeldde het transport van 8 voeders Rijnwijn van de categoriën 1 t/m 8, benevens een niet nader aangeduide toelast wijn, tezamen vormend 56 aam 38 potten. De vrachtbrief van 11 mei 1752 vermeldde het transport van een voeder Rijnwijn van categorie nr. 9. De vrachtbrief van 23 mei 1752 vermeldde het transport van vijf voeder wijn van de categoriën 10 t/m 14, tezamen vormend 33 aam 14 potten. Eveneens werden op die dag nog vijf voeders getransporteerd van de categoriën 15 t/m 19, tezamen 35 aam 10 potten. Op 29 mei werden overgebracht twee voeders uit de categorie 20 en 21, groot 14 aam 42 potten. Op 30 mei werden overgebracht twee voeders uit de categorie 22 en 23, groot 13 aam 86 potten.

In totaal waren eind mei 1752 naar Rotterdam vervoerd 159 aam 30 potten, wat gelijk stond aan 23 voeders en een toelast. Op 30 potten na was het karwei geklaard. In het wijnboek van A.M.

²⁸ De data van de vrachtbrieven komen niet overeen met de administratieve verantwoording van deze vrachten. De hoeveelheden stemmen wel nagenoeg met elkaar overeen, zij het dat in de vrachtbrieven vooral sprake is van voeders en amen en in de eigen boekhouding van potten. In het algemeen komt een voeder wijn overeen met zes amen, maar in de vrachtbrieven omvat een voeder meestal een grotere hoeveelheid. Ook een toelast is een flexibel begrip. Men verstond daaronder een groot wijnvat, meestal van omstreeks 500 liter, maar in dit geval van wisselende maat. Daarom is het goed dat de vrachten ook in potten zijn uitgedrukt.

Mulkens (lopend van 18 december 1751 tot 7 oktober 1752) staan deze vrachten naar Holland als volgt samengevat:

1752:	5 mei	geleverd tezamen	5.298	potten
	8 mei	geleverd tezamen	738	potten
	16 mei	geleverd tezamen	1.932	potten
	17 mei	geleverd tezamen	1.200	potten
	20 mei	geleverd tezamen	3.136	potten
	26 mei	geleverd tezamen	1.246	potten
	27 mei	geleverd tezamen	1.252	potten
	6 juni	geleverd tezamen	50	potten

14.852 potten

Het vervoer van deze grote hoeveelheden wijn kostte aanzienlijke bedragen, die alleen voor luxegoederen konden worden opgebracht. De totale vrachtkosten bedroegen 836-2-0, met inbegrip van de tol- en licentgelden, wat neerkomt op 105 stuiver voor elke voeder. Aan "de kraankinderen" (sleeploon en kosten van overslag) was verschuldigd 29-7-0 (iedere voeder 5 stuiver); aan kraangel 14-2-0 (iedere voeder 12 stuiver); aan pachtbriefjes (pakhuisuur?) 7-4-0 (6 stuiver per vat).

Behalve de genoemde wijn waren in maart al eerder meubels en bagage van Maastricht naar Rotterdam vervoerd voor 30-7-0. Later kwamen daar nog andere kosten bij. Op 9 juni volgde een afrekening voor het overbrengen van een halve aam wijn en twee kisten huisraad voor een bedrag van ongeveer drie gulden.

Uit de exorbitant hoge vrachtkosten blijkt duidelijk met welke opslag de prijs van de wijn wel moest worden verhoogd om deze dure overplaatsing te kunnen betalen. Wij zullen uit de volgende stukken proberen na te gaan of Mulkens en zijn schoonzus in staat waren deze kosten op de opbrengst van de verkoop te verhalen. Dat vereiste een scherpe verkooppolitiek. In de meeste gevallen zou het overplaatsen van een bedrijf of handelszaak slechts mogelijk zijn geweest nadat men eerst tot liquidatie van de bestaande zaak was overgegaan.

De verkopen uit de volgende jaren zijn af te leiden uit een extract van het gereconvenieerde wijnboek van de stad Rotterdam over de

jaren 1752 t/m 1756.²⁹ De wijnhandel had meteen een gunstig begin en verkocht in 1752 in totaal 50 1/2 anker van 33 à 35 liter³⁰ en 38 bottels. Het is niet onmogelijk dat men heeft kunnen profiteren van de vroegere klandizie die vader F.L. Kamps en daarna zijn dochter Anna Margaretha hadden opgebouwd.

Over de jaren 1752 t/m 1756 werden in totaal 70 1/2 anker Moezelwijn en 79 anker Rijnwijn verkocht. In 1755 is er ook sprake van de verkoop van 3 1/2 anker Hogner wijn (een duurdere soort Rijnwijn?) en een stoop Spaanse wijn.

In zijn latere verantwoording gaf Mulkens een overzicht over de verkoop van 14.652 potten wijn, dat wil zeggen hij legde voor het Luikse hooggerecht op 7 juli 1775 een afrekening over van alle wijn "zowel door hem en door zijn vader ontvangen, bestiert en verdebiteert". Die ontvangst had betrekking op een totaal van 14.652 potten die van Maastricht naar Rotterdam waren overgebracht. Maar over de jaren 1752 t/m 1756 had hij niet meer verkocht dan 3.737 1/2 potten, dus beduidend minder dan men had laten overkomen. Met die verkoop van amper een kwart van de voorraad namen de zaken geen hoge vlucht.

De totale geldontvangsten uit de wijnverkoppen in genoemde vijf jaren bedroegen 3.689-5-0. De gemiddelde opbrengst was omgerekend 24,68 gulden per anker, dat wil zeggen nog geen vijftien stuiver per pot. Indien wij deze verkoopresultaten vergelijken met de exploitatie-uitkomsten die Kamps in Maastricht behaalde, dan moeten wij niet vergeten rekening te houden met het grote koersverschil dat er tussen Maastrichts en Hollands geld bestond. Honderd gulden Maastrichtse koers was rond 1750 in Hollands geld slechts 62-10-0. Op basis van deze omrekening komt men tot een gemiddelde opbrengst van 1,13 Maastrichtse gulden per pot. Dat was 0,27 gulden minder dan in Maastricht was te behalen. Hieruit blijkt zonder meer dat de overplaatsing van de wijnhandel niet lonend was geweest.

Het is interessant het klantenbestand van wijnhandel Mulkens in Rotterdam iets nader te ontleden. In vergelijking met Maastricht was het aantal klanten geringer en ook waren hun bestellingen

²⁹ Rekening van de heer M.A. Mulkens, reflex op het vonnis inzake dezelfde heer Mulkens tegen de heer oud-schepen Kamps, zie noot 3.

³⁰ *Klein Wijn Woordenboek* / samengesteld door P.G.J. Willemsen, s.l. s.a.

minder groot. De klanten woonden behalve in Rotterdam en omgeving erg verspreid: Delft, Den Haag, Leiden, Oudewater, Utrecht en andere plaatsen. Er was zelfs een klant uit Gent: De Potter. Namen die vaker voorkomen zijn Beumer, De Ridder, Van Maenen, Gijsbers, Pelgrom, Pontkorn, Schridiaron en Cornelis Stollman, waarvan de meesten wijnhandelaren waren.

Er werden veel zaken met familieleden gedaan zoals met oom Leendert Mulkens, Gijsbert Mulkens en neef Leendert Mulkens, die ook allen in de wijnhandel actief waren. Opmerkelijke leveranties waren die aan het Hof van Spanje in Den Haag en aan de commies van 's lands werf te Hellevoetsluis.

Grote bestellingen werden soms geplaatst door scheepskapiteins. Het beste voorbeeld is de opdracht die kapitein Vivrien in 1754 plaatste tot levering van 10 1/2 anker Rijnwijn bestemd voor West-Indië. Deze wijn was besteld door de chirurg-majoor van de West-Indische Compagnie in Delmina. Deze bestelling werd meegegeven aan Hendrik Deloof op het schip De Jonge Heer met als kapitein Gerrit Beekman.

Het beloofde een duur vrachtje te worden. De wijn werd berekend aan honderd rijksdaalders per aam, dus in totaal voor 450 gulden. Het inpakken van de wijn werd berekend aan 1-16-0. Aan kraanen scheepsgeld kwam daar nog bij 14-0-0. Verder werden in rekening gebracht de kosten voor de bottels, de kurken en voor kit, dop, oonk, droef (? ?) enzovoorts om de ankers ter plaatse te kunnen bottelen. Daarvoor werd 91-11-0 in rekening gebracht. Om de nodige risico's te vermijden moest 30% van het totaal onmiddellijk worden voldaan. De betaling geschiedde door middel van een obligatie. Bovendien werd de lading behoorlijk verzekerd voor een bedrag van 27-12-0.

Zulke transacties vormden een uitzondering. In het binnenland moest men veel scherper concurreren. Uit de lopende verkopen krijgen wij een indruk tegen welke prijzen de partijen doorgaans werden verkocht. Een anker Moezelwijn kostte in veel gevallen 23 à 25 gulden met een spreiding van 20 tot 26 gulden. Rijnwijn was goedkoper en kostte van 12 à 13 gulden tot 20 gulden per anker. In Rijnwijn waren wel de prijsverschillen groter dan voor Moezel. Voor betere soorten werd al gauw tot 25 gulden per anker betaald. Bij grote hoeveelheden werd een lagere prijs geoffreerd. Zo kostte de eerste kwaliteit Rijnwijn in 1754 per anker 25 gulden, maar in

grote partijen zakte de prijs tot 20 gulden. In die tijd waren de usantiële kortingen, die in de wijnbranche heel gewoon zijn (tegenwoordig al gauw 10 à 12%), blijkbaar al bekend.

De wijn was voor de begrippen van die tijd erg duur. Twaalf flessen (= circa 1/6 anker) van de beste Moezelwijn kostte zes gulden tien stuiver. De prijs van twaalf flessen Rijnwijn was meestal nog niet de helft hiervan en soms zelfs beduidend minder.

Zoals wij al eerder hebben opgemerkt is in de boekhouding meestal slechts vaag aangeduid over welke wijn het gaat. Zo hadden wij aanvankelijk de indruk dat alleen Rijnwijn van Maastricht naar Rotterdam was overgebracht. Maar in het verkoopboek wordt herhaaldelijk van Moezelwijn gesproken. Die was vermoedelijk in het transport vanuit Maastricht begrepen. Maar deze wijn werd ook na 1752 aangekocht.

Op 12 september werden twee voeders Moezelwijn in Rotterdam afgeleverd. De betaling geschiedde met een wissel op Koblenz, getrokken op de heer Hartmann, voor de som van 343-3-8. Aan vrachtkosten (van Keulen tot Rotterdam) werd 70 gulden betaald. Op 20 april 1754 werd gekocht een oxhoofd (= zes ankers, ongeveer 225 liter) Suranson wijn (een zoete witte Franse wijn ? ?)³¹ voor de prijs van 48-8-0. Tevens werd toen een oxhoofd witte wijn (niet gespecificeerd) afgeleverd voor 37-15-0. Op 15 maart 1755 wordt gesproken over de aankoop van een oxhoofd rode wijn voor de netto prijs van 51-15-0.

Deze laatste notities zou men op het eerste oog als een toevalligheid kunnen beschouwen in afwijking van het normale handelspatroon van deze wijnhandel, die immers in Rijn- en Moezelwijn was gespecialiseerd, ware het niet dat in het Extract van het wijnboek op folio 104 enige posten staan die ons op andere gedachten brengen.

Wij maken daaruit op dat wijnhandelaar Mulkens zich, samen met zijn zwager L.F. Kamps in Maastricht, ook op de verkoop van andere wijn begon toe te leggen. Want het oxhoofd Suranson wijn werd op gelijke datum (en voor dezelfde prijs) doorgeleverd aan L.F. Kamps te Maastricht. Op dezelfde manier ging het met de rode wijn die voor gelijke prijs werd geleverd aan de pastoor van Wijck.

³¹ Klein Wijn Woordenboek.

Het is niet bekend of deze verkoop op een toevalligheid berustte, want zulke combinaties zouden zeker voor de hand hebben gelegen. Het was immers op zich aantrekkelijk Bordeaux-wijnen, die in Rotterdam arriveerden, aan het assortiment toe te voegen, zoals men anderzijds in Rotterdam wijnen kon verkopen die in Maastricht gewild waren.

De vraag of onze wijnhandel andere dan Duitse wijn begon te leveren, lijkt min of meer beantwoord in een schrijven van Theresia Mulkens-Kamps, dat bij de processtukken is gevoegd en zich bevindt in het groene register onder nr. 47 als kopie van een missive de dato 1 juni 1753. Theresia Mulkens treedt daarbij in correspondentie met één van de klanten en gaat in haar offerte nader in op de handelscondities en prijzen van dat moment. De brief is interessant genoeg om daaruit enige passages (in aangepaste spelling) aan te halen:

“...Ik heb gisteren met schipper Vroom aan Uw adres afgezonden een half aam moezelwijn nr. 5 en een aam gemeene wijn à 70 gulden per aam zoals op de inliggende rekening staat. Deze wijn is heel goed voor zijn prijs. Wij hebben hem nog nooit voor minder verkocht als aan 30 rijksdaalders per aam. Wij hebben eerder schade als winst op zulke wijn, maar doen al wat mogelijk is voor de eer van Uw klandizie.

Zodra de wijn aankomt, gelieve U hem aanstonds in de kelder te zetten. Want met de warmte kan hij gaan werken en zouden meer dan de helft van de flessen kunnen springen en de rest troebel worden. Hoe koeler zij staan, hoe beter. U gelieve de flessen onderste boven te leggen ofwel op hun zijde. Hierbij de volgende proefflesjes Franse wijn:

Witte wijnen

Nr. 1 Bergerac	à 60 gulden per oxhoofd
Nr. 2	à 66 gulden per oxhoofd
Nr. 3	à 72 gulden per oxhoofd
Nr. X	à 72 gulden per oxhoofd

Roode wijnen

Nr. 1 Margau(x) wijn	à 60 gulden per oxhoofd
Nr. 2 Medoc wijn	à 72 gulden per oxhoofd
Nr. 3 Haut Brion wijn	à 84 gulden per oxhoofd
Nr. X Favelle wijn	à 72 gulden per oxhoofd
Nr. X Rhoone wijn	à 72 gulden per oxhoofd

Wij hebben ook hogere prijzen van alle tweede soorten, maar het is onmogelijk van alles proeven te zenden. Als zij op fles komen, zullen zij ongemeen verbeteren.

Als de flessen leeg zijn, gelieve U ze ons terug te sturen. Als zij niet meer dienstig zijn, kunt U ze van de rekeningen afkorten...."

Tot zover de offerte van Theresia Mulkens-Kamps die een beter inzicht geeft in de toenmalige gebruiken van de wijnhandel, die ons niet onbekend voorkomen. Wij vinden in deze brief in elk geval een bevestiging dat de wijnhandel ook Franse wijnen in hun assortiment wilde opnemen. Een andere vraag is in hoeverre zij in 1753 hierin ook feitelijk al handel dreven, omdat in het verkoopboek daarover niets is te vinden. Het is niet uitgesloten dat deze transacties niet voor gezamenlijke rekening plaats hadden en dat daarom in de processtukken geen cijfers over omzetten en prijzen zitten.

Wat ons in deze brief vooral opvalt is de nadruk die in de offerte valt op de duurdere klassewijnen zoals de Graves- en Medocwijnen, waarop deze wijnhandel zich richtte. Wat onder de vrij dure Rhônewijn wordt aangeboden kunnen wij zonder nadere gegevens niet beoordelen. Maar het aanbod van Franse wijnen was geheel in overeenstemming met het gerenommeerde karakter van deze wijnhandel, die zich aanvankelijk in zijn assortiment op de betere Duitse wijnen had gespecialiseerd.

Waarover niet werd gesproken waren de goedkope wijnen uit de Languedoc, die na 1760 in steeds grotere hoeveelheden naar Holland werden uitgevoerd. Enige wijnen die op het eind van de achttiende eeuw in deze streken aftrek vonden, zoals die uit Bourgogne (Côte-d'Or), uit Macon, Bar-le-Duc en de mousserende wijnen uit Champagne, ontbreken op deze lijst. Het zou interessant

zijn om nog eens uit te zoeken hoe de wijnhandel in de Maas-
streek op die veranderingen heeft ingespeeld.³²

De liquidatie van de wijnhandel te Rotterdam

Naar aanleiding van onze vraag over de samenstelling van de wijnen waarin handel werd gedreven, rijst er gereede twijfel of het extract van het wijnboek, dat door A.M. Mulkens in het proces werd overgelegd, wel een juiste graadmeter vormt om zijn zaken te beoordelen. Waarschijnlijk handelt het register alleen over de voor gezamenlijke rekening uitgevoerde transacties, die in hoofdzaak betrekking hebben op de voorraden die naar Rotterdam waren overgebracht. Maar was deze oude voorraad nog in Rotterdam te slijten? Beperken wij ons tot de verkopen in gezamenlijk beheer, dan moeten wij concluderen dat de omvang van de verkopen door Mulkens sterk was verminderd in vergelijking met die van de wijnhandel Kamps destijds in Maastricht.

Ook over de winstgevendheid van zijn affaires kan men zich dan moeilijk een oordeel vormen. Als wij bijvoorbeeld de opbrengst van de Moezelwijn afzetten tegen de prijs, waarvoor twee voeders in 1752 waren aangekocht, dan kunnen wij van een redelijke marge spreken (van omstreeks 50%). Maar als uit de gemiddelde verkoopprijs de dure inkoop van vóór 1752 en de hoge transportkosten van Maastricht naar Rotterdam moesten worden bekostigd, dan legde Mulkens geld toe.

Daarom heeft hij misschien geprobeerd enige voordelige transacties af te sluiten met het verhandelen van wijn naar de koloniën, wat een uitzondering bleef. Trouwens de export van wijn naar het buitenland was geen voordelige zaak vanwege het uitvoerrecht dat in de Republiek werd geheven. Zo bedroegen de uitgaande rechten op Londen per aam wijn 2-17-0.

Uit de overgelegde boekhouding blijkt verder welke andere kosten nog op de wijnhandel drukten. Het loont de moeite de voornaamste posten te releveren: de huur van het magazijn 10-13-0, de jaarlijkse loonkosten voor de knecht in het pakhuis inclusief zijn nieuwwaarsgeld 95-5-0 en de overige kosten 10-13-0. Deze laatste

³² Lachiver, Vins, pp. 331-390, 571.

varieerden voor een deel met de omzet. Kurken kostten negen stuiver per honderd. Een lege mand kostte zes stuiver. Met andere materiaalkosten beliep het ombottelen voor een anker wijn 15-16-4. De oonk en emballage kwamen boven op de prijs. Een lege voeder ter inhoud van zes aam kostte met ijzeren banden beslagen zes à zeven gulden. Om nog maar niet te spreken over de kisten die nodig waren om de wijn naar West-Indië te verschepen, die voor deze vracht meer dan honderd gulden hadden gekost.

Het is dan ook niet helemaal onbegrijpelijk dat begin 1757 staat vermeld staat dat de gereconvenieerde (Mulkens) had beslist niet langer negotie te doen. "Daarom zijn de overige wijnen met gemeen consent in het bekken van Rotterdam geveild".

Tot die beslissing heeft zeker bijgedragen dat zijn schoonzuster, Anna Margaretha Kamps, die jarenlang de wijnzaak had gedreven, na een kort verblijf in Rotterdam weer naar Maastricht was teruggekeerd. Zo had hij dubbele kosten moeten maken. De reden van haar overijld vertrek hebben wij niet kunnen achterhalen.

Haar reis van Rotterdam naar Den Bosch had 3-1-1 gekost. Voor vracht en vertering van Den Bosch naar Maastricht was 26-5-0 betaald en voor het vervoer van drie kisten 18-0-0. Daarna had zij als kostdame nog een tijd in het klooster van Sint Andries aan de Maagdendries te Maastricht gewoond, die zestig rijksdaalders vroegen voor een jaar kostgeld. Maar voordat het jaar was verstreken was zij overleden. De uitgaven die Mulkens had gedaan "voor wijlen ma soeur A.M. Kamps" werden bestreden uit de opbrengst van de verkoop van haar bezittingen. Op 10 juni 1753 werd van de vendumeester te Maastricht uit de opbrengst van de gemeenschappelijk verkochte "mobile effecten" (meubels en huisraad) 1132-11-0, omgezet in Hollandse koers 707-16-14, ontvangen. Bovendien volgden nog afdrachten in geld, onder meer wegens de verkoop van persoonlijke goederen die in de stukken uitgebreid staan opgesomd.

Wij vermelden deze trieste gebeurtenis hier terzijde, omdat zij vermoedelijk indirect tot de opheffing van de wijnhandel heeft bijgedragen. Na haar dood heeft waarschijnlijk Theresia Mulkens-Kamps enige jaren zo goed mogelijk de zaken van haar zuster voortgezet.

De laatste transactie van het wijnhuis was de openbare veiling van de resterende voorraad, vijftien voeder Rijn- en Moezelwijn, tezamen groot 102 aam en 2 vierdel, dus ongeveer 14.000 potten. Er werden raambiljetten gedrukt en advertenties in de kranten geplaatst om de publieke verkoop van de wijn aan te kondigen. Voor deze aankondiging werd 28-9-0 uitgegeven. Verder moest 21-5-0 worden betaald als taxatiegeld voor de makelaars.

De voorraad werd in vijftien partijen geveild en tenslotte toegewezen aan wijnhandelaar Pelgrom voor de prijs van 20 rijksdaalders per aam. Deze prijs lag een stuk beneden het niveau waaraan Mulkens tot dan toe zijn wijn had verkocht. En zeker was deze prijs beduidend lager dan de gemiddelde prijzen in Maastricht. Volgens de eerder gegeven omrekeningskoers kwam die ontvangst overeen met 75 gulden Maastrichtse koers = 0,94 per pot. Naar die maatstaf was deze enorme transactie verliesgevend te noemen, eenvoudig een noodsprong om de zaken te kunnen liquideren.

Boven op de eindafrekening kwamen nog enkele aanvullende posten zoals een vergoeding voor vier lege voeders (48-0-0), voor gereedschap, droef en oonk (26-0-0) en het verruilen van een anker (12-10-0). Het totaal kwam daarmee op een bedrag van 6.416-14-0 waarvoor Mulkens accoord tekende. Een kapitale som weliswaar, maar toch voor hem een onbevredigend einde.

Het kapitaal was - hoe dan ook - in elk geval groot genoeg om Arnold Michel Mulkens in staat te stellen om meer dan twintig jaar nadien over zijn faits en gestes nog langdurig te procederen.

J.C.G.M. JANSEN

EEN WERELD VAN VERWARRING:
DE ECONOMISCHE TOESTAND TUSSEN
RIJN EN MAAS OMSTREEKS 1800

Inleiding

In de tweede helft van het jaar XII van de Franse Republiek, 1804 in onze jaartelling, publiceerde A.J. Dorsch een omvangrijke "Statistique du département de la Roër".¹ Toen dit boek verscheen, was Dorsch onderprefect van het arrondissement Kleef. Vijf à zes jaar daarvoor, op het ogenblik dat hij opdracht ontving zo'n statistische beschrijving samen te stellen, was hij als "commissaire du Directoire Exécutif" de hoogste ambtenaar in het Roerdepartement geweest. Dorsch had veel tijd nodig gehad om te voldoen aan de in oktober 1798 aan alle departementscommissarissen in Frankrijk verstrekte opdracht een beschrijving te leveren van de hen toevertrouwde departementen, waaruit Parijs de uitgangspunten van het te voeren economisch beleid hoopte af te leiden.² Het was Parijs duidelijk dat de oorlogen die sedert 1792 waren gevoerd en de monetaire experimenten die de republikeinse bestuurders zich hadden gepermitteerd het economisch leven danig hadden verstoord. Omdat de erfenis uit het ancien régime in economisch opzicht ook al geen reden tot juichen gaf,³ moest het economisch beleid meer op mogelijkheden en behoeften van het moment worden afgestemd. De eerste uitkomsten waren niet bemoedigend. De op 13 september 1798 door de Minister van Binnenlandse Zaken gevraagde statistiek was door heel wat prefecten al na twee, drie jaar voorgelegd. Tot de vlugge inzenders behoorden vier topambtenaren uit onze streken. Zij lieten tussen 1800 en 1802 bondige beschrijvingen drukken van departementen die globaal samenvallen met de huidige provincies Nederlands- en

¹ Cologne, imprimerie de Oedenhoven et Thiriart, an XII.

² M.N. Bourget, *Déchiffrer la France : la statistique départementale à l'époque napoléonienne*, Paris 1988, pp. 62-64.

³ F. Aftalion, *The french Revolution : an economic interpretation*, Cambridge 1990, pp. 180-192; G. Dejoint, *La politique économique du Directoire*, Paris 1951.

Belgisch-Limburg, Luik, Antwerpen en Namen.⁴ De andere Zuid-Nederlandse en Rijnlandse departementen publiceerden hun statistieken later of, zoals het huidige Luxemburg, slechts ten dele,⁵ gewoonlijk omdat veel meer werk was gemaakt van het onderzoek en een kloek boek tot stand was gekomen. Dat was in het bijzonder het geval met de publicatie over het departement van de Roer die bijna vijfhonderdvijftig pagina's telde.

De auteur, A.J. Dorsch, had dadelijk na ontvangst van de opdracht tot het leveren van een departementale statistiek een enquête geënta-meerd. Op 9 oktober 1798 zond hij de 42 kantoncommissarissen in het departement een lange vragenlijst, waarin een veertigtal themata werd aangeroerd. Slechts een enkeling beantwoordde alle vragen. De meeste kantoncommissarissen clusterden de talrijke vragen rond de landbouw tot hooguit een vijf- à zestal en vertelden wat zij over handel en nijverheid hadden te melden in een doorlopend verhaal. Met de vragen over mijnbouw en monumenten van architectuur en kunst waren de meesten nog vlugger klaar. Wat de commissarissen daarover hadden te melden, kon gewoonlijk in een regel, hooguit een alinea worden samengevat.

Of de 42 commissarissen zich allemaal de moeite getroostten te reageren, is niet zeker. Slechts 36 antwoorden werden teruggevonden. Merkwaardig genoeg bevonden zij zich in de nalatenschap van M.G.C. van Scherpenzeel-Heusch (1759-1810) in het kasteel te Vlodrop.⁶ Hoe Van Scherpenzeel aan deze papieren kwam, is niet duidelijk. Vast staat slechts dat hij in 1803-1804 evenals Dorsch in Kleef werkzaam was: Van Scherpenzeel als vertaler bij de rechtbank van eerste aanleg, Dorsch als onderprefect van het arrondissement

⁴ F. Cavenne, *Statistique du département de la Meuse-Inférieure* par ... Cavenne, ingénieur des Ponts-et-Chaussées, approuvée par ... Loysel, préfet, Paris an X; A.F.E. Desmousseaux, *Tableau statistique du département de l'Ourthe* par le citoyen Desmousseaux, Liège an IX et Paris an IX; Ch.J.F. d'Herbouville, *Statistique du département des Deux-Nethes* par le citoyen d'Herbouville, Paris an X; Jardrinet, *Statistique du département de Sambre-et-Meuse*, rédigée sous les yeux du citoyen Pèrès, préfet, par ... Jardrinet, membre du conseil municipal de Namur, Paris an X.

⁵ D. de Weerdt, *Bibliographie rétrospective des publications officielles de la Belgique 1794-1914*, Leuven 1963, pp. 7-37.

⁶ Rijksarchief in Limburg (R.A.L.), Archief van de familie Heusch, later Van Scherpenzeel-Heusch, 1165.

Kleef. Vast staat ook dat Van Scherpenzeel contacten onderhield met de opvolger van Dorsch, K.L. van Keverberg.⁷

De bewaard gebleven antwoorden zijn vlot binnengekomen, soms al binnen twee, drie weken nadat Dorsch zijn waslijst vragen had rondgezonden. Zulke antwoorden zijn gewoonlijk zeer bondig, niet meer dan twee, drie folio's lang. Een enkeling maakte er veel werk van. Het rapport uit Monschau is vijftien folio's lang; de commissaris van Gemünd zond zelfs een memorandum van dertig folio's in. Zulke uitvoerige antwoorden kwamen doorgaans pas in februari-maart 1799 binnen. Medio maart 1799 werd het dossier afgesloten. De rapporten van de kantoncommissarissen zijn - ondanks hun vaak beperkte omvang - om tenminste een viertal redenen van belang.

* De samenvatting van Dorsch is vaak niet meer dan een opsomming van data, terwijl de commissarissen voortdurend motieven voor het economisch handelen geven. Velen maakten zelfs melding van overwegingen van bedrijfseconomische aard.

* In tegenstelling tot Dorsch, wiens commentaren louter informatief zijn, leverden de commissarissen regelmatig kritiek, nu eens op het gedrag van het landbouwende, het handeldrijvende en het industrieel-ambachtelijke deel van de bevolking in hun kantons, dan weer - en nu fel en fundamenteel - op het beleid van het Directoire te Parijs. Slechts één uitgangspunt van de Franse economische politiek vindt genade in hun ogen: het republikeins beginsel op nationaal vlak zelfverzorging na te streven.

* De commissarissen zijn niet alleen vertrouwd met lokale toestanden, maar vaak ook deskundig. Men treft er één universitair gevormd kameralist onder aan;⁸ meerderen waren vertrouwd met de uitgangspunten van de toenmalige landbouwtheorie. Sommigen voegden als bijlage beschouwingen bij van personen die tot in detail waren geïnformeerd over het reilen en zeilen in industrie en mijnbouw.⁹

⁷ A.J. Venner, *Inventaris van de familie Heusch, later Van Scherpenzeel-Heusch, 1386-1895*, Maastricht 1989, p. 23.

⁸ De uit Brühl afkomstige commissaris van het kanton Odenkirchen, Moras.

⁹ M. Cépède et B.W. Valluis, *La pensée agronomique en France (1510-1930)*, Paris 1969; G. Weulersse, *Le mouvement physiocratique en France*, Paris 1968; R. Gömmel und R. Klump, *Merkantilisten und Physiokraten in Frankreich*, Darmstadt 1994; E. Dittrich, *Die deutschen und österreichischen Kameralisten*, Darmstadt 1974.

* De 36 kantonale beschrijvingen bieden, in tegenstelling tot de publicatie van Dorsch, inzicht in de lokale en regionale verschillen in economische structuur en de oorzaken daarvan. Men speelt geen verstopperje. Hoogst uitzonderlijk wordt verwezen naar de naweeën van het ancien régime. Daarover uitte men zich zelden negatief. Eerder is het tegendeel het geval. In een aanvullend rapport over het voormalig hertogdom Gulik wordt de democratische traditie van dat land, waar de statenvergadering budgetrecht had, zelfs omstandig geprezen.¹⁰ Ook de beide andere Dei ex machina van de verlichte bestuurders uit de eerste jaren van de Franse Republiek, de intellectuele achterlijkheid van de bevolking en de invloed van conservatieve geestelijken, worden zelden vermeld. Veel vaker wordt gewezen op geologische en bodemkundige omstandigheden, op afzetmoeilijkheden, transportproblemen en fiscale barrières, gebrek aan vakbekwaamheid en het ontbreken van kennis van nieuwe technologische ontwikkelingen. Nimmer wordt gewag gemaakt van de sociale gevolgen van het combineren van zeer verscheiden beroepsbezigheden ten plattelande, een aspect dat in de literatuur over proto-industrialisatie de laatste decennia veel nadruk kreeg.¹¹ De zeer verscheiden vorm die zij in diverse landstreken en de onderscheiden bedrijfstakken aannamen, onttrokken hen wellicht aan het oog van de contemporaine waarnemers,¹² maar er kan ook iets anders aan de hand zijn. Het opmerkelijk verschijnsel verdient aandacht.

¹⁰ R.A.L., Archief Heusch, 1165, Renseignements sur le Duché de Juliers fournis par le commissaire au gouvernement près du canton de Juliers, s.d.

¹¹ J. Thirsk, Industries in the countryside, in: F.J. Fisher (ed.), *Essays in the economic and social history of Tudor and Stuart England in honour of R.H. Tawney*, Cambridge 1961, pp. 70-88; H. Kisch, *Die hausindustriellen Textilgewerbe am Niederrhein vor der industriellen Revolution*, Göttingen 1981, pp. 42-54; F.L. Mendels, Agriculture and peasant industry in eighteenth century Flanders, in: W. Parker and E.L. Jones (eds.), *European peasants and their markets : essays in agrarian economic history*, Princeton 1975, pp. 179-204; P. Kriedte, H. Medick und J. Schlumbohm, *Industrialisierung vor der Industrialisierung : gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus*, Göttingen 1977, pp. 39-80; A. Clarkson, *Proto-industrialisation : the first phase of industrialisation*, Basingstoke and London 1985; M. Cerman und S.C. Ogilvie (Hrsg.), *Proto-industrialisierung in Europa : industrielle Produktion vor dem Fabrikzeitalter*, Wien 1994.

¹² U. Pfister, Protoindustrie und Landwirtschaft, Beitrag zur Tagung "Protoindustrielle Gesellschaften des 16.-19. Jahrhundert im regionalen Vergleich", Trier 28.02-03.03.1995 (vorläufige Fassung), pp. 5-12; P. Hudson and S. King, Some aspects of proto-industrialisation in two Yorkshire Townships 1660-1830, Paper presented to the congress "Protoindustrielle Gesellschaften des 16.-19. Jahrhundert im regionalen Vergleich", Trier 28.02-03.03.1995, pp. 1-2.

Drie fenomenen treden uit de documentatie nadrukkelijk naar voren: de economische structuren tussen Maas en Rijn ten noorden van de lijn Keulen-Aken verschillen van streek tot streek aanzienlijk; de samenhang tussen landbouw en nijverheid verschilt ten plattelande naar bedrijfstak en naar vorm van bedrijfsorganisatie; de Franse centralistische economische politiek was in een grensstreek, die pas sinds kort in het Franse staatsbestel was geïncorporeerd, voornamelijk contraproductief.

Een klein deel van deze vraagstukken is in 1993 al aan de orde gesteld.¹³ Toen ging het uitsluitend over de landbouw en de effecten van de Franse landbouwpolitiek in het arrondissement Kleef, dat was gelegen aan weerszijden van de huidige Nederlands-Duitse grens. Nu kunnen ook mijnbouw en nijverheid in de beschouwingen worden betrokken. Er zal enigszins anders te werk worden gegaan. Het archiefmateriaal vertoont hiaten. Verschillen aan weerszijden van de Nederlands-Duitse grens kunnen op basis van het voorliggende materiaal niet verder worden geanalyseerd. Uit het arrondissement Kleef bleven alle rapporten bewaard, ook die welke betrekking hadden op thans Nederlandse gebieden. Uit de arrondissementen Aken en Krefeld zijn diverse rapporten evenwel verloren gegaan. Zij hadden uitgerekend betrekking op de kantons, waarin thans tot Nederland behorende gemeenten waren ondergebracht: Heinsberg met Melik-Herkenbosch, Sittard dat voor 70% Nederlands werd en Bracht waar Tegelen en Steyl bij hoorden. Dit manco wordt onvoldoende ondervangen door een ongedateerd, waarschijnlijk iets ouder document, getiteld "Renseignements sur le Duché de Juliers", dat bij het dossier is gevoegd.¹⁴ Het is een sterk politiek gekleurd relaas, waarin de organisatie van het oude hertogdom en de invloed van adel en geestelijkheid op het openbaar bestuur meer aandacht krijgen dan het economisch leven en het onderwijs. Onze beschouwingen moeten voor wat de gebieden ten zuiden van de lijn Venlo-Kalkar betreft beperkt blijven tot de Duitse kant van de grensstreek. Dat neemt niet weg dat een tamelijk indringend beeld kan worden geschetst van de vele vraagstukken van institutionele aard waarmee

¹³ J.C.G.M. Jansen, De landbouw aan weerszijden van de Nederlands-Duitse grens aan het einde van de achttiende eeuw, in: *Economisch en Sociaal Historisch Jaarboek*, 56(1993), pp. 150-182.

¹⁴ Zie noot 10.

boeren, kleine ondernemers en fabrikanten aan de vooravond van de negentiende eeuw worstelden. Moeizaam zullen zij door het voortdurend confronteren van uitspraken worden opgespoord om in een afsluitende paragraaf te worden samengevat.

Landbouw

De enquête van oktober 1798 werd ingesteld op verzoek van de Minister van Binnenlandse Zaken, N. François de Neufchâteau,¹⁵ een meer dan verdienstelijk literator die in 1789 als redacteur van het "Cahier de doléance" van de "baillage" van Toul in de Vogezen werd geconfronteerd met een dreigende hongersnood als gevolg van agrarische problemen. Steeds opnieuw in zijn geboortestreek opdoemende moeilijkheden met de voedselvoorziening brachten hem in 1792 tot publicaties van landbouwkundige aard. Van dat moment af stonden maatregelen, geëigend om in plaats van één graankorrel tien graankorrels te produceren, voor hem gelijk met het vinden van de steen der wijzen van de Franse Republiek.¹⁶ Zijn faam als agronoom zou de tijd trotseren,¹⁷ maar zijn streven naar ingrijpende vernieuwingen van de landbouw mocht zeker in 1798 niet rekenen op instemming van de bestuurders in het uiterste noordwesten van het zopas vergrote Frankrijk.

Zonder uitzondering stoorden de kantoncommissarissen in het arrondissement Kleef zich aan de vele vragen over de middelen om de landbouw tussen Maas en Rijn te verbeteren en die naar de hinderpalen die de agrarische vooruitgang in de weg stonden. De gedachte dat de boeren tussen Maas en Rijn tekortschoten, verwierpen zij fel. De bal werd onmiddellijk teruggekaatst. De landbouw werd hier bedreven "zo goed als maar enigszins mogelijk was". "De boer haalde elk mogelijk voordeel uit zijn grond." "Dank zij de ijver van de boer had de landbouw de hoogst mogelijke graad van perfectie bereikt."¹⁸ Als er al hinderpalen waren die zij niet konden overwinnen, dan lag

¹⁵ Firmin Didot, *Nouvelle biographie générale depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours*, (vol. 18), Paris 1873, cc. 548-558, art. Nicolas comte François de Neufchâteau.

¹⁶ N. François de Neufchâteau, *Dix épis de blé au lieu d'un, ou la pierre philosophale de la république française*, Paris 1795.

¹⁷ Cépède et Valluis, *La pensée agronomique*, pp. 81-82.

¹⁸ Jansen, *De landbouw aan weerszijden van de Nederlands-Duitse grens*, pp. 152-153.

dat vooral aan de Franse overheid,¹⁹ zo heette het rond Kleef. De commissarissen van de kantons in de arrondissementen Krefeld en Aken waren het hardgrondig met hun collega's uit het noorden eens. "Door de zorg waarmee men een moerassige bodem omgeeft, is de landbouw hier tot de uiterste perfectie gebracht", meldde de kanton-commissaris van Krefeld.²⁰ "De landbouw kan niet beter", werd uit Viersen bericht.²¹ Commissaris Moras van Odenkirchen, die voorheen in Brühl een groot landbouwbedrijf had geleid en in Keulen economie had gestudeerd, was het van harte met hen eens: alle mogelijkheden tot verbetering werden van oudsher benut. De landbouw bevond zich op heel hoog niveau.²²

Ook in de kantons die aan de Eifel grensden, overheerste dit optimisme. De commissaris van het kanton Eschweiler meldde dat de landbouw in het westelijk deel van het kanton zo florissant was als men maar mocht verwachten. Het oostelijk deel was bergachtig, bedekt met bossen en struikgewas en bezaaid met mijnen en groeven. De ijverige bewoners "bezwoeren zelfs de toppen van de bergen om hen graan te laten geven", helaas met matig succes, maar dat was niet hun schuld.²³

Uit Aken, een stadskanton waar geen landbouw werd bedreven, kwam de eerste kritische noot. De productie van de akkers rond de stad was hoog, maar men teelde de verkeerde producten. Groenten en fruit kregen niet de aandacht die zij verdienden, gezien de uitstekende producten die de weinige tuinbouwers leverden. Te veel moest uit de omgeving van Luik en Maastricht worden ingevoerd.²⁴ In Burtscheid weet men de magere opbrengsten beslist niet aan de boeren. Hier werd de overheid verantwoordelijk gesteld. De boeren waren volijverig en deden al het mogelijke. Ongelukkigerwijze waren de wegen in het kanton zo slecht, dat de dringend benodigde extra mest niet kon worden aangevoerd.²⁵ De commissaris van Monschau had weer een ander excuus. In dit onvruchtbaar deel van het voormalige Ardennerwoud werd uiterst zorgvuldig landbouw bedreven. De meest

¹⁹ Rapport Gemert, ad vraag 1; Rapport Kalkar, ad art. commerce.

²⁰ Rapport Krefeld, ad vraag 1.

²¹ Rapport Viersen, ad vraag 1.

²² Rapport Odenkirchen, agriculture, ad vraag 1.

²³ Rapport Eschweiler, ad vraag 1.

²⁴ Rapport Aken, ad toestand van de landbouw.

²⁵ Rapport Burtscheid, landbouw, ad vraag 1.

welgestelde boeren haalden een voortreffelijke kwaliteit, maar vraag niet tegen welke kosten. Importproducten uit Aken, Luik en het Land van Herve waren veel goedkoper.²⁶

Alleen de commissaris van Gemünd kwam er rond voor uit. Met de landbouw is het in zijn kanton zeer slecht gesteld. De ongunst van de natuur heeft voor zo'n ongelukkige bodem gezorgd dat alle pogingen sedert eeuwen ondernomen om verbeteringen te bewerkstelligen, zijn mislukt. De ware oorzaak daarvan was het gebrek aan kapitaal bij de boeren: zij kunnen het zich niet permitteren de grond voldoende rust te gunnen en behoorlijk te bemesten. De boer "geselt zijn grond, probeert er uit te halen wat niet kan. Door zijn hebzucht en onbekwaamheid is hij de tyran van de moeder der mensen en de doder van de landbouw". Ongebreidelde inspanningen baatten niet. De dunne teeltlaag, het ruige klimaat en het gebrek aan water vormden niet door mensen op te lossen hinderpalen.²⁷

Hoe verder we naar het zuiden afzakken, hoe duidelijker de zaak wordt: de boer spaarde geen moeite om elke mogelijkheid die zijn grond bood te benutten. Helaas werd hij vaak geconfronteerd met hinderpalen. Bij de toenmalige stand van kennis en techniek was het optimum bereikt. Door te gaan experimenteren, zou de boer weldra de vijand van het goede worden. Dat gold zeker als men zich toeleegde op de maatregelen die Minister François de Neufchâteau verdedigde, zoals opheffing van de braak, teelt van hoogwaardiger producten, ontginning, aanleg van kunstweiden, intensivering van de mestbereiding, veefokkerij, introductie van meer geavanceerde werktuigen en bijenhouderschap. Alleen van betere veterinaire zorg verwachtte men enig heil.²⁸

De boeren kregen hun inkomen niet cadeau. Zij dienden hun exploitatiewijze aan te passen aan de lokale omstandigheden. Dat was precies wat zij sinds lange tijd deden. Het succes van hun nijver streven werd bepaald door de van streek tot streek wisselende

²⁶ Rapport over de landbouw in Monschau, blad 1 en 2.

²⁷ Rapport Gemünd, landbouw, ad vraag 1, 2 en 3.

²⁸ O. Festy, *L'agriculture pendant la Révolution française : l'utilisation des jachères 1789-1795*, Paris 1950; O. Festy, *Les conditions de production et de récolte des céréales*, Paris 1948; N. François de Neufchâteau, *Recueil des lettres, circulaires, instructions, programmes, discours et autres actes publics émanés... pendant ses deux exercices du ministère de l'intérieur*, (7 vols.), Paris 1800.

mogelijkheden. Het kon zelfs gebeuren dat binnen een enkel kanton twee of meer exploitatievormen in zwang waren.

Akkerbouw

Bodemgesteldheid, hydrologische omstandigheden en eigendomsverhoudingen behoorden tot de factoren die het eerst werden genoemd om lokale en regionale verschillen in de akkerbouw te verklaren. In het arrondissement Kleef was de bodem vaak zeer vruchtbaar. Hier en daar werd de kwaliteit van de bodem nog aangevuld door bijzonder gunstige bijkomende factoren. Ten oosten van de stad Kleef lagen enkele dorpen, waar door overstromingen van de Rijn zoveel vruchtbaar slib werd afgezet dat de boer zelden behoefde te bemesten. Wat meer naar het westen, rond Materborn, vergde de zandgrond ongekende inspanningen voor een matig resultaat. Dergelijke tegenstellingen werden ook in de kantons Kranenburg, Xanten en Kalkar aangetroffen. De consequenties waren ernstig: het teeltplan, de veevoeding, de bemesting, de benodigde arbeidstijd en de leefwijze van de boeren die op de klei woonden verschilden fundamenteel van die van de zandboeren.

Langs de Maas waren de verschillen kleiner. Van de smalle strook vruchtbaar laagterras profiteerden slechts weinigen.²⁹ In deze contreien speelden de eigendomsverhoudingen soms een rol van betekenis. In Gemert kwam een scheiding voor tussen economische en juridische eigendom, die hooguit een vage overeenkomst vertoonde met het bekende Groningse beklemrecht.³⁰ Eigenaren mochten er niet op rekenen dat zij hun bezit zelf konden bewerken. Een deel van de grond werd uitgewisseld. Een boer die in het ene jaar zijn eigen grond bewerkte, zat een volgend jaar op dat van zijn buurman en een jaar later op de grond van een wildvreemde. Onder zulke omstandigheden lieten bemesting en bewerking zeer te wensen over.³¹ Van betekenis waren bovendien de onduidelijkheden rond de woeste gronden (Xanten, Kleef, Horst). Incidenteel was in het arrondissement Kleef ook de waterbeheersing van belang. In enige binnen-

²⁹ Jansen, *De landbouw aan weerszijden van de Nederlands-Duitse grens*, pp. 156-157.

³⁰ P. Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen 1800-1900: een kwalitatieve en kwantitatieve analyse*, Wageningen 1991, pp. 106-111.

³¹ Rapport Gemert, observations, ad vraag 6.

dijks gelegen dorpen in het kanton Kleef was het nodig het rotatiestelsel aan te passen omdat bij herhaalde dijkdoorbraken te veel zand op de overstromde gronden was achtergebleven. In Ravenstein hadden men met steun van het loterijfonds veel woeste gronden ontgonnen, maar verzuimd het stelsel van sloten en kanalen aan te passen, zodat zich nu afwateringsproblemen voordeden met nadelige invloed op de akkerbouw.³² In de Peel had dezelfde moeilijkheid vooral schadelijke gevolgen voor de veehouderij.

Heel anders waren de problemen in de arrondissementen Krefeld en Aken. In het arrondissement Krefeld klaagde men veel over de moerassige bodem. Niet iedere rapporteur is duidelijk over de consequenties ervan. De commissaris van de hoofdplaats, Toscani, verbaast er zich over dat de lompe boerenpummels uit zijn kanton die naar zeden, gewoonten, gebruiken, onwetendheid, fanatisme en zelfs in hun kleding het meest lijken op de bevolking van de meest achterlijke delen van Frankrijk honderd jaar geleden³³ er in zijn geslaagd de landbouw tot de hoogst mogelijke perfectie te brengen door aan hun moerassige akkers grote zorg te besteden.³⁴ Zijn collega uit Kempen is duidelijker: de zeer matige bodem bracht wonderbaarlijk veel op omdat systematisch aan structuurverbetering van de grond werd gedaan door een schier eindeloze vermenigvuldiging van het aantal mogelijkheden de beschikbare hoeveelheid mest te vergroten.³⁵ De kantons Neersen, Odenkirchen en Viersen werden doorsneden door moerassen. Een aanmerkelijk deel van de akkers (50 à 60%) was van matige kwaliteit en vergde bijzondere inspanningen. Die rendeerden niet altijd omdat men er vaak niet in slaagde het afwateringsprobleem op te lossen.³⁶ Meer naar het zuiden op de lössgronden van Erkelenz en de Jülicher Börde was geen reden tot klagen. Traditioneel was de streek een exporteur van tarwe,³⁷ een gewas dat elders vaak niet eens kon worden geteeld. Ditmaal waren geologische omstandigheden van belang. De bodem golfde maar lichtjes. De tarweteelt werd snel minder als een kanton deels in bergachtige

³² Jansen, De landbouw aan weerszijden van de Nederlands-Duitse grens, pp. 156 en 167.

³³ Rapport Krefeld, ad monuments et arts.

³⁴ Rapport Krefeld, landbouw, ad vraag 1.

³⁵ Rapport Kempen, ad vraag 2.

³⁶ Rapport Viersen, ad vraag 1; Rapport Neersen, ad vraag 1; Rapport Odenkirchen, landbouw, ad vraag 1.

³⁷ Renseignements sur le Duché de Juliers, folio 2r.

streken lag, zoals met Burtscheid, Eschweiler, Froitzheim en Brühl het geval was. Alleen in laatstgenoemd kanton kon de helling voor wijnbouw worden benut,³⁸ zodat het nadeel in een voordeel veranderde. In het bergachtig deel van deze kantons moest men vaststellen dat agrarische activiteiten nauwelijks de moeiten en de kosten loonden. Een enkeling klaagde dat als gevolg van de vraag naar arbeidskrachten in de huisindustrie een tekort aan landarbeiders optrad.³⁹

In de beide Eifelkantons Gemünd en Monschau werd gewag gemaakt van uiterst moeilijke bodemkundige omstandigheden. Een zestal in het noorden van het kanton Gemünd gelegen dorpen, die voorheen behoorden tot het hertogdom Gulik, haalde nog een middelmatige productie. In een tiental andere dorpen en enige gehuchten rond Heimbach, eveneens voorheen Guliks territorium, zag men louter keien, struiken en hei. De grond was niet te bewerken. Ook in de delen van het kanton die vroeger tot het hertogdom Arenberg, de prinsbisdommen Trier, Keulen en Blankenheim behoorden, was geen lonende exploitatie mogelijk. Hetzelfde gold voor de omgeving van Münstereifel.⁴⁰ Weinig florisanter stond het er in Monschau voor. De ontgonnen gronden waren nauwelijks vruchtbaar. Ook was er een enorm complex hoogveen met aanzienlijke afwateringsproblemen.⁴¹ De lokale bevolking kon niet van de landbouw leven. De akkerbouw kon nog niet een achtste deel van het voor de voeding van de lokale bevolking genodigde graan opleveren.⁴² Zelfs de boeren konden niet bestaan van de opbrengst van de bodem. Uit bittere noodzaak was omgezien naar aanvullende inkomstenbronnen.

De Eifelbevolking streed tegen een door de bodem bepaalde vicieuze cirkel, die de akkerbouw in een neerwaartse spiraal deed geraken: het gure klimaat, de dunne laag teelaarde en het door afwateringsproblemen sterk ingeperkt areaal - in het kanton Monschau kon nauwelijks een kwart van de oppervlakte voor graanbouw worden benut⁴³ - leidden tot een uiterst lage productiviteit. De moeilijke verbindingen in dit ruige landschap maakten het onmogelijk tegen aanvaardbare

³⁸ Rapport Odenkirchen, inleiding.

³⁹ Rapport Froitzheim, inleidende alinea.

⁴⁰ Rapport Gemünd, inleiding.

⁴¹ Rapport over de landbouw in Monschau.

⁴² Rapport Eschweiler, ad vraag 1.

⁴³ Rapport over de landbouw in Monschau: 18.000 morgen akkerland, 10.000 morgen hoogveen, 40.000 morgen slecht bos, vooral hakhout.

kosten additionele meststoffen aan te voeren. Zelfs kalk kon niet worden opgebracht, zodat structurele verbeteringen onmogelijk waren. Niet de wens additionele inkomsten te verwerven, maar nooddrift dwongen hier tot huisindustriële activiteiten.⁴⁴ Dit had tot gevolg dat te weinig aandacht aan het schier ononderbroken inspanningen vragende landbouwbedrijf kon worden besteed met als gevolg dat het steeds verder achteruit ging.⁴⁵

Productiviteit van de bodem

Het grote belang van de kwaliteit van de bodem maakte van de landbouw een typische aanpassingseconomie. Het departement valt in drie delen uiteen. In de Eifel kan men van de landbouw niet leven. Rond Krefeld en in de omgeving van Aken is het kantje boord. In grote delen van het arrondissement Kleef en in de Jülicher Börde is welvaart mogelijk, ook wanneer men zich tot landbouw beperkt. In bijna elk opzicht verschilde de exploitatievorm naar gelang de kwaliteit van de bodem. Laten wij allereerst kijken naar de productiversificatie en het rotatiestelsel.

In het kanton Monschau kon door gebrek aan meststoffen alleen haver en hooi worden geproduceerd. Om de vijf à zes jaar kon worden bemest. Voor mest en zaadgoed werden zo'n honderdvijftig franken per morgen besteed. Het leverde hooguit zes à zeven zakken haver op. Daarna moest de grond een jaar of vijf braak worden gelegd. In die tijd bracht ze slechts wat hooi op. In de braaktijk raakte de grond bedekt met mos en heide, zodat de boer zich de grootst mogelijke inspanningen moest getroosten om weer dezelfde haveropbrengst te verkrijgen als de vorige keer.⁴⁶

Heel anders stond het er in Kleef voor. Het rotatiestelsel omvatte er een groot aantal producten. In beginsel konden er alle granen worden geteeld. Het meest wisselvallige product, de boekweit, ontbrak er evenwel, evenals slechts tegen geringe bedragen te verkopen gewassen als spelt en haver. Op de beste gronden had de tarwe zelfs de rolge verdrongen en was de gerst het dominante zomergraan. In dit

⁴⁴ Rapport over de landbouw in Monschau.

⁴⁵ Rapport Gemünd, landbouw, ad vraag 12-14.

⁴⁶ Rapport over de landbouw in Monschau, folio 1r.

kanton was, evenals in Gemert en Horst, de aardappel inmiddels een marktbaar akkergewas geworden. Veel aandacht ging uit naar spurrie, voederklaver en esparcette. Klaverteelt werd in delen van het kanton bedreven omwille van de zaadwinning, zodat de klaver hier tot de handelsgewassen mag worden gerekend. Vlas, tabak, cichorei en papaver vormden de overige handelsgewassen. De teelt van oliehoudende zaden, graszaad en tuinbouwzaden was er niet onbekend. In de moestuinen trof men erwten, spinazie, andijvie, schorseneren, bloemkool en zelfs meloenen aan.⁴⁷

Tussen deze uitersten was nagenoeg elke variant mogelijk. Zij kwamen ook daadwerkelijk voor. Afhankelijk van de kwaliteit van de bodem, de waterhuishouding en de mogelijkheden tot bemesting varieerden teeltplan en rotatie van kanton tot kanton, soms zelfs van dorp tot dorp. Een enkele krachtlijn valt te onderkennen. In het arrondissement Kleef worden op rivierkleigronden bij voorkeur tarwe en gerst geteeld, de meest prijsvaste en hoogwaardigste winter- en zomergranen. Door de permanente tussenteelt van vlinderbloemigen, vooral klaver, was braak overbodig. De vruchtbare bodem sloot rotatiedwang vrijwel uit. Op de zandgronden domineerden rogge en haver. Boekweit werd vrij veel geteeld, incidenteel kwamen ook weinig eisen stellende primitieve gewassen als evie en spelt voor.⁴⁸ In de Jülicher Börde was tarwe het overheersende gewas. Sedert lange tijd, mogelijk eeuwen, werd de verre omtrek van hieruit voorzien van dit luxe broodgraan. De uitvoer van tarwe bracht zelfs meer buitenlandse valuta in het laadje dan die van de textiel- en metaalbedrijven te Heinsberg, Stolberg, Monschau, Eschweiler en Düren tezamen. Allerlei andere producten werden voor eigen gebruik geteeld, al naar gelang wenselijk was.⁴⁹ Aan de rand van de lösszone werd het dadelijk anders. In het kanton Erkelenz werd maar weinig tarwe geteeld, maar de boer hoefde er nog niet zijn toevlucht te nemen tot de verbouw van haver. De oogsten van rogge en boekweit waren altijd overvloedig. De teelt van gerst, raapzaad en vlas was mogelijk, maar wisselvallig. Aardappelen en klaver waren sinds kort algemeen. Onder normale omstandigheden, dat wil zeggen wanneer er geen oorlogen werden gevoerd en de daarbijbehorende requisities

⁴⁷ Jansen, *De landbouw aan weerszijden van de Nederlands-Duitse grens*, pp. 158-160.

⁴⁸ Jansen, *De landbouw aan weerszijden van de Nederlands-Duitse grens*, pp. 158-159.

⁴⁹ *Renseignements sur le Duché de Juliers, ad agriculture.*

geen schade berokkenden, mochten de uitkomsten van de akkerbouw ronduit florissant worden genoemd.⁵⁰

Een heel stuk moeizamer verliep de akkerbouw in de moerasstreken van het arrondissement Krefeld. In Odenkirchen haalde men nog ongeveer het niveau van Erkelenz. Dankzij tussenteelt van voeder- gewassen als knollen, wortels, aardappelen en rode klaver kon wat meer vee worden gehouden dan in de tijd toen de braak nog in zwang was en was de stikstofbehoefte van het veld enigszins vermindert. De teelt van tarwe, rogge, gerst, haver, boekweit, raapzaad en witte of wilde klaver voor zaadwinning was redelijk succesvol. Vlas en klaverzaad werden veelal aan de linkerzijde van de Rijn afgezet.⁵¹

In de deels moerassige kantons Kempen, Krefeld, Neersen en Viersen stond het er wezenlijk slechter voor. Hoewel soms, bijvoorbeeld in Kempen, een flink deel van de grond werd bezet met klaver, rapen en spurrie, zodat jaarlijks kon worden bemest en braak overbodig was, werden hoegenaamd geen marktbaar gewassen geteeld. De granen dienden voor eigen gebruik. De teelt van de handelsgewassen als vlas en oliehoudende planten was nauwelijks het vermelden waard; hun uitkomst was trouwens erg wisselvallig.⁵² In Viersen werden nauwelijks marktbaar gewassen geteeld met uitzondering van vlas, dat men in deze streek met zijn omvangrijke linnennijverheid op de boerderij verwerkte.⁵³ Zowel in Kempen als in Viersen wordt opgemerkt dat de landbouw nauwelijks vooruitgang boekte omdat veel te veel tijd aan de textielfabricage werd besteed.⁵⁴

Naarmate men dichter bij de centra van de textielproductie, Mönchengladbach en Krefeld, kwam, stelde de akkerbouw minder voor. In het kanton Krefeld werden de granen op zeer traditionele wijze geteeld. Braak was nog heel gewoon. De innovaties beperkten zich tot de introductie van aardappelen, de zogenaamde Brabantse kool en diverse andere groenten, zodat de graad van zelfverzorging voor personen die drie kwart van hun tijd aan textielfabricage besteedden zo groot mogelijk was.⁵⁵ Rond Mönchengladbach in het kanton Neersen was een totaal andere keuze gemaakt. Hier was men zich

⁵⁰ Rapport Erkelenz, ad vraag 2.

⁵¹ Rapport Odenkirchen, landbouw, ad vraag 2.

⁵² Rapport Kempen, ad vraag 2.

⁵³ Rapport Viersen, ad vraag 2.

⁵⁴ Rapport Kempen, ad commerce; Rapport Viersen.

⁵⁵ Rapport Krefeld, ad vraag 2 en 3.

gaan toeleggen op de teelt van de handelsproducten vlas, hop en ganzeveren. Dat vereiste buitengewoon veel mest en bijzonder arbeidsintensieve zorg. De kantoncommissaris vertelt omstandig hoe dit vraagstuk door kinderarbeid werd opgelost. Voor de wintermaanden leverden de moerassen voldoende veevoer. Alle vee kon worden opgesteld. De mest was eenvoudig te verzamelen. In de zomer moesten ganzen, paarden en runderen evenwel het broekland in. Zij werden er gevolgd door troepen jongens en meisjes, die alle uitwerpselen van de dieren met de handen opraapten en in korven deden. Men noemde dat "roosjes plukken". Zelfs gezeten boeren schaamden zich niet hun kinderen en bedienden aan te sporen bij het roosjes plukken voorop te lopen. Fijn in de zon gedroogd tot ze bijna tot stof uiteenvielen, werden de roosjes uitgespreid als uiterst vruchtbare mest.⁵⁶

In het Eifelgebied zijn soortgelijke zaken aan de hand. In het voorgebergte tussen Jülicher Börde en Eifel trachtte men zoveel mogelijk de Gulikse akkerbouwpraktijken na te apen. Zowel in Eschweiler als in Burtscheid was het resultaat matig, zelfs in de beste delen van deze kantons.⁵⁷ De omstandige rapporten uit Monschau en Gemünd laten er geen twijfel over bestaan: de tekorten als gevolg van de onvruchtbaarheid van de bodem kunnen maar op één manier worden opgelost. Nadat in september de haver en het hooi zijn binnengehaald, brengt eenieder met vrouw en kinderen de winter door met spinnen, weven en lakenscheren.⁵⁸ Slechts eens in de twaalf jaar waren de opbrengsten van de akkers dankzij het gunstige weer zo overvloedig dat er een kleinigheid overbleef om te investeren in het landbouwbedrijf.⁵⁹ Dat gebeurde dan nog alleen in het uitgestrekte kanton Gemünd, waar de proto-industriële alternatieven wat minder ruim aanwezig waren dan rond Monschau. Er werd gepoogd wat rogge, gerst en haver te telen in een driejarige rotatie. Experimenten met tarweteelt waren mislukt. Braak werd vermeden. Het akkercomplex was zo klein dat het niet mogelijk was de grond de rust te gunnen die zij nodig had. Doordat de boer het onmogelijke uit zijn gronden probeerde te halen, bleef de landbouw op zo'n laag peil dat

⁵⁶ Rapport Neersen, ad vraag 2.

⁵⁷ Rapport Eschweiler, ad vraag 1 en 2; Rapport Burtscheid, ad vraag 1, 2 en 5.

⁵⁸ Rapport Monschau, ad agriculture.

⁵⁹ Rapport Gemünd, agriculture, ad vraag 2.

ook in gunstige jaren hooguit het derde deel van de consumptieve behoeften kon worden gedekt.⁶⁰

Landbouwtechniek: veehouderij, werktuigen en bemesting

Het voorgaande maakte al duidelijk dat veeteeltproducten vrijwel nergens een rol speelden bij de pogingen van de boeren om niet alleen in hun levensonderhoud te voorzien, maar ook enig geldinkomen te verwerven. Behalve de ganzeveren uit Neersen en het slachteeve uit het laagland van de kantons Kleef en Kalkar⁶¹ gingen geen veeteeltproducten de grenzen over. Op de lokale markten kon een beetje worden verkocht door de weinige niet-landbouwende dorpsgenoten van eieren, boter en vlees te voorzien. Aanzetten tot commercialisatie waren er alleen in het uiterste noorden, in Ravenstein en Kranenburg, waar sporen van fokkerij werden aangetroffen.⁶² Het vee was in beginsel geen inkomstenbron, maar een zware kostenpost, waarvan men de schade probeerde te beperken. Vee was volstrekt noodzakelijk als leverancier van mest, maar voor het overige op één lijn te stellen met de werktuigen die men voor de bewerking van de grond, het binnenhalen van de oogst en het dorsen van het graan nodig had: een investering. Dat was zo nadrukkelijk het geval, dat dorpsgemeenschappen in de beste landbouwstreken alvast de schapen weerden omdat zij op de braaklanden en na de oogst op de omheinde velden te veel schade aanrichtten.⁶³

De geringe aandacht voor de veeteelt is opmerkelijk. In het bijna aan de kantons Burtscheid en Monschau grenzende Land van Herve was sinds de zestiende eeuw een gespecialiseerd veeteeltgebied ontstaan dat zich tot diep in de achttiende eeuw steeds verder naar het noorden, het westen en het oosten had uitgebreid.⁶⁴ Daar overwoog men dat de veeteler meer tijd had voor spinnen en weven dan de akkerbouwer. Het Land van Herve had opmerkelijk genoeg noch in de Noord-Eifel noch in de moerassige gebieden rond Mönchengladbach

⁶⁰ Rapport Gemünd, landbouw, ad vraag 2, 4 en 5.

⁶¹ Jansen, De landbouw aan weerszijden van de Nederlands-Duitse grens, p. 165.

⁶² Rapport Ravenstein, ad vraag 5 en 6; Rapport Kranenburg, ad vraag 5 en 6.

⁶³ Rapport Kleef, ad vraag 5.

⁶⁴ J. Ruwet, *L'agriculture et les classes rurales au Pays de Herve sous l'Ancien Régime*, Liège 1943.

en Krefeld als voorbeeld gediend, deels wellicht omdat de afzetmarkten voor veeteeltproducten te ver weg lagen om te kunnen concurreren, deels omdat de deplorabele staat van de wegen die markten onbereikbaar maakten.⁶⁵ Voor de ontwikkeling van proto-industriële bedrijvigheid bood commercialisatie van de veeteelt hier geen perspectieven.⁶⁶ In heel de door ons onderzochte landstreek werd de veestapel met de landbouwwerktuigen en de bereiding van meststoffen tot de agrarische voorzieningen van infrastructurele aard gerekend.

Elk van de drie hiervoor genoemde infrastructurele voorzieningen werd lokaal en regionaal verschillend ingevuld. De variatie is even groot als hiervoor gesignaleerd bij de bespreking van de akkerbouw. Dit hield niet in dat een eindeloze variëteit aan werktuigen werd gebruikt. Voor de grondbewerking waren het er volgens Dorsch maar zes: de ploeg, de schop, de houweel, de hak, de eg en de rol,⁶⁷ alle vrij primitief en gebaseerd op oeroude grondvormen. De aanpassingen in de loop der tijden hadden, wat de ploeg betrof, uitsluitend betrekking gehad op het aanpassen van het werktuig aan de eisen van de te bewerken grondsoort. Daar was men wonderwel in geslaagd, zo meenden vrijwel alle commissarissen. Nu men het ideale werktuig had gevonden, was men huiverig voor innovaties. Experimenten met ogenschijnlijk geavanceerdere ploegen werden vlug gestaakt omdat ze minder goed voldeden dan het eigen fabrikaat.⁶⁸ Bij de keuze van werktuigen gold als criterium: geschiktheid voor de eigen bodem. Zelfs binnen een kanton konden dientengevolge verschillen voorkomen. In het zuiden van het kanton Eschweiler, langs de grens met Monschau, bediende men zich van een omgaande ploeg met wielen van ongelijke hoogte, getrokken door twee ossen; in Linnich en Düren gaf men de voorkeur aan een hondsploeg met identieke wielen, getrokken door één os.⁶⁹ Als het onkruid al te welig tierde, was diepe grondbewerking nodig. In Wankum, Neersen en Viersen gaf men in zo'n geval de voorkeur aan de schop.⁷⁰ Twee steken diep

⁶⁵ J.C.G.M. Jansen, Landbouw rond Oirsbeek omstreeks 1800, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (S.S.E.G.L.), XXXVII(1992), p. 15.

⁶⁶ S.C. Ogilvie, Proto-industrialisation in Europe, in: *Continuity and change*, 8(1993), p. 161.

⁶⁷ Dorsch, Statistique du département de la Roër, pp. 157-161.

⁶⁸ Jansen, De landbouw aan weerszijden van de Nederlands-Duitse grens, pp. 168-169.

⁶⁹ Rapport Eschweiler, ad vraag 4.

⁷⁰ Dorsch, Statistique du département de la Roër, p. 160.

werden alle wortelstokken verwijderd.⁷¹ Het was een uiterst arbeidsintensieve klus. In Neersen huurde men daar ploegen arbeiders voor in.⁷² In de Eifel was het her en der nodig de harde bodem met een hak, een gebogen gaffel van een meter lang, te bewerken. In de groentetuinen werd daar zelfs een houweel voor gebruikt.⁷³ Wanneer in deze streken de ploeg werd benut, was het nodig er een ijzeren ploegstok (*curoir*) op te monteren om de vastgeplakte grondresten te verwijderen.

Van gereedschap in gebruik bij het oogsten maakt alleen Dorsch in zijn eindrapport gewag. Hij noemt zeis, sikkel en hooivork zonder veel details. In verband met het dorsen noemt hij de vlegel, de zeef, de wanmolen en de platte schop om het gedorste graan in zakken te doen.⁷⁴ Interessant zijn evenwel de opmerkingen van de commissaris van het kanton Kalkar. Hij gewaagt van een dorsmachine: een door een paard in beweging gebrachte taps toelopende kegel die rollend over de garven het graan perfect losmaakte. De arbeidstijdbesparing werd op 50% geschat. Het apparaat was evenwel vrij kostbaar. Er waren er in 1798 in het kanton Kalkar drie in gebruik.⁷⁵ In hoeverre ze ook elders voorkwamen, is onduidelijk. Dorsch vermeldt slechts dat de eerste machines in 1796 in het departement van de Roer werden geïntroduceerd vanuit Brandenburg en Hannover, waar zij al sedert 1775 bekend waren. Grote opgang heeft het werktuig allicht niet gemaakt. De bezwaren waren aanzienlijk. Een zesde deel van het graan bleef achter; het stro werd zo gemaltraitteerd dat het niet meer als veevoer of voor het dekken van daken kon worden gebruikt.⁷⁶ Hetzelfde bezwaar werd een eeuw later nog gehoord.⁷⁷ Het tekent de aversie tegen technologische vernieuwingen: in het laat-achttiende-eeuwse bedrijf kon niemand zich een verstoring van het ecologisch evenwicht veroorloven.

De resultaten van experimenten waren bijna altijd negatief, zo merkt de ene kantoncommissaris na de andere op. De oorzaak was niet ver

⁷¹ Rapport Viersen, ad vraag 4.

⁷² Rapport Neersen, ad vraag 4.

⁷³ Rapport Gemünd, agriculture, ad vraag 9.

⁷⁴ Dorsch, *Statistique du département de la Roër*, pp. 168-170.

⁷⁵ Rapport Kalkar, artikel nieuwe machine om graan te dorsen.

⁷⁶ Dorsch, *Statistique du département de la Roër*, p. 170.

⁷⁷ J.C.G.M. Jansen en W.J.M.J. Rutten, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw* (Maaslandse Monografieën; 52), Leeuwarden 1992, p. 123.

te zoeken. De mestvoorziening was het grote knelpunt in de traditionele landbouw. Zolang er geen ruim assortiment kunstmeststoffen beschikbaar was - en daarop zou men in 1798 nog ongeveer een eeuw moeten wachten -, vormde de mestbereiding het sluitstuk van de bedrijfsvoering. Omdat daarbij het bereiken van het optimum sedert lang bittere noodzaak was, werden aan het einde van de achttiende eeuw ook in deze van streek tot streek grote verschillen aangetroffen. Er was een opmerkelijk ruime keuzemogelijkheid, steeds nauw samenhangend met de kwaliteit van de bodem en de intensiteit van haar gebruik.

In Goch was men tot de bevinding gekomen dat het weiden van vee op braakliggende gronden van gering nut was. Dus was men overgestapt op het telen van voedergewassen in het braakjaar. Die wilden echter pas gedijen als over het veld kalk en mergel werden uitgestrooid. Langs de boorden van de Maas waren die producten te krijgen.

In Kleef was men een stap verder: er werd klaver gezaaid onder de rogge, die men dan twee jaar liet staan, zodat de rotatie zes jaar duurde. Het vee kon men op stal laten. Als toeslagstof bij de mestbereiding werd in Kleef stro gebruikt. In Kranenburg was die echter niet in voldoende mate aanwezig. Daar maaide men in de winter de heide, die half vergaan in de potstal werd uitgestrooid.⁷⁸

In het kanton Kalkar waren grote problemen met de potstal. Kalk, mergel, houtas en menselijke fecaliën werden van heinde en verre - tot op een afstand van enkele tientallen kilometers - bijeengehaald om voldoende wintervoer te kunnen telen. Wegens gebrek aan stro moest zand in de stal worden uitgestrooid als ligbed voor de dieren. De hoeveelheid mest bleef klein. Die moest worden vermenigvuldigd. Aan het eind van de winter werden heideplaggen op grote hopen gezet; vermengd met de inhoud van de stal en het schaarse stro kregen zij vijf maanden de tijd om tot rotting te komen. Zo werd de hoeveelheid mest vermenigvuldigd en voorkomen dat de opgebrachte mest het gewas verbrandde.⁷⁹ Deze oplossing getuigde van gedegen agronomische inzichten: dankzij de extra aandacht voor compostering

⁷⁸ Jansen, De landbouw aan weerszijden van de Nederlands-Duitse grens, pp. 160-161.

⁷⁹ Rapport Kalkar, ad bemesting.

was de humusvorming beduidend beter dan mogelijk was bij het uitstrooien van pure stalmest of het gebruik van groenbemesters.⁸⁰ Al deze voorzorgen ten spijt was het zelfs in het arrondissement Kleef lang niet altijd mogelijk het vee het hele jaar door op stal te houden. Alternatieven waren er nauwelijks. Weilanden waren er slechts in de langs de rivieren gelegen kantons op plaatsen waar de beddings breed waren, zoals in delen van de kantons Ravenstein, Kranenburg, Kleef, Xanten en Kalkar. Daar konden de boeren hun vee 's zomers weiden om het 's winters op te stallen. De zware gronden vroegen er bovendien niet veel mest; soms hield men zelfs mest over voor de verkoop.⁸¹

Op de zandgronden was nagenoeg alle cultuurgrond als bouwland in gebruik. Het was destijds een veel voorkomend verschijnsel. Rond Parijs en Beauvais bestond 90 tot 99% van het cultuurland uit akkers;⁸² in Nederlands-Zuid-Limburg was dit percentage in dorpen die niet aan een beek of rivier lagen nauwelijks lager.⁸³ In zulke gevallen was het noodzakelijk een toevlucht te zoeken in de heerdgang. De melkkoeien werden in de zomer in kleine groepjes naar de hei gebracht en daar aan palen vastgebonden, zodat zij niet méér konden eten dan strikt nodig was.⁸⁴

In het moerasgebied rond Mönchengladbach en Krefeld was de toestand nog minder florissant dan in het arrondissement Kleef. Wij zagen al hoe men in Neersen de kinderen inschakelde voor het roosjes plukken. In Viersen hield men veel grootvee: één tot zes stuks per bedrijf. De beesten werden op stal gehouden, behalve kort na de oogst. Dan graasden ze een paar maanden op de bijna kale akkers. Alleen voor de dieren die geen melk gaven, was de heerdgang nog in zwang. Schapen werden niet gehouden, bij gebrek aan mogelijkheden voor begrazing.⁸⁵ In Kempen werd het verblijf in de potstal slechts onderbroken door de gang naar het klaverveld en de spurrie-akker, evenals in Erkelenz en Odenkirchen, waar slechts

⁸⁰ W.T. Ritsema, *Bemesting en bemestingsstoffen*, 13e druk, Culemborg 1981, pp. 161-176.

⁸¹ Jansen, *De landbouw aan weerszijden van de Nederlands-Duitse grens*, pp. 165-166.

⁸² Festy, *L'agriculture*, pp. 144-145.

⁸³ J.C.G.M. Jansen, *Ontsnappen aan economische achterstand : een bijzonder probleem*, in: *Het platteland in een veranderende wereld : boeren en het proces van modernisering*, Hilversum 1994, p. 283.

⁸⁴ Rapport Gemert, ad vraag 5 en 6.

⁸⁵ Rapport Viersen, ad vraag 5.

enkele dorpen over weiland beschikten.⁸⁶ De commissaris van Odenkirchen zette vraagtekens bij de combinatie potstal-heerdgang. Door het vee telkens weer uit de stal te halen, gingen veel meststoffen verloren. Hij achtte dat in strijd met de goede regels van de landbouweconomie.⁸⁷ In het kanton Krefeld was de potstal algemeen.⁸⁸ In heel het arrondissement Krefeld waren nergens mogelijkheden voor schapenhouderij. Het was niet mogelijk er voedsel voor te vinden. Ook werd hier in tegenstelling tot het arrondissement Kleef nergens gewag gemaakt van het vergaren of aankopen van aanvullende meststoffen, zoals mergel, kalk, houtas of stadsmest. Niet ten onrechte wordt opgemerkt dat landbouw en textielnijverheid in deze regio negatief op elkaar inwerkten: de marginale uitkomsten van het landbouwbedrijf dwongen velen zich op textielfabricage toe te leggen.

In de Jülicher Börde overwoog - naar het schijnt - de potstal. Men zag er de nadelen wel van in. Het vee was niet erg krachtig: men had relatief veel stuks nodig.⁸⁹ Men was echter niet bereid een deel van het goed renderend akkerland op te offeren voor de aanleg van weiden.

Meer naar het zuiden, in de kantons die in de Eifel uitliepen, verschilden de omstandigheden sterk. De commissaris van Eschweiler was verheugd over het feit dat de dieren veelal naar weidegronden werden gebracht. Sommige grotere boeren beschikten zelfs over privé-weiden en konden hun vee gescheiden houden van de rest, die met de heerdgang meeinging.⁹⁰ In Froitzheim waren de boeren in sommige dorpen verplicht hun vee op stal te houden wegens gebrek aan gemene gronden. Waar zulke gronden wel aanwezig waren, bracht men er het vee heen. De commissaris achtte dit schadelijk voor de akkerbouw omdat meststoffen verloren gingen, een opmerkelijke uitspraak in een kanton waar veel aandacht werd besteed aan de fok van rundvee.⁹¹ Ook in Burtscheid was de fok van runderen een inkomstenbron. Hoewel er lang niet overal gemene gronden waren, waarop het vee kon worden geweid, gaf men er de voorkeur aan ze

⁸⁶ Rapport Kempen, ad vraag 5; Rapport Erkelenz, ad vraag 5.

⁸⁷ Rapport Odenkirchen, ad vraag 5.

⁸⁸ Rapport Kempen, ad handel.

⁸⁹ Dorsch, Statistique du département de la Roër, p. 362.

⁹⁰ Rapport Eschweiler, ad vraag 5.

⁹¹ Rapport Froitzheim, folio 1vso-2ro.

slechts in de winter op stal te houden. In de overige perioden werden ze ofwel tussen de akkers of op de gemene gronden toevertrouwd aan de zorgen van veehoeders.⁹²

In het hart van de Eifel was het allemaal weer anders. In Monschau gedijde de akkerbouw niet. Beter was het met de veeteelt gesteld. Vooral de schapenhouderij was omvangrijk. In 1796 werden er een 12.500 geteld. Zij werden gehouden voor de wol en met het rundvee in de gedegeneerde bossen geweid. Omdat er geen legerstro was voor de stallen werden jaar in jaar uit in de herfst de door het vee achtergelaten kruiden, jonge planten en struiken afgesneden en voor de mestbereiding benut. Het gevolg was dat het bos nimmer gelegenheid kreeg zich te herstellen.⁹³

In Gemünd liet men na klaver, spurrie of serradella te telen omdat er een overvloed was aan gemene weiden, zij het van inferieure kwaliteit. Zij stonden ter beschikking van de eerstkomende en werden nooit verzorgd. Daar werd niettemin alle vee naar toe gestuurd. Vee op stal houden was bij gebrek aan veevoerders onmogelijk. Op de slechte weiden gedijde vooral het rundvee niet. Het ras was als gevolg van de bijna permanente heerdgang ernstig gedegeneerd. Alleen met de schapen ging het tot voor kort goed. De wol werd door de lakenfabrikanten van Aken, Monschau en Düren gewaardeerd; het schapenvlees was om zijn bijzondere kwaliteit tot in Lotharingen gevraagd.⁹⁴

Ter afronding

Zoveel is duidelijk: de landbouw leverde in het departement van de Roer slechts in twee arrondissementen een redelijk middel van bestaan op. In de beide andere arrondissementen was zij marginaal, soms zelfs volstrekt onvoldoende om het gezin van de boer in stand te houden. De bevolking van de Eifelkantons Monschau en Gemünd was aangewezen op inkomsten uit andere bronnen. In de rest van het kanton Aken en in bijna het hele arrondissement Krefeld waren die meer dan welkom. Hier aarzelden de rapporteurs keuzes te maken:

⁹² Rapport Burtscheid, ad vraag 5.

⁹³ Rapport over de landbouw in Monschau, folio 2; Essai d'une description des manufactures, folio 1 en 1vso.

⁹⁴ Rapport Gemünd, landbouw, ad vraag 5 en 11.

het zou wenselijk zijn meer aandacht aan de landbouw te besteden, al kon daarmee niet iedereen worden geholpen. Het lijkt alsof sommige rapporteurs enige specialisatie op prijs zouden stellen. Niemand spreekt dit woord echter uit: specialisatie in optima forma is onmogelijk omdat de landbouwtechniek zich eind achttiende eeuw nog per definitie bevond op het snijpunt van een ecologisch optimum dat in hoge mate werd bepaald door omstandigheden van bodemkundige aard. Met oude vertrouwde agrarische praktijken kon de boer alleen breken als hij beschikte over een flink areaal, gelegen op vette, goed afwaterende gronden. In alle andere gevallen kon men slechts bewondering hebben voor zijn inzet. Daarvan getuigden dan ook bijna alle respondenten.

Een uitweg uit de bodemkundig-ecologische dwang was niet mogelijk via op intensivering van de landbouw gerichte maatregelen. Integendeel, de toename van de landbouwproductiviteit in de achttiende eeuw, waarvan ook in de omgeving van Aken sporen werden aangetroffen,⁹⁵ leidde spoedig tot het openlijk aan de dag treden van de grenzen die bij de toenmalige technologie aan de groei van de agrarische productie waren gesteld. Alternatieven werden gezocht, ook al zetten die her en der de landbouw onder druk.⁹⁶ Zij werden gewoonlijk gevonden in de nijverheid.

Nijverheid

De laatste vijftientig jaar is door geschiedvorsers grote aandacht besteed aan de ontwikkeling van de nijverheid in de achttiende eeuw. Algemeen kende men haar een sleutelrol toe in de economische ontwikkeling van het vroeg-moderne Europa. Men sprak van proto-industrialisatie en omschreef die als een marktgeoriënteerde transformatie van grondstoffen tot industriële producten, uitgevoerd door thuiswerkers ten plattelande die in de zomer werkzaamheden op het veld of andere niet-industriële activiteiten uitvoerden en de rest van

⁹⁵ D. Lohmann, *Natürliche Ressourcen und wirtschaftliche Entwicklung der Reichsstadt Aachen im späten Mittelalter*, in: *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins (Z.A.G.V.)*, 98/99(1992-1993), T. 1, pp. 92-93; R. Nolden, *Besitzungen und Einkünfte des Aachener Marienstift*, in: *Z.A.G.V.*, 86/87(1979-1980), pp. 49-288.

⁹⁶ Nolden, *Besitzungen*, pp. 84-88 en 108-111.

het jaar thuis industriële producten vervaardigden.⁹⁷ Als uitvloeisel van deze definitie die een beslissende rol toekent aan de gedragingen van de arbeidskrachten lag gewoonlijk de nadruk op de samenhang tussen economie en bevolkingsgroei. Er werden desondanks verklaringen gepresenteerd die onderling sterk verschilden. Mendels meende dat de voortdurende groei van de huisindustrie aanleiding gaf tot commercialisatie van de landbouw, kapitaalaccumulatie, groei van het ondernemerschap, het binnendringen op overzeese markten en het scheppen van een industrieel arbeidspotentieel.⁹⁸ Levine ging verder. Voor hem schied de proto-industrialisatie een loonafhankelijk proletariaat ten behoeve van het industrieel kapitalisme.⁹⁹ Mokyr zocht aansluiting bij de dualistische ontwikkelingstheorie van W.A. Lewis: de proto-industrie schied in de industriële sector een reservoir goedkope arbeidskrachten voor de industriële sector, met als gevolg extreme winsten ten gieve van een dualistische groei.¹⁰⁰ De Duitse historici Kriedte, Medick en Schlumbohm meenden dan weer dat niet slechts over industrialisatie moest worden gepraat: de proto-industrie sloopte de sociale, economische, demografische en culturele hinderpalen voor de ontwikkeling van het kapitalisme.¹⁰¹

Al deze theorieën beschrijven een proces. Daar kan op basis van het hier voorliggende materiaal, dat bestaat uit enige tientallen beschrijvingen van een toestand, niet over worden gediscussieerd. We kunnen zelfs geen twee momenten vergelijken, laat staan een ontwikkeling schetsen. Een enkele opmerking van diachronische aard is niettemin gepast. De vroege industrialisatie heeft naar het schijnt inderdaad een negatief verband met het loonniveau. Niet alle regio's met een zwakke agrarische structuur in het Rijnland en Noord-Limburg bleken proto-industriële bedrijvigheid te genereren. Op de zandgronden van het arrondissement Kleef zijn nauwelijks plattelandsnijverheden totstandgekomen. De industriële werkgelegenheid in het kanton Horst werd geschat op vijftien personen, grotendeels

⁹⁷ F. Mendels, *Industrialisation and population pressure in eighteenth-century Flanders*, New York 1981; W. Mager, Proto-industrialisation and proto-industry: the uses and drawbacks of two concepts, in: *Continuity and change*, 8(1993), p. 181.

⁹⁸ F. Mendels, Proto-industrialisation: the first phase of the industrialisation process, in: *Journal of economic history*, 32(1972), pp. 241-261.

⁹⁹ D. Levine, *Family formation in an age of nascent capitalism*, New York 1977.

¹⁰⁰ J. Mokyr, Growing up and the industrial revolution in Europe, in: *Explorations in economic history*, 13(1976), pp. 371-396.

¹⁰¹ Kriedte, Medick und Schlumbohm, *Industrialisierung*, pp. 13-35.

kinderen; in Goch telde de kantoncommissaris er dertig, ongeveer evenveel als in het in agrarisch opzicht welvarende kanton Kleef. De kantons Kalkar en Xanten telden een honderd arbeidsplaatsen in de industrie, Gemert en Geldern elk tweehonderd. De dichtheid van de industrie-arbeiders beliep in het hele arrondissement slechts 0,5 per km²! Ook de kwaliteit van de nijverheid in het noorden geeft te denken. Alleen in Gemert werd voor verre markten gewerkt; de rest had alleen lokale afzetmogelijkheden.¹⁰² Dorsch weet dit achterblijven van de industrie in het arrondissement Kleef aan het hoge loonniveau in dit arrondissement dat tegen de Republiek der Verenigde Nederlanden aanlag. Hij voegde er evenwel onmiddellijk een aantal opmerkingen aan toe, die aantonen dat het loonniveau zeker niet allesbepalend was. Vooreerst: de lonen in het departement van de Roer waren de helft lager dan die in Bohemen en Moravië, hoewel in beide landstroken een omvangrijke linnennijverheid voorkwam die op dezelfde markten afzette als de Krefeldse linnenwevers.¹⁰³ Vervolgens: tussen de bedrijfstakken onderling bestonden aanzienlijke loonverschillen. In Stolberg ontvingen de mijnarbeiders maximaal 1 frank 50; de arbeiders in de ijzergieterijen het dubbele. De op stukloon werkende zijdewerkers rond Düren haalden iets meer dan anderhalve frank, hun collegae in de fabrieken in de omgeving van Krefeld moesten het voor een frank doen. Tenslotte: het nettoloon van de proto-industriële arbeider legde in de totale bedrijfskosten zo weinig gewicht in de schaal dat tussen 1780 en 1798 een verdubbeling van de lonen mogelijk was geweest, een stijging die uitkwam boven die van de kosten van levensonderhoud.¹⁰⁴

De onderlinge loonverschillen tussen de diverse bedrijfstakken attenderen ons op een factor die voor de vestiging van proto-industriële bedrijvigheid in een landstreek met her en der onvoldoende mogelijkheden voor levensonderhoud, verdiend in de landbouw, van groot belang was en bepalend voor het verschil in aard en ontwikkeling van de bedrijven: de verbondenheid van diverse vormen van industriële bedrijvigheid met bodem en omgeving. Mijnbouw kan per

¹⁰² Jansen, De landbouw aan weerszijden van de Nederlands-Duitse grens, pp. 154-155.

¹⁰³ Dorsch, Statistique du département de la Roër, p. 390; M. Cerman, Proto-industrialisation and feudalism : changes in agrarian structure and the development of proto-industries in Northern Bohemia, paper presented to the conference "Protoindustrielle Gesellschaften des 16.-19. Jahrhundert im regionalen Vergleich", Trier 28.02-03.03.1995.

¹⁰⁴ Dorsch, Statistique du département de la Roër, pp. 390-391.

definitie slechts worden bedreven in landstreken, waar delfstoffen in de bodem voorkomen. Vanwege de noodzaak hoge transportkosten zoveel mogelijk te vermijden, geldt dit ook voor het gros van de ertsverwerkende industrieën. De voor de lokale markt werkende nijverheid, zoals de bierbrouwerijen, de zeepfabrieken en dergelijke, komen daarentegen altijd sterk verspreid voor omdat de klanten met zo laag mogelijke kosten moesten worden bediend. Zelfs voor de verwerkende nijverheid die zich op internationale markten oriënteerde, zoals de textielindustrie, was de inplanting niet helemaal vrij. In het bijzonder de wollenstoffenindustrie die veel water gebruikte, stelde hoge allocatie-eisen: kalksporen mochten in het water niet voorkomen en het moest snel vlieten, want de benodigde energie mocht niet veel kosten.¹⁰⁵

Het toeval wilde dat in het Roerdepartement de gebieden die vanwege hun zwakke landbouwstructuur de grootste behoefte hadden aan industrie, ook het meest waren geëigend voor de vestiging van nijverheden met mogelijkheden te komen tot meer dan lokaal debiet. De mijnbouw was geconcentreerd in het voorgebergte van de Eifel en in de Eifel zelf. Het kanton Gemünd had steengroeven, ijzererts-mijnen, lood- en kopermijnen. In Burtscheid waren steenkoolmijnen, galmei- en ijzererts-mijnen en in Eschweiler steengroeven, steenkoolmijnen (waaronder Bardenberg) en galmeimijnen. In Zülpich werd looderts gedolven. In het stadsgebied van Aken werd bij Schweilbach steenkool gewonnen; Düren, Zülpich en Gemünd bezaten ijzererts-mijnen.¹⁰⁶ In diezelfde kantons trof men ook de ertsverwerkende bedrijven aan: hoogovens en ijzergieterijen waren er in Burtscheid, Düren en Gemünd; de omvangrijke spelden-, naalden- en spijkerfabricage was gevestigd in diezelfde kantons, alsmede in Aken. Eschweiler (i.c. Stolberg) herbergde messingfabrikanten; in de kantons Gemünd en Froitzheim waren loodgieterijen.¹⁰⁷ Buiten de vijf kantons in het zuiden van het arrondissement Aken en het aangrenzende, tot het arrondissement Keulen behorende Zülpich kwam geen mijnbouw of metaalverwerkende nijverheid voor of men zou moeten doelen op de vrijwel stilliggende kalksteengroeve in Neersen.¹⁰⁸ In nagenoeg

¹⁰⁵ Anoniem, *Die feine Tuchmanufaktur zu Eupen, ihre sämmtliche Geheimnisse, Vortheile und Preise nebst Tabellen*, Gotha 1796.

¹⁰⁶ Dorsch, *Statistique du département de la Roër*, pp. 133-144.

¹⁰⁷ Dorsch, *Statistique du département de la Roër*, pp. 369-372.

¹⁰⁸ Dorsch, *Statistique du département de la Roër*, p. 134.

dezelfde regio treft men ook een concentratie van lakennijverheid aan. Het centrum ervan was gelegen in de kantons Aken, Burtscheid en Monschau. In Eschweiler, Gemünd, Düren en Zülpich waren slechts enkele nevenvestigingen. De wollenstoffenfabricage in Horst, Geldern, Rheinburg en Heinsberg moet worden gerekend tot de lokaal verzorgende nijverheid. Voor het overige was er in de Eifel weinig textielnijverheid met uitzondering wellicht van enige damast-fabricage in Eschweiler en een bescheiden productie van katoenen kousen, mutsen en jurken in Aken.¹⁰⁹

De productie van linnens, zijden stoffen en katoentjes was daarentegen sterk vertegenwoordigd in Krefeld, Viersen, Odenkirchen, Neersen en Wankum. Dit textielcentrum had uitlopers in de kantons Erkelenz, Kempen, Bracht, Neuss, Geldern, Goch en Xanten. Door-gaans werd in de laatstgenoemde kantons slechts voor lokale markten gewerkt, tenzij men produceerde in opdracht van een ondernemer uit één van de centra. De textielververijen waren over de regio verdeeld op dezelfde wijze als de productiecentra: in Aken, Burtscheid en Monschau waren aanzienlijke wolververijen; de zijdeververijen waren in Krefeld en Issum (Geldern) gevestigd. Kleinere ververijen kwamen voor in Düren en Eschweiler, in Geldern, Goch en Kleef.¹¹⁰

Een enkel woord tenslotte over de ligging van fabrieken die zich toelegden op de vervaardiging van consumptiegoederen voor de lokale markt. Daarvan werden er nog enige in de steden Aken en Keulen aangetroffen. Een ruime meerderheid had zich evenwel dichter bij de afnemers neergelaten; afhankelijk van de omvang van de vraag en het aanbod van grondstoffen was dat gebeurd in regionale subcentra of midden op het platteland. Een enkel voorbeeld: zeepfabrikanten trof Dorsch aan in Keulen, alsmede in de kleine stadjes Geilenkirchen, Viersen, Rheidt, Neuss, Mönchengladbach, Ürdingen en Goch. Kaarsen werden geproduceerd in Aken, Keulen en Krefeld. De beste kwamen evenwel uit Horst, een centrum van bijenteelt. De leerlooierijen van Keulen haalden het niveau van Luik en Malmédy. Die in de kantons Geilenkirchen, Heinsberg, Neersen, Sittard, Krefeld, Odenkirchen, Kleef, Aken, Burtscheid, Düren, Monschau en Eschweiler werkten voor regionale markten, maar

¹⁰⁹ Dorsch, *Statistique du département de la Roër*, pp. 373-377.

¹¹⁰ Dorsch, *Statistique du département de la Roër*, pp. 373-380.

hadden desondanks enige omvang gekregen.¹¹¹ Voorzover de distributiekosten niet dwongen tot het oprichten van productiebedrijven in alle delen van het departement, zoals bij bier en jenever het geval was, lijken vooral de transportkosten die verband hielden met de aanvoer van grondstoffen van belang voor het bepalen van de plaats, waar bedrijven die consumptiegoederen vervaardigden zich met succes konden vestigen.

Drie vestigingsfactoren die niets van doen hadden met de in de literatuur overgeaccentueerde demografische patronen speelden kennelijk een beduidende rol bij de allocatie van proto-industriële ondernemingen: ten eerste, de van streek tot streek sterk verschillende mogelijkheden een genoegzaam gezinsinkomen te genereren uit agrarische activiteiten; ten tweede, de vindplaatsen van bodemschaten en de mogelijkheid die, gegeven de stand van de mijnbouwtechniek, tegen aanvaardbare kosten te winnen en te verwerken. Ideaal was de aanwezigheid op één plaats van steenkool en erts. In de buurt van de ertsmijnen dienden dan wel voldoende brandstoffen te worden aangetroffen, wilden ertsverwerkende nijverheden zich kunnen handhaven. Tenslotte speelden de kosten, gemoeid met de aanvoer van grondstoffen en de afvoer van eindproducten, een rol. In dat opzicht konden de evenwichten snel verschuiven, zoals de stijfselfabricage laat zien. Die was van oudsher in Krefeld, Goch en Wankum sterk vertegenwoordigd geweest. Exportverboden op granen uitgevaardigd in de eerste jaren van de Franse bezetting, maar niet op stijfselfabricage leidden tot een snelle groei van deze tak van nijverheid.¹¹² Naast allocatiefactoren dient te worden gekeken naar bedrijfseconomische overwegingen. Zij waren vaak van doorslaggevend belang voor het succes of de stillegging van een onderneming. Enige kantoncommissarissen gingen er uitvoerig op in. Laten wij ze eerst bekijken voor de extractieve nijverheid, vervolgens voor de verwerkende industrie en tenslotte voor de consumptiegoederenbedrijven.

¹¹¹ Dorsch, *Statistique du département de la Roër*, pp. 378-380.

¹¹² Dorsch, *Statistique du département de la Roër*, p. 375 en 431.

Mijnbouw en ertsverwerkende industrie

De berichten over de mijnbouw zijn niet erg opwekkend. De dagbouw deed het ronduit slecht. De steengroeven van Burtscheid lagen nagenoeg stil.¹¹³ De door Dorsch in de omtrek van Eschweiler vermelde groeven komen in het rapport van de kantoncommissaris niet eens ter sprake. De leigroeve bij Schleiden in het kanton Gemünd had in de jaren 1785, 1786, 1788 en 1790 veel winst opgeleverd. Sinds in 1793 het gewelf was ingestort, werd de groeve nog slechts door acht arbeiders uitgebaat. Eén stond aan de waterpomp, één hield de mijngangen schoon, een derde droeg zorg voor de ondersteuning, drie man verzaagden de brokken steen tot leien, zodat er maar twee steenhouwers bezig waren. Per dag zouden vierduizend leien zijn vervaardigd die al met al zo'n zestig à zeventig franken oprachten, waarvan zestien als arbeidsloon werden uitbetaald. Hoewel de loonkosten slechts rond 25% van de bedrijfskosten beliepen, was de exploitatie nauwelijks rendabel. De eigenaar, Jean Hubert Wolter et frères te Dreiborn, had sinds 1795 aanzienlijke bedragen besteed aan experimenten met nieuwe productietechnieken en het zoeken naar rijkere steenlagen, zonder resultaat. Hij stuitte bovendien op een personeelsprobleem. De autochtone arbeidskrachten schrokken terug voor de gevaren. De groeve-arbeiders waren vaak op een leeftijd van twintig, dertig jaar invalide; zij werden nooit ouder dan vijftig jaar. Vooral bij zware regen en overvloedige sneeuwval kwamen veel ongelukken voor. Het water sijpelde dan door de poreuze bovenlaag de groeve in.¹¹⁴ "C'est pour dire la vérité un métier bien stéril pour le malheureux ouvrier et très productif pour ceux qui les mettent en oeuvre."¹¹⁵ In 1798 werd gewerkt met arbeidskrachten die uit Givet en de omgeving van Fumet in Frankrijk waren gehaald.

Ook voor de steenkoolmijnen gold dat zij in potentie zeer winstgevend waren; als gevolg van weinig efficiënt beheer waren de uitkomsten evenwel vaak teleurstellend. In het kanton Aken werd een mijn geëxploiteerd met behulp van een hydraulische pomp, die door een pompbediende en een technicus goed in orde werd gehouden.

¹¹³ Rapport Burtscheid, ad mijnbouw.

¹¹⁴ Rapport Gemünd, ad carrières d'ardoise.

¹¹⁵ Rapport Gemünd, ad carrières d'ardoise, 3ième question.

Wegens het ontbreken van een directeur presteerden de 67 mijnwerkers echter niet veel. Het stadsbestuur van Aken, dat de leiding in handen had, liet zich slechts door een administratief medewerker vertegenwoordigen. De bedrijfsvoering was chaotisch.¹¹⁶

De commissaris van Burtscheid noemde de steenkoolwinning zeer winstgevend, ondanks zeer hoge kosten en talrijke inconvenianten, zoals waterdoorbraken. Hij voegt er aan toe: "De daardoor geleden verliezen hebben soms invloed op de winsten". Zij hadden het kennelijk ook op de continuïteit van de bedrijfsvoering. De ondernemers dekten het risico af door zoveel mogelijk op bestelling te produceren. Al naar gelang de vraag naar steenkool zetten zij arbeidskrachten in.¹¹⁷

Waar de steenkoolwinning enige omvang begon te krijgen, zoals in het kanton Eschweiler, waar in de hoofdplaats zelf vijfhonderd en in Bardenberg onder de rook van Aken vierhonderd mijnwerkers actief waren, werden ook andere middelen te hulp geroepen om afzet- en prijsfluctuaties te milderen. De eigenaren van de mijnen van Eschweiler, die het moeilijk hadden omdat de productiviteit van hun ontginningen aanzienlijk lager was dan die in Bardenberg, hadden ook de mijnen in Weisweiler in pacht genomen. Zij lieten die zoveel mogelijk stilliggen, zodat de afzet van het type steenkool dat zij leverden nooit in gevaar kwam. Sinds mensenheugenis, zo schrijft de kantoncommissaris, was er rivaliteit tussen de mijnwerkers van Eschweiler en Weisweiler, reden waarom hij pleitte voor ingrijpen van de centrale overheid.¹¹⁸ Oligopolie werd als middel om de concurrentie uit te bannen met meer voorliefde gehanteerd dan de invoering van technologische vernieuwingen die de kosten konden doen dalen. Optimaliseren van winst en prijs prevaleerden boven toename van de afzet, efficiënte bedrijfsorganisatie en behartiging van de belangen van de arbeidskrachten. Een ingrijpende verstoring van de marktverhoudingen door import van Engelse kolen zou nodig zijn om de ondernemers tot schaalvergroting en industrialisatie te dwingen. Daarop zou men evenwel nog een kleine twintig jaar moeten wachten.

¹¹⁶ Rapport Aken, ad mijnbouw.

¹¹⁷ Rapport Burtscheid, ad mijnbouw.

¹¹⁸ Rapport Eschweiler, ad mijnbouw.

De toestand van de ijzermijnen was nauwelijks verheffender. In een viertal dorpen, gelegen rond Stolberg, kanton Eschweiler, lag een aantal ijzerertsminen. De directeur der mijnen te Eschweiler had ze voor een zekere som gepacht voor een aantal jaren. Hij gaf regelmatig personen toestemming ze naar eigen inzicht te exploiteren. Van enige planmatige uitbating was geen sprake.¹¹⁹

In de omgeving van Cornelimünster, kanton Burtscheid, was het landschap bezaaid met mijnen. Ze lagen in groepjes bijeen. De ertslagen waren zeer rijk. Het was niet nodig het erts te wassen voordat het werd gesmolten. Wel leverde de ene mijn een heel ander soort ijzer dan de andere. Bij de uitermate kleinschalige werkwijze die destijds rond Cornelimünster in zwang was, gold dit als een voordeel: de ijzergieterijen konden voldoen aan een zeer gevarieerde vraag.¹²⁰

Het kanton Gemünd was in hoge mate afhankelijk van de mijnbouw en de metaalverwerking. De kantoncommissaris meende dat zo'n 75% van de bevolking er voor zijn levensonderhoud op was aangewezen. De meeste ijzermijnen bevonden zich in de afhang van een berg bij het dorp Vossem. Zij konden door wateroverlast niet optimaal worden uitgebaat. Geen privé-financier was bereid geld te steken in de aanleg van een afvoerkanaal, al werden de winstverwachtingen nog zo mooi voorgesteld. Men stelde zich algemeen tevreden met een weinig winstgevende, kleinschalige exploitatie met heel geringe risico's.

De bergen waarin ijzererts werd aangetroffen, behoorden aan maatschappen van twaalf, twintig of dertig personen dan wel aan particulieren. Sommigen baatten hun mijn zelf uit, anderen verpachtten ze aan dagloners tegen 8 à 10% van de netto-opbrengst. In de winter exploiteerden die "ongelukkigen" de ertsmijn op eigen risico. In de zomer waren vanwege de warmte geen ondergrondse activiteiten mogelijk. Dan werd het gedolven erts gezuiverd en verkocht aan fabrikanten. Slechts weinigen konden wachten tot het erts smeltrijp was. De meesten renden lang tevoren naar de fabrikanten om voor-schotten te vragen.¹²¹

¹¹⁹ Rapport Eschweiler, ad ijzer- en galmeimijnen.

¹²⁰ Rapport Burtscheid, bijlage: ongedateerd en niet-gesigneerd overzicht van de toestand van de ijzergieterij te Schmidthof bij Cornelimünster.

¹²¹ Rapport Gemünd, ad ijzermijnen.

Minimaliseren van risico's was in de voorafgaande alinea's troef. Gunstige winstverwachtingen bewerkstelligden kennelijk nooit dat in de delfstofwinning de voorkeur werd gegeven aan rationalisatie van de productie, dankzij forse investeringen boven kleinschalige risicoloze uitbating door derden. Dat was grosso modo ook het geval bij de loodmijnen. In een drietal gehuchten, ressorterend onder de gemeente Vossem in het kanton Gemünd, kon men het aantal loodmijnen niet tellen. Een honderddertig à honderdveertig personen waren er werkzaam. Lange tijd werden de loodmijnen uitgebaat volgens het principe: wie het eerst komt, het eerst maalt. Wanneer iemand de exploitatie ook maar vijftien dagen onderbrak, kon een ander hem vervangen, mits hij eerst voor twee à drie stuivers een permissie had gehaald bij de burgemeester. Dientengevolge regende het na de komst van de Fransen processen omdat allerlei lieden rechten claimden.

Een eerste schifting had zich inmiddels voltrokken: gegoede burgers waren begonnen een loodmijn voor eigen rekening uit te baten. Gewoonlijk waren ze te weinig vermogend om aan de arbeiders voorschotten te betalen. Na verloop van een maand werd bekeken hoeveel er van ieders productie was verkocht. Op die basis werd met de arbeiders afgerekend. Dat had zeer opmerkelijke gevolgen. Had een arbeider normaal doorgewerkt en was zijn hele productie verkocht, dan bleek dat hij dertig stuivers per dag had verdiend. Had hij zich bijzonder ingespannen en aanmerkelijk meer looderts gedolven dan kon worden afgezet, dan daalden zijn verdiensten tot de helft of zelfs een derde deel van dat bedrag. Zo strafte productiviteitsstijging zichzelf. Tot overmaat van ramp kon alleen in de winter erts worden gedolven en moesten heel wat mijnen vanwege wateroverlast regelmatig worden stilgelegd. Tot 1798 was slechts één exploitant er in geslaagd een behoorlijke afwatering tot stand te brengen. Niet zonder reden pleitte de commissaris voor staatsexploitatie of de inschakeling van rijke speculanten.¹²²

Met de kopermijn in het gehucht Vlatten onder Bleibuir was het nog droeviger gesteld. Nadat voor het eerst een privé-persoon er een schop in de grond had gestoken, deed dadelijk het gerucht de ronde dat er goud was gevonden. De keurvorst van de Pfalz, de lokale heer, zond onmiddellijk ingenieurs en reserveerde de exploitatie voor zichzelf. Ijverige handen openden de bodem op duizenden plaatsen.

¹²² Rapport Gemünd, ad loodmijnen.

Men vond slechts een substantie die na calcinatie, versmelting en raffinage alleen maar groen uitgeslagen, grof roodkoper opleverde. De waarde ervan dekte de exploitatiekosten bij lange na niet. De keurvorst trok zich schielijk als exploitant terug en beloofde een vorstelijk subsidie aan degene die hem de steen der wijzen kon leveren. In 1798 zetten de inwoners van Vlatten de speurtocht nog steeds onverdroten voort. Een vijftal ondernemers was er bij betrokken. Zij hadden nog vier man aan het werk. Jarenlang hadden er vijftig, zestig man rondgehangen.¹²³

Met de zinkertsminen ging het niet veel beter. Zij werden slechts geëxploiteerd omdat men zinkblende nodig had als toeslagstof bij de vervaardiging van messing. Pas in 1805 slaagde de in Luik geboren chemicus J.J. Dony er in uit galmei zuiver zink te winnen.¹²⁴ De messingfabricage garandeerde geen stabiele afzet van galmei. Er was voor de productie van een ton messing ongeveer evenveel koper nodig als zinkblende, alsmede een zeer grote hoeveelheid steenkool en hout.¹²⁵ Het hing van incidentele prijsfluctuaties af of messing in de omgeving van Dinant, waar het koper vandaan kwam, of ten zuiden van Aken bij de galmeimijnen werd vervaardigd. Een paar keer zijn er pogingen gedaan halverwege, onder andere te Eijsden en Namen, kopermolens in exploitatie te nemen. Zij kenden een sterk wisselend succes, naar het zich laat aanzien.

In 1798 golden de galmeimijnen langs de Duits-Belgische grens, tussen Stolberg en La Calamine, als van zeer weinig belang.¹²⁶ Dat was kennelijk al geruime tijd zo. Door geen enkele rapporteur werd verband gelegd met de tolpolitiek van de Franse Republiek of enige andere recente overheidsmaatregel, zoals gewoonlijk het geval was, wanneer iets negatiefs over de nijverheid moest worden gemeld.

In de mijnbouw ontbraken innovaties niet geheel. Zij waren echter zeldzaam, kwamen in de steenkoolmijnbouw slechts incidenteel voor, ontbraken bij de ertswinning nog geheel. Naast elkaar vonden pure roofofbouw, beperkte winning onder oligopole condities en licht gemechaniseerde, vroeg-industriële exploitatie plaats. Soms was het

¹²³ Rapport Gemünd, ad kopermijnen.

¹²⁴ R. Cameron, *La France et le développement économique de l'Europe 1800-1914*, Paris 1971, p. 280.

¹²⁵ Dorsch, *Statistique du département de la Roër*, p. 371.

¹²⁶ Rapport Eschweiler, ad ijzer- en galmeimijnen; Rapport Burtscheid, ad mijnbouw; Cameron, *La France*, pp. 280-281.

wachten op nieuwe technische vindingen (galmei en ijzererts), soms op een bereidheid van ondernemers risico's te nemen en schaalvergroting na te streven (steenkolwinning te Eschweiler-Weisweiler), een hoogst enkele maal (Bardenberg) lijkt een evolutie in moderne geest in het verschiep te liggen. Vanwege de kleinschaligheid van de exploitatie leverde dynamisch ondernemerschap nauwelijks kostenvoordelen op. De stand van de techniek verhinderde schaalvergroting. Noch een theorie, gebaseerd op geleidelijke overgang van proto-industrie naar industrie, noch een Stufentheorie¹²⁷ vermag de zich aandienende veranderingen te verklaren. Voorlopig bleven meer typen bedrijfsvoering naast elkaar bestaan in een geforceerd concurrentieel evenwicht. Bedrijfsverplaatsing had beperkt effect. De concentratie op het platteland werd bepaald door geologische factoren: daar alleen werden de delfstoffen aangetroffen onder omstandigheden die winning zonder grote investeringen en kosten mogelijk maakte; daar was het tevens mogelijk de omvang van de winning af te stemmen op de vraag naar delfstoffen. De bedrijfsorganisatie werd er op afgestemd dat krimp of groei van de bedrijvigheid voor de exploitant zo weinig mogelijk problemen opleverden.

Iets geavanceerder waren wellicht de metaalverwerkende bedrijven, al is hun toestand vaak hoogst onduidelijk. Over messingfabricage zwijgen de kantoncommissarissen in alle toonaarden. Van de loodgieterijen in Bleibuir en Kall wordt slechts gezegd dat er tien à twaalf Walen, afkomstig uit het Luikerland, werkten. Dorsch heeft er aanvullende informatie over verzameld, die wijst op enige omvang van deze bedrijvigheid. De vier messingfabrieken in Stolberg verwerkten 2.160 ton roodkoper en 2.500 ton zinkerts. Zij goten het metaal in smeltkroezen die in van boven dichtgemetselde ronde kuilen waren geplaatst. Het gieten vergde per jaar 3.500 karren vetkolen en een grote hoeveelheid hout.

De negen loodgieterijen rond Gemünd en in het kanton Froitzheim beperkten zich bij voorkeur tot het schoonmaken van het looderts door het te ontdoen van zand en vervolgens te wassen. Het eindproduct werd geleverd aan de keramische industrie voor het maken van glazuur. Alleen in de tijd dat de Engelsen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden niet overstroonden met een veel betere kwaliteit Schots lood werd het erts ook tot kommen, buizen, daklood

¹²⁷ Mager, Proto-industrialisation, pp. 186-187.

en dergelijke vergoten. Daarbij deed zich een gewichtsverlies van 56 à 58% voor,¹²⁸ zo meldt Dorsch. Wellicht geven zijn aanvullingen een zeer recente ontwikkeling weer. Het is niet ondenkbaar dat de door hem beschreven activiteiten pas na 1798 enige omvang hadden gekregen onder invloed van de invoerverboden voor metaalwaren van januari 1797 en de sindsdien tot medio 1803 scherp verhoogde invoertarieven.¹²⁹ Het aantal loodgieterijen in Gemünd was in ieder geval in vijf jaar tijd gestegen van twee naar negen.¹³⁰

Over de verwerking van ijzererts zijn we beter geïnformeerd. De commissarissen van Gemünd¹³¹ en Burtscheid berichtten er uitvoerig over. Burtscheid doet het in de vorm van een notitie van de directeur van de hoogoven en ijzergieterij te Schmidthof, het meest geavanceerde ertswerkend bedrijf in Cornelimünster.¹³² In Gemünd steekt de kantoncommissaris zelf het verhaal af. In zijn kanton waren twaalf hoogovens met pletterij en acht ijzergieterijen. Gewoonlijk werden deze activiteiten gecombineerd of tenminste in elkaars onmiddellijke omgeving uitgeoefend.

De hoogovens leverden staafijzer in alle mogelijke maten, geschikt voor elk denkbaar doel. Het gesmolten erts werd daartoe in een zogenaamd Hammerwerk door een hamer van vierhonderd à vijfhonderd pond geplet. De gieterijen maakten een deel van het staafijzer weer vloeibaar, reinigden het en verkochten het als gietijzer. De activiteiten waren zeer gering. De hele bedrijfstak stelde in het kanton Gemünd hoogstens twintig à vijfentwintig personen te werk, één à twee per bedrijf, stuk voor stuk immigranten, afkomstig uit België of uit de omgeving van Schleiden.

Van iets meer importantie waren de twee ijzersplijterijen. Ten behoeve van de marine en de spijkerfabrieken splitsten zij ijzeren staven in smalle repen van wisselende lengte en dikte. Jaarlijks boden deze bedrijven aan 24 à 30 inwoners van de streek werk. Zij golden als heel winstgevend.¹³³ Dit betekende allerminst dat specialisatie perspectieven bood. Wie gegarandeerd winst wilde maken,

¹²⁸ Dorsch, *Statistique du département de la Roër*, pp. 371-372.

¹²⁹ Dorsch, *Statistique du département de la Roër*, pp. 466-468.

¹³⁰ Rapport Gemünd, ad gieterijen.

¹³¹ Rapport Gemünd, ad gieterijen en hoogovens.

¹³² Rapport Burtscheid, bijlage: de toestand van de ijzergieterij te Schmidthof bij Cornelimünster, zonder datum.

¹³³ Rapport Gemünd, ad splijterijen.

moest zich weten aan te passen, zo leert de historie van de spijkerfabricage te Gemünd. Het bedrijf was verwaarloosd; het lag regelmatig stil. De omzet was in 1797 slechts 30.000 franken per jaar; het personeelsbestand was gereduceerd tot veertien personen. Oorzaak waren de praktijken van de spijkerfabrikanten te Düren. Die werkten voornamelijk met Luikse arbeiders. De spijkermakers van Luik waren gaarne bereid naar Düren te komen omdat het loon in de Luikse spijkermakerijen systematisch laag werd gehouden om de concurrentie uit de Borinage het hoofd te kunnen bieden.¹³⁴ De Dürense fabrikanten sloten met de inwijkelingen overeenkomsten voor onbepaalde tijd die de arbeiders verboden in een straal van zestig kilometer rond Düren voor andere spijkerfabrieken te werken. De lokale rechters hielden de arbeiders aan de letter van hun contract. Tot hun dood konden zij hun Dürense werkgever niet meer verlaten, tenzij om naar Keulen te gaan of naar Luik terug te keren. De commissaris van het kanton Gemünd haalt fel uit: "deze arbeidsovereenkomsten die haaks staan op het natuurrecht en de geldende wetten verhinderen vrij geborenen, die vrij dienen te kunnen leven in een welbestuurde staat, hun talenten, ijver, arbeid en hun natuurlijke en wettige rechten uit te oefenen". Door deze harde arbeidsmarktpolitiek wisten de Dürense werkgevers te bereiken dat omzet en werkgelegenheid in Gemünd niet meer dan 30% beliepen van wat gezien de vraag naar spijkers mogelijk was.¹³⁵

Dynamisch ondernemerschap kon echter gemakkelijk tot heel andere uitkomsten leiden. De uiterst primitieve ijzerertsminen in de omgeving van Cornelimünster deden de eigenaar van de hoogoven in Schmidthof beschikken over erts van zeer hoge kwaliteit. Om een goed product te krijgen hoefde hij tijdens het smeltproces nooit oud ijzer toe te voegen. Honderd pond erts leverden hem 75 pond ijzer van prima kwaliteit. Zijn dagproductie van gietijzer lag 25% boven die van menig bedrijf in het Luikerland. Staafijzer kon hij zelfs bijna 60% meer vervaardigen met inzet van gelijke middelen. Elke gewenste kwaliteit kon tegen concurrerende prijzen worden aangeboden. Met enige hulp van de overheid, die door actieve bebossing de dreigende houtschaarste diende op te vangen, kon men in Schmidthof gemakke-

¹³⁴ G. Hansotte, *La clouterie liégeoise et la question ouvrière au XVIIIe siècle*, Bruxelles 1972, p. 87.

¹³⁵ Rapport Gemünd, ad spijkerfabrieken.

gemakkelijk ook de staaldraad benodigd in de naaldenfabrieken gaan leveren. Het ertsverwerkend bedrijf te Schmidthof vertegenwoordigde nu al een kapitaal van 240.000 livres en had tachtig man aan het werk. Dat zou merkkelijk meer kunnen worden. De barre landstreek bood mogelijkheden een welvarende en bloeiende regio te worden, nuttig voor het hele land.¹³⁶

Bij zijn opmerkingen over staaldraad voor de fabricage van naalden had de auteur van het rapport over de ijzergieterij te Schmidthof kennelijk het oog gericht op de bloeiende naaldenfabricage in de kantons Aken en Burtscheid. De fabrikanten daar voorzagen volgens de kantoncommissaris van Aken twee derde deel van de wereldbevolking van naalden. 15.000 à 16.000 mensen vonden er van hun prilste jeugd af tot op hoge leeftijd werk.¹³⁷ 2.500 van hen woonden in het kanton Burtscheid. Zij werkten veelal voor de Akense fabrikanten.¹³⁸ Flinke overdrijving kan de Akense commissaris niet worden ontzegd. Zodra hij meer in detail gaat, blijkt dat 16% van de naalden gefabriceerd in de regio Aken in het binnenland, dat wil zeggen in Frankrijk, werd afgezet. De rest bleef op het Europese vasteland. Het ging naar Portugal, Spanje, Italië, Holland, het Turkse deel van Zuidoost-Europa en Rusland. De rentabiliteit van de Akense naaldenfabrieken stond flink onder druk. De kwaliteit van de naalden was vergelijkbaar met die, afkomstig uit de streek rond Birmingham, maar dat gold kennelijk niet voor de kosten. De Engelsen hadden inmiddels een flinke voorsprong opgebouwd door lagere prijzen te berekenen. Ook tegenover de Neurenbergse en Pruisische naaldenproducenten stond Aken in een zwakke concurrentieverhouding. De Midden-Europese producenten profiteerden van de invoerrechten op staaldraad die de Franse regering had ingevoerd. De Akenaren moesten hun grondstoffen uit het Bergische land halen en betaalden er 30% meer voor dan hun concurrenten over de Rijn. Het was hoog dringend in eigen omgeving een bedrijf op te richten dat staaldraad leverde.¹³⁹ De fabrikant van gietijzer en staafijzer in Schmidthof wilde daarop kennelijk inspelen. Ervaring met de vervaardiging van staal had hij niet. De kantoncommissaris vroeg zich daarom af of het niet raadzaam was advies te vragen. Hij oordeelde het raadzaam een

¹³⁶ Rapport Burtscheid, ad toestand ijzergieterij te Schmidthof.

¹³⁷ Rapport Aken, ad naaldenfabricage.

¹³⁸ Rapport Burtscheid, ad handel.

¹³⁹ Rapport Aken, ad naaldenfabrieken.

zekere Drouet, gewezen docent chemie aan een genieschool, te consulteren. Drouet had allerlei zaken uitgezocht over elasticiteit en drukvastheid van staal en zou zeker in staat zijn inlichtingen te verschaffen omtrent de meest wenselijke bedrijfsinrichting en productiewijze.¹⁴⁰

De beschrijving van enkele vormen van metaalverwerkende nijverheid brengt twee nieuwe kenmerken van de proto-industrie tussen Maas en Rijn aan het daglicht: manipuleren met arbeidsovereenkomsten bood een scala aan mogelijkheden om te voorkomen dat het aanbod aan industrieproducten groter zou zijn dan de vraag. Op kartelvorming en marktbeheersing beluste fabrikanten schrokken er niet voor terug bedrijfsrisico's af te wentelen op hun personeel, daarmee tegelijk kostenstijgingen en prijsdalingen voorkomend. De techniek van de manipulatie van arbeidsvoorwaarden werd herhaaldelijk toegepast.

Veel minder vaak werd een oplossing voor afzetproblemen gezocht in het opbouwen van samenhangende industriële netwerken, waarbij delfstofwinning, productie van halffabrikaten en de verwerking ervan tot hoogwaardige eindproducten, bestemd voor een internationale markt, in één regio werden geconcentreerd. Nergens was men in 1798 verder gekomen dan een koppeling van ertswinning en ertsverwerking. Het motief voor dat samengaan was vermijding van hoge kosten voor het vervoer van het erts naar een ertsverwerkend bedrijf. Sinds kort speelde voor de ondernemer echter ook het ontgaan van fiscale lasten en voor de lokale overheid de instandhouding van werkgelegenheid een rol. Een enkeling scheen ervan overtuigd dat de voordelen van een industrieel netwerk niet uitsluitend bij de vervaardiger van het eindproduct hoefden terecht te komen, maar ook voor de intermediaire fabrikant van voordeel konden zijn. Het was hen duidelijk dat het netwerk alleen kon functioneren als de omvang van de afzet van de eindproducten groot genoeg was. Het vormde een ondersteuning van hoog gespecialiseerde productieprocessen, geen uitbouw van de activiteiten rond de winning van grondstoffen. Buiten de suggestie te staalraadfabricage te stimuleren, is er nog een tweede voorbeeld van een streven naar netwerkvorming. Het heeft betrekking op de fabricage van zwavelzuur, een stof die de lakenfabrikanten uit de regio Aken-Monschau-Verviers nodig hadden en tot

¹⁴⁰ Rapport Burtscheid, ad handel.

nog toe importeerden.¹⁴¹ De idee zelf zwavelzuur te gaan produceren, stamde overigens niet van een ondernemer, maar van één van de kantoncommissarissen.

Textielnijverheid

De textielnijverheid in de Nederrijn en delen van de aangrenzende Belgische Ardennen heeft vaak de aandacht getrokken van historici. Lebrun, Barkhausen, Van Asten en Kisch waren in de laatste halve eeuw de belangrijkste auteurs.¹⁴² Van de hand van Gutmann en Rouette verschenen samenvattingen, waarin de uitkomsten van recent onderzoek compact worden weergegeven.¹⁴³ Alle auteurs waren voornamelijk geïnteresseerd in ontwikkelingen op lange termijn, leidend naar een technisch hoogstaande en in economisch opzicht succesvolle bedrijfsvoering. Hier gaat het evenwel om de beschrijving van een toestand in 1798, die beoogt inzicht te geven in de rijke schakering van de textielfabricage gedurende de jaren die onmiddellijk voorafgingen aan de mechanisatie van de bedrijfstak en de daarbijbehorende concentratie van het productieproces in fabrieken. De documentatie, opgesteld door de kantoncommissarissen, staat niet toe elke variant in ogenschouw te nemen. Vier onderdelen van de textielnijverheid moeten niettemin aan de orde worden gesteld: de grove wollenstoffenproductie kriskras door het Roerdepartement van Horst in het noorden tot Gemünd in het zuiden voorkomend, de lakennijverheid in Aken, Burtscheid en Monschau, de zijdefabricage rond Krefeld en de linnennijverheid in de omtrek van Viersen en Kempen.

¹⁴¹ Rapport Aken, ad mijnbouw.

¹⁴² F. Lebrun, *L'industrie de la laine à Verviers pendant le XVIIIe et le début du XIXe siècle*, Luik 1948; M. Barkhausen, Der Aufstieg der rheinischen Industrie im 18. Jahrhundert und die Entstehung eines industriellen Grossbürgertums, in: *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 19(1954), p. 152; H. van Asten, Die religiöse Spaltung in der Reichsstadt Aachen und ihr Einfluss auf die industrielle Entwicklung in der Umgebung, in: *Z.A.G.V.*, 68(1956), pp. 77-190; Kisch, Die hausindustriellen Textilgewerbe.

¹⁴³ M.P. Gutmann, *Towards the modern economy : early industry in Europe 1500-1800*, Philadelphia 1988; W. Rouette, *Aachener Textilgeschichte(n) im 19. und 20. Jahrhundert*, Aachen 1992.

De grove wollen stoffen

In het arrondissement Kleef werden in een vijftal kantons, Horst, Goch, Geldern, Kalkar en Xanten, grove wollen stoffen, zoals kousen en grove lakens, vervaardigd. Het was een heel kleinschalige activiteit, waarbij hooguit enkele tientallen personen waren betrokken, deels kinderen. De afzet was weinig systematisch, voor het merendeel en détail in de directe omgeving van het productiebedrijf. De kwaliteit van de stoffen was voor verbetering vatbaar, om het eufemisme van de kantoncommissaris van Goch te herhalen. Lage kosten stonden voorop. Uit Geldern werd gemeld dat de lage lonen aldaar als een magneet hadden gewerkt op fabrikanten die goederen van geringe kwaliteit leverden.¹⁴⁴

Merkelijk grootschaliger was de activiteit in het kanton Krefeld. Een achttal fabrikanten vervaardigde er mutsen, broeken, handschoenen en kousen uit wol, die uit Oost- en West-Friesland kwam. De verfstoffen die men benodigde, waren afkomstig uit Zuidoost-Azië en werden via West-Nederland ingevoerd. Twee andere fabrikanten produceerden met behulp van dezelfde grondstoffen laken. De zeer goed georganiseerde bedrijven hadden kort vóór de Franse Revolutie een 2.500 à 2.600 personen werk gegeven. Als gevolg van de hoge invoerrechten op grondstoffen hadden zij in 1798 ernstige afzetproblemen. De weinig bemiddelde klanten in de regio - de afzet was geconcentreerd in het gebied tussen Maas en Rijn - gaven de voorkeur aan de nog wat grovere wollen stoffen die elders in België en het Rijnland werden vervaardigd uit wol, afkomstig van kudde schapen ter plaatse.¹⁴⁵ Waarschijnlijk werden onder meer de grove wollen stoffen bedoeld die in de kantons Eschweiler, Burtscheid, Gemünd en Zülpich werden vervaardigd. Veel informatie staat ons daarover niet ter beschikking.

Uit Burtscheid wordt gemeld dat 35 à 40 fabrikanten met hun gezin en enkele arbeiders inlandse wol bewerkten. Alleen over de manufacturen van Gemünd en Eichs wordt iets meer verteld. Met behulp van grondstoffen uit eigen omgeving werden er op betrekkelijk kleine schaal wollen stoffen geweven. Al met al waren er slechts zo'n honderd personen bij betrokken, verdeeld over een zestal bedrijven.

¹⁴⁴ Jansen, De landbouw aan weerszijden van de Nederlands-Duitse grens, pp. 154-155.

¹⁴⁵ Rapport Krefeld, ad handel.

Het vollen en verven vond plaats bij Schüller in Düren of bij Offerman in Ingebroich, Fettwis of Düren. De omzet was laag, alles bijeen niet meer dan een 40.000 franken. Het afnemersbestand werd deels in de regio, deels in Noord- en Midden-Duitsland gevonden, waar Schüller de klanten bediende.¹⁴⁶ De kleine textielabrikanten in Eichs en Gemünd hadden ten opzichte van hun Krefeldse collegae een gunstige concurrentiepositie: alleen de verfstoffen werden geïmporteerd, het vollen en de appretage geschieden door fabrikanten van fijne wollen stoffen en dus belangrijk beter dan in Krefeld. Ook konden profiteren van de afzetkanalen van tenminste één fijne wollenstoffenfabrikant. Deze samenwerking werd hoog gewaardeerd. De grove wollenstoffenfabrikanten in het kanton Gemünd waren onder geen beding bereid investeringen te verrichten. De relatie met Schüller en Offerman mocht niet in gevaar komen. In 1798 waren de wollenstoffenbedrijven in de kantons Düren en Gemünd nog in de best mogelijke staat. De kantoncommissaris vreesde echter dat het zo niet lang meer zou blijven. De afhankelijkheid van een tweetal grote ondernemers maakte de kleine bedrijven erg kwetsbaar.¹⁴⁷

De fijne wollen stoffen

Topkwaliteiten laken werden sedert lang op grote schaal geproduceerd in de kantons Monschau, Burtscheid, Aken en Düren. Kisch sprak van een "Erbe des Mittelalters";¹⁴⁸ hij heeft vooral de verplaatsing van de stedelijke wollenstoffenproductie van Aken naar het omringende platteland op het oog. De gedachte aan een diffusieproces is evenwel relatief jong. Een adviseur van de kantoncommissaris van Monschau sloot zich slechts wat de terminus post quem betreft, ten laatste de veertiende eeuw, bij Kisch aan. In zijn lange bijdrage ziet de burger Buzet de oorsprong van de lakenfabricage in Monschau in de fabricage van flanelachtige grove wollen stoffen uit inheemse wol voor de lokale markt, die altijd op het platteland had

¹⁴⁶ Rapport Gemünd, ad handel te Gemünd en Eichs.

¹⁴⁷ Rapport Gemünd, ad handel te Gemünd.

¹⁴⁸ H. Kisch, Das Erbe des Mittelalters, ein Hemnis wirtschaftlicher Entwicklung : das Tuchgewerbe im Aachener Raum vor 1790, in: *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 30(1965), pp. 253-308.

plaatsgevonden.¹⁴⁹ Hoe het ook zij: in de loop van de achttiende eeuw waren omvang en kwaliteit van de lakenproductie in de directe omgeving van Aken sterk toegenomen. Het was een zeer omvangrijke bedrijfstak geworden. In Monschau gewaagt de commissaris van elf grote lakenfabrieken die 4.000 personen, een kwart van de bevolking van het kanton, tenminste gedurende een deel van het jaar werk verschaffen.¹⁵⁰ In het kanton Burtscheid vonden 12.500 personen in de nijverheid werk, waarvan 7.000, zo'n 30% van de bevolking, in de lakenfabrieken.¹⁵¹ De Akense bestuurder noemt een aantal van 28.000 seizoenswerkers op het omringende platteland en in de eigen stad.¹⁵² Het is niet helemaal duidelijk hoe hij de regio afbakende. Wanneer men aanneemt dat hij behalve aan de kantons Aken, Burtscheid, Monschau en Eschweiler, die hij in dit verband expliciet noemt, ook aan Düren en het in het departement van de Nedermaas gelegen aanpalende Vaals dacht, levert het genoemde aantal ook ditmaal een percentage van 25 à 30% van de lokale bevolking op. Na aftrek van het percentage al te jonge kinderen en hoogbejaarden mag zelfs worden gedacht aan een al dan niet tijdelijk betrokken zijn bij de vervaardiging van fijne wollen stoffen van ruim 40% van de beroepsbevolking in de Eifelkantons. Alleen vanwege de aanwezigheid van een omvangrijke naaldenfabricage en enige mijnbouw mag men niet spreken van een monocultuur die voor zo'n drie kwart van de betrokkenen de merkwaardige vorm aannam van agrarische activiteit in de zomer en textielvervaardiging in de winter. De regio Aken leverde desondanks samen met het aanpalende deel van de Ardennen rond Verviers en Eupen, waar eenzelfde vorm van lakennijverheid werd aangetroffen, één van de grootste centra van pluri-activité in Noordwest-Europa op. In tegenstelling tot de grove wollenstoffenfabricage die, zoals wij hiervóór zagen, voornamelijk was gericht op lokale en regionale markten en waar men van een gesloten systeem van combinatie van agrarische en industriële bedrijvigheid kan spreken, ging het bij de lakennijverheid rond Aken om een open stelsel, waarbij het

¹⁴⁹ Rapport Monschau, Essai d'une description des manufactures par le citoyen Buzet d.d. 25 ventôse an VII, folio 1.

¹⁵⁰ Rapport Monschau, aanvulling d.d. 25 ventôse an VII.

¹⁵¹ Rapport Burtscheid, bijlage d.d. 23 ventôse an VII.

¹⁵² Rapport Aken, ad manufactures, paragraaf personeelsbestand.

ecologisch evenwicht dat in de landbouw in acht moest worden genomen de industriële activiteiten niet langer beperkte.¹⁵³

De lakenfabrikanten haalden de beste wol die zij verwerkten uit Spanje en Portugal. Daaruit werden de "draps fins" vervaardigd. Met grondstoffen die uit Italië, Silezië, Saksen, Bohemen en Moravië kwamen, fabriceerde men, vermengd met wat Spaanse en Portugese wol en enige wol uit Westfalen, Paderborn, Noord-Duitsland en de Eifel, "draps moyens". De inheemse en Noord-Duitse wol werd gebruikt voor de ordinaire kwaliteiten laken.¹⁵⁴ De verfstoffen werden allemaal uit het buitenland betrokken.

In de jaren zeventig en tachtig van de achttiende eeuw had men de lakens af kunnen zetten in Duitsland, België, Oostenrijk, Hongarije, Bohemen, Polen, Zwitserland, Italië, de Levant, Spanje, Portugal en Rusland. Als gevolg van importverboden en toenemende concurrentie van productiecentra in Midden-Europa was al vóór het uitbreken van de Revolutie een flink deel van deze afzetmogelijkheden verloren gegaan. De Franse douanerechten hadden voor nieuwe problemen gezorgd. De winsten stonden onder zware druk. Van oudsher was twee derde deel van de inkomsten uit verkoop nodig geweest voor de aankoop van grondstoffen. Handelskredieten en financieringskosten hadden 6 à 8% van de opbrengsten gevegd. Bij een omzet van tien à twaalf miljoen tournooise ponden was slechts 2,5 à 3 miljoen beschikbaar geweest voor het betalen van 28.000 man personeel, het dekken van de overige bedrijfskosten en de winst. Kostenstijgingen als gevolg van fiscale maatregelen tastten onmiddellijk de concurrentiepositie aan. In 1798 hadden de fabrikanten in Monschau nog slechts klanten in België, Frankrijk, Duitsland en Italië. Die van Aken bereikten met hun casimirs ook nog Oost- en Zuid-Europa; Midden-Europa was als afzetgebied geheel weggefallen. De fabrikanten uit Burtscheid misten zelfs in West-Europa de boot.¹⁵⁵ De jammerklachten zijn algemeen en wijdlopig.

Zij bieden en passant enig inzicht in de tekortkomingen van institutionele aard. Sinds 1782 had de ene regering na de andere maatregelen beraamd om de eigen textielproductie te beschermen. Oostenrijk-

¹⁵³ G. Garrier et R. Hubscher (éds.), *Entre faucilles et marteaux*, Lyon 1988, pp. 233-237.

¹⁵⁴ Rapport Aken, ad grondstoffen; Rapport Monschau, Essai d'une description des manufactures.

¹⁵⁵ Rapport Aken, ad productie en afzet; Rapport Monschau, Essai d'une description des manufactures; Rapport Burtscheid, ad handel.

Hongarije, Portugal en Spanje hadden achtereenvolgens de grenzen op een kier gezet. Omstreeks 1790 sloeg de Engelse concurrentie toe. De Franse politiek de munt te ondersteunen door beperking van importen dreef de prijs van grondstoffen op en verslechterde de concurrentiepositie verder. De kantoncommissarissen lieten er geen misverstand over bestaan: een ruime toegang tot de markt was voor de continuïteit van de bedrijfstak onontbeerlijk.¹⁵⁶ Daarbij werd niet alleen aan handelspolitieke en monetaire maatregelen gedacht. Men achtte het wenselijk de fabrikanten meer mogelijkheden te bieden zelf de broek op te houden. De ondernemers hadden over heel Europa handels- en bancaire relaties. Een zeer aanzienlijk deel van hun vermogen was sinds lange tijd nodig om de handelskredieten die zij moesten verstrekken en die vaak een lange looptijd hadden, te kunnen financieren. De oorlog had tot gevolg gehad dat betalingen trager binnenkwamen. De mogelijkheden van de fabrikanten om kredieten te geven dienden verruimd. Het moest gebeuren door autofinanciering. De mogelijkheden vermogen te vormen uit winsten dienden groter te worden. "Aanvankelijk had men gedacht dat het welzijn van de fabrikanten niet van belang was voor de bloei van de bedrijven", zegt adviseur Buzet uit Monschau. "De ervaring leerde anders. Privé-vermogens zijn onontbeerlijk voor de bedrijfsuitoefening. Zonder eigen middelen worden de ondernemers in hun activiteiten geremd."¹⁵⁷

Een andere mogelijkheid tot verbetering bestond in de oprichting van handelsrechtbanken in de kantons Aken, Burtscheid, Monschau en Eschweiler.¹⁵⁸ Die zouden het betalingsgedrag wat kunnen verbeteren en de financieringskosten drukken. Omdat de lakens allemaal naar het buitenland werden afgezet, bleef de rentabiliteit van de bedrijven niettemin onvoorspelbaar. Beter was het iets aan de kosten te doen. De arbeidskosten speelden daarbij een belangrijke rol. Men dacht niet zozeer aan verlaging van de lonen, scholing leek het toverwoord. Het was van belang dat er meer gemotiveerde en geoefende arbeidskrachten beschikbaar kwamen. Niemand geloofde in ernst dat de arbeiders zelf in hun opleiding zouden investeren. Dus werd gepleit voor de inrichting van een werkhuis. Zo'n instelling zou het getal bedelaars

¹⁵⁶ Rapport Monschau, Essai d'une description des manufactures.

¹⁵⁷ Rapport Monschau, Essai d'une description des manufactures, folio 5ro.

¹⁵⁸ Rapport Aken, ad manufactures.

verminderen, de luijaards nuttig maken en de fabrikanten aan extra werkkrachten helpen. Minister François de Neufchâteau had al op die voordelen gewezen. Hij was er evenwel minder dan de kantoncommissarissen van overtuigd geweest dat de oplossing voor het personeelsvraagstuk alleen aan de onderkant van de arbeidsmarkt kon worden gezocht. Hij had benadrukt dat mensen vrijwillig naar het werkhuis konden gaan om er werk en onderdak te vinden of gedwongen konden worden opgenomen om een einde te maken aan hun buitensporigheden.¹⁵⁹ De veel somberder aanpak van de kantoncommissarissen had diepe gronden.

Een arbeidsprobleem in de textielindustrie dat hoogdringend moest worden aangevat, hield verband met de lage arbeidsmoraal van de werknemers. De spinners hadden van oudsher steeds een deel van de hen ter beschikking gestelde wol achterovergedrukt. Aanvankelijk hadden zij de restantjes gebruikt om er voor eigen rekening stoffen van te maken. Harde tegenacties van de fabrikanten hadden niet geholpen. Er waren zelfs gespecialiseerde bedrijven ontstaan die alleen "queues et pennes", restanten wol, verwerkten. Daarop diende politietoezicht te worden uitgeoefend.¹⁶⁰

Aan loonsverlagingen werd niet gedacht. De lonen achtte men als vanouds volkomen star. De commissaris van Monschau voegde een tabel bij, waarbij de loonkosten per arbeider onveranderlijk op 317 franken per jaar werden becijferd, van 1779 tot 1798 toe. Sinds enkele jaren stegen de loonkosten echter onverwacht. Sinds 1795 weigerden de graanhandelaren tegen assignaten broodgraan te leveren. De fabrikanten hadden voor hun personeel regelmatig op krediet graan moeten kopen. Het had hen 100.000 franken in specie en een groot verlies op assignaten in portefeuille opgeleverd, maar tenminste de arbeiders tegen hongersnood beschermd.¹⁶¹ Aan dergelijke secundaire arbeidskosten moest een einde komen. Stabiele monetaire verhoudingen konden de loonkosten drukken. Verder waren er aan het loonfront geen mogelijkheden. Wel kon de arbeidsproductiviteit worden verhoogd. Buzet bepleitte staatssteun voor de uitvinding van machines om het voordeel van de Engelsen te neutraliseren, de

¹⁵⁹ Rapport Monschau, Essai d'une description des manufactures, folio 5vo en 7ro; Rapport Aken, ad manufactures.

¹⁶⁰ Rapport Monschau, Essai d'une description des manufactures, folio 7ro-7vso; Rapport Aken, ad manufactures.

¹⁶¹ Rapport Monschau, bijlage II, behorend bij het Essai.

hoeveelheid beschikbare handelswaar te vermenigvuldigen en de prijs te doen dalen.¹⁶²

Infrastructurele maatregelen zouden hetzelfde doel kunnen dienen. De bossen dienden te worden beschermd, het brandhout moest worden gereserveerd voor de textielabrikanten. De wegen in westelijke richting behoefden verbetering, zodat men de spinners in het Ourthedepartement gemakkelijker kon bereiken en de afzet naar Frankrijk werd vereenvoudigd. Het was zaak de weg van Luxemburg naar Keulen, waarvan de bouw al in 1780 was gestart, eindelijk te voltooien.¹⁶³

De omstandige pleidooien voor aanpassingen en verbeteringen laten zien dat de wollenstoffenbedrijven van de kleine producenten voor de lokale markt en die van de grote fabrikanten, die voor de internationale markt werkten, zeer verschillend werden beoordeeld. Men was ervan overtuigd dat deze bedrijfstypen op zeer verscheiden wijze reageerden op marktproblemen. De grove wollenstoffenfabrikanten dienden beducht te zijn voor oligopolide tendenzen, waardoor zij van de markt konden worden gedrukt; de lakenfabrikanten dienden te speuren naar mogelijkheden om de kostprijs te verlagen, wilden zij niet door de toenemende internationale concurrentie worden vermalen. In de landbouw werd de regionale differentiatie, zo zagen wij, voor een belangrijk deel bepaald door bodemkundige omstandigheden; in de wollenstoffensector domineerde de markt. Het verschil in appreciatie van ondernemersgedrag was groot: de boeren werden geprezen om hun voorzichtigheid, van de grote ondernemers werd daarentegen een dynamisch gedrag verwacht, een inspelen op mogelijkheden hun marktpositie te verbeteren. De kleintjes dienden daarentegen vooral hun zelfstandigheid najverig te bewaken om zich te ontworstelen aan oligopolide druk. Het gedifferentieerde industrielandchap, ontstaan sedert de tweede helft van de zeventiende eeuw,¹⁶⁴ werd in ere gehouden. Er werd gezocht naar autonome groeimogelijkheden om zelfstandige groeipolen in stand te houden. Precies als bij de naaldenfabricage was bij de fijne wollenstoffenindustrie een groepipool totstandgekomen door een hoge mate van

¹⁶² Rapport Monschau, Essai d'une description des manufactures, folio 7ro.

¹⁶³ Rapport Monschau, Essai d'une description des manufactures, folio 8vso-9ro.

¹⁶⁴ K.H. Kaufhold, Gewerbelandschaften in der frühen Neuzeit, in: H. Pohl (Hrsg.), *Gewerbe- und Industrielandschaften vom Spätmittelalter bis ins 20. Jahrhundert*, Wiesbaden 1986, pp. 112-202.

specialisatie, gericht op het leveren van een product van onvergelijkbare kwaliteit. Rond 1800 was in West-Europa nauwelijks een naald verkrijgbaar die het haalde bij die uit de regio Aken-Burtscheid-Vaals. In de naaldenindustrie werden de nadelen van de decentrale productiewijze, waarbij allerlei kleine zelfstandigen waren ingeschakeld, opgeheven door een kwaliteitscontrole, die werd uitgevoerd door de groothandelaren die de naalden op de markt brachten. In het geval van de lakens uit de regio Aken-Monschau-Eupen-Verviers-Vaals ging het om een door vollen, verven en appretage onder directe leiding van de manufacturier geüniformeerd product, dat zijn aantrekkelijkheid voor een belangrijk deel ontleende aan de kleurbestendigheid die men door verfprocessen, waarover zeer geheimzinnig werd gedaan, wist te bereiken, hoewel gebruik moest worden gemaakt van grondstoffen die die eigenschap van nature niet bezaten. Een bescheiden technologische voorsprong werd in deze sector zorgvuldig gekoesterd.

Zijde- en linnennijverheid

Over de zijde- en linnennijverheid informeren de kantoncommissarissen ons aanzienlijk minder uitvoerig dan over de lakenbereiding in de Eifel. Voor de werkgelegenheid in de kantons Krefeld, Kempen, Odenkirchen, Neersen en Viersen was zij niettemin van beslissende betekenis. De commissaris van Krefeld meende dat de zijdefabrikanten aldaar aan 10.000 à 12.000 personen werk verschafte.¹⁶⁵ Dat lijkt enigszins overdreven. De belangrijkste zijdefabrikant, Van der Leyen, die verantwoordelijk was voor ruim 80% van de Krefeldse productie, hield in 1788 met 815 uitgezette weefstoelen en twijnmachines slechts 4.000 arbeidskrachten aan het werk. Het grote verschil in aantallen tewerkgestelden in de opgaven van Van der Leyen en kantoncommissaris Toscani is niet te verklaren uit een snelle groei van de bedrijfstak tussen 1788 en 1798, deels wel uit het niet meetellen in 1788 van de arbeiders die niet op Pruisisch grondgebied woonden en van de vele meewerkende kinderen.¹⁶⁶ In Odenkirchen wordt gewag gemaakt van 1.300 arbeidskrachten in eigen manufactu-

¹⁶⁵ Rapport Krefeld, ad commerce.

¹⁶⁶ Kisch, Die hausindustriellen Textilgewerbe, p. 115.

ren en enkele duizenden, werkend in opdracht van ondernemers uit Krefeld; in Viersen was drie vierde deel van de inwoners, dat wil zeggen ongeveer 3.800 personen, bij de textielfabricage betrokken. De commissaris van Kempen laat er de hele mindere volksklasse werken. Zijn collega uit Neersen meldt dat elke huisvader en zijn echtgenote zich 's avonds aan het spinnen zetten.¹⁶⁷ Al met al kan een 20 à 30% van de beroepsbevolking in de vijf genoemde kantons direct of indirect bij de textielproductie betrokken zijn geweest. De bedrijfstak was zeer strak georganiseerd. De zijdenijverheid werd beheerst door Van der Leyen te Krefeld; voor de linnennijverheid tekenden vooral de fabrikanten van Elberfeld.¹⁶⁸ Hun grip op de arbeidskrachten vertoonde grote verschillen. Van der Leyen stelde aan zijn wevers en twijners de benodigde apparatuur beschikbaar. Het kostte hem heel weinig - minder dan 1,5% van het bedrijfsvermogen -,¹⁶⁹ maar bood een flinke mate van zekerheid dat alle thuiswerkers producten van vergelijkbare kwaliteit leverden. De fabrikanten in Elberfeld eisten dat de thuiswerkers zelf zorg droegen voor topkwaliteiten. Zij waren zelfs niet bereid de halffabrikaten - ongebleekt grauw lijnwaad - in te kopen. Het moest gebleekt en geappreteerd zijn. De thuiswerkers en de tussenpersonen slaagden er niet in zelf blekerijen op te zetten,¹⁷⁰ maakten naar het schijnt geen gebruik van de blekerijen in Wuppertal,¹⁷¹ maar zonden hun linnen via handelaren uit Krefeld naar Haarlem om te worden gebleekt.¹⁷² De blekerijen van Haarlem genoten internationaal faam en alleen topkwaliteiten linnen stoffen konden aan de overzijde van de Rijn worden gesleten. De zijden stoffen werden door Van der Leyen afgezet in Pruisen, Polen, Rusland, Zwitserland, Denemarken, Holland en Amerika. De vier kleine Krefeldse zijdefabrikanten vonden hun afzetmarkten vooral in Frankrijk.¹⁷³ De uit Haarlem terugkerende linnen stoffen werden op de jaarmarkt in Frankfurt geruild tegen zijde en kwamen vervolgens in Italië terecht of gingen naar de overkant van de Rijn,

¹⁶⁷ Rapport Odenkirchen, ad handel; Rapport Viersen, ad handel; Rapport Kempen, ad handel; Rapport Neersen, ad handel.

¹⁶⁸ Rapport Odenkirchen, ad handel.

¹⁶⁹ Kisch, Die hausindustriellen Textilgewerbe, pp. 114-115.

¹⁷⁰ Rapport Viersen, ad handel.

¹⁷¹ Kisch, Die hausindustriellen Textilgewerbe, p. 220.

¹⁷² Rapport Viersen, ad handel; Rapport Neersen, ad handel.

¹⁷³ Rapport Krefeld, ad handel.

naar de handelaren in Elberfeld. Er was ook nog enige afzet in de Bataafse Republiek, de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk.¹⁷⁴

De zijdefabrikanten ondervonden veel minder hinder van de Franse douanepolitiek dan de linnenhandelaren. De zijdefabrikanten betaalden ook minder vaak rechten. Hun grondstoffen kwamen uit Italië, hun afzet vond - tenminste wat de grootste fabrikant betreft - plaats in Oost-Europa en overzee. De kleinere zetten in het binnenland af. Zij waren alleen invoerrechten verschuldigd voor de grondstoffen. Als gevolg van het bleken in Haarlem betaalden de linnenfabrikanten echter meermalen. De gevolgen van die frequente tolheffing werden waarschijnlijk in te schrille kleuren geschilderd. In de jaren 1798-1803 zorgden de invoerrechten, waarvoor men zo bang was,¹⁷⁵ niet werkelijk voor een daling van de afzetten. Integendeel, de textielregio rond Krefeld dijde uit. De zijde-industrie had zich in 1804 uitgebreid naar de kantons Geldern en Xanten; de linnennijverheid begon in Bracht, Neuss en Geldern steunpunten te vinden.¹⁷⁶

Waarschijnlijk speelden de douanerechten zelfs nooit een rol van belang bij de ontwikkeling van de zijde- en linnennijverheid. Er werden in Krefeld en omgeving zoveel topkwaliteiten en specialiteiten geproduceerd, dat de markt kostenschommelingen kon verdragen. Bij de linnen stoffen ging het onder andere om meerkleurige stoffen en damast, bij de zijden stoffen om fluweel, tafzijde, velours, band en galons.¹⁷⁷ Wel was verdere bedrijfsconcentratie onontkoombaar. In 1794 vergden investeringen in vaste activa en apparatuur slechts 5% van de bedrijfskosten. Grondstoffen, voorraden en handelskredieten vergden 90%. Daarbij ging het om zulke aanzienlijke bedragen, dat de producenten volstrekt afhankelijk waren van de groothandelaren-financiers.¹⁷⁸ Tot sociale spanningen die de aandacht van de kantoncommissarissen trokken, leidde dit niet. Zolang er textiel werd geproduceerd, was er welvaart in hun kantons, meenden zij. Gewoonlijk werd zelfs benadrukt dat de welvaart van een groot deel van de kleine burgerij ernstig in het gedrang zou komen, als de werkgelegenheid in de textiefabrieken rond Krefeld terugliep. Alleen de kantoncommissaris van Kempen zag negatieve aspecten: hij

¹⁷⁴ Rapport Odenkirchen, ad handel; Rapport Viersen, ad handel; Rapport Neersen, ad handel.

¹⁷⁵ Rapport Viersen, ad handel; Rapport Krefeld, ad handel.

¹⁷⁶ Dorsch, *Statistique du département de la Roër*, pp. 373 en 377.

¹⁷⁷ Rapport Odenkirchen, ad handel.

¹⁷⁸ Kisch, *Die hausindustriellen Textilgewerbe*, p. 114.

meende dat door al dat thuiswerk in opdracht van textielfabrikanten, de bewoners van de dorpen in zijn kanton gemakzuchtig werden en de landbouw verwaarloosden.¹⁷⁹ Onder die omstandigheden lijkt het niet verantwoord de concurrentiekracht van de textielindustrie rond Krefeld voornamelijk te zoeken in de lage lonen, zoals onlangs nog is gebeurd.¹⁸⁰ Erg laag waren die ook niet. Zijdewevers die op stukloon werden betaald, haalden gemakkelijk vijfhonderd franken per jaar; textielarbeiders op dagloon kwamen aan een driehonderd-twintig franken, evenveel als de lakenwevers in Monschau verdienen. Sedert 1785 waren de lonen volgens Dorsch verdubbeld.¹⁸¹ Tot een zichtbare toename van de welvaart had dit niet geleid: de kosten van levensonderhoud hadden nagenoeg gelijke tred gehouden.

De zeer bondige mededelingen van de kantoncommissarissen over de omvangrijke linnen- en zijde-industrie in de omgeving van Krefeld en Mönchengladbach maken ons niet veel wijzer. Slechts één dreiging verleidde hen steeds weer tot het maken van opmerkingen: de overheid mocht de toegang tot de markt niet blokkeren. Verwonderlijk is dit niet: sinds meer dan een halve eeuw was men er in Krefeld en omgeving aan gewend dat de roem van hun producten een groeiende afzet garandeerde, alle pogingen van concurrenten en buitenlandse overheden daarin verandering te brengen ten spijt. Voor goede waar vond men onder alle omstandigheden afnemers.¹⁸²

Dit vertrouwen in de toekomst verklaart niet alleen de zwijgzaamheid van onze respondenten, het maakt ook duidelijk waarom niemand zich zorgen maakte om sociale problemen die mogelijk konden ontstaan. Werk was er genoeg, het inkomen steeg regelmatig, al werd het door de toenemende kosten van levensonderhoud ook vrijwel geheel afgeroomd. Dat was niet geheel aan de dagelijkse behoeften te wijten. Tussen 1785 en 1804 zijn de prijzen van broodgranen en die van gerst, de grondstof voor de bierbereiding, maar met zo'n 70% toegenomen, indien men althans de markt van het nabijgelegen Roermond als maatstaf mag beschouwen.¹⁸³ Er was enige, zij het bescheiden ruimte voor de aankoop van langs industriële weg ver-

¹⁷⁹ Rapport Kempen, ad handel.

¹⁸⁰ Kaufhold, Gewerbelandschaften, p. 155.

¹⁸¹ Dorsch, Statistique du département de la Roër, pp. 390-391.

¹⁸² Kisch, Die hausindustriellen Textilgewerbe, pp. 128-129.

¹⁸³ W. Tijms, De effractie van Sint Andries te Roermond (1599-1948), in: *S.S.E.G.L.*, XXXIV (1989), p. 138.

vaardigde consumptiegoederen. Dit dwingt ons een ogenblik stil te staan bij de tak van nijverheid die zich toelegde op de vervaardiging van artikelen die voor het doorsnee huishouden waren bestemd.

Productie van consumptiegoederen

Dorsch somt de voornaamste producten uit deze sector op, geeft aan waar de bedrijven waren gevestigd en geeft een globale aanduiding van hun betekenis. Zeepfabrieken gaven werk aan vierhonderd personen. Er waren tien bedrijven, waarvan zes ten plattelande, namelijk in Goch, Viersen, Rheidt, Mönchengladbach en Geilenkirchen. De kaarsenfabrieken boden eveneens aan vierhonderd personen werk. De meeste bedrijven waren gevestigd in de steden Keulen en Aken, de beste waskaarsen kwamen evenwel uit Horst. In Krefeld was de activiteit beperkt. De leerlooierijen hielden zeshonderd personen aan het werk. Men trof ze aan in de steden Aken en Keulen, maar vooral op het platteland, te Burtscheid, Eschweiler, Düren, Gemünd (vier), Geilenkirchen (zeven), Wesseling, Krefeld, Viersen, Xanten, Gennep, Kleef en Venray. Die van Kalkar was onlangs ten onder gegaan.

Bier, gedistilleerd en azijn werden overal in het departement vervaardigd. Het aantal brouwerijen en distilleerderijen groeide nog steeds. Het aantal bedrijven en de omvang van hun personeel waren niet te schatten. Speciale vermelding kreeg slechts een tweetal distilleerderijen te Keulen: de ene werkte als enige in het departement volgens de Schiedamse methode, de andere genoot wel heel langdurig faam: het was de eau-de-cologne-fabriek van de Italiaan Farina.

In Krefeld, Goch en Leuth (kanton Wankum) werden stijfjel en poeders voor het onderhoud van pruiken vervaardigd. Inmiddels waren er honderd personeelsleden in dienst. De tweehonderd personeelsleden die rook- en snuiftabak vervaardigden, waren behalve te Keulen en Aken werkzaam in Geilenkirchen, Odenkirchen, Krefeld en Goch.¹⁸⁴

Met uitzondering van de tabaksfabrikanten, die de inheemse tabaksteelt hadden zien mislukken, en de leerlooiers, die Amerikaanse huiden bijkochten, werkten al deze bedrijven met inheemse grond-

¹⁸⁴ Dorsch, *Statistique du département de la Roër*, pp. 375-380 en 389-390.

stoffen. Hun producten waren vaak van matige kwaliteit. De tabaksartikelen hadden een onaangename geur; de jenevers waren zelden excellent. Naar delicate likeurtjes bestond in het departement van de Roer geen vraag. Het leer kon niet concurreren met dat uit Engeland, Luik of Gent. Het was minder slijtvast en minder luxe.¹⁸⁵

Exporteren deden de fabrikanten van consumptiegoederen zelden. Sinds er een verbod was uitgevaardigd op uitvoer van granen probeerde men de overschotten uit het Gulikse Land in de vorm van stijfsel kwijt te raken. Om dezelfde reden werden ook tijdelijk graanjenevers geëxporteerd. Vanwege hun lage prijs waren ze in Holland en aan de overzijde van de Rijn begeerd. Bier en bierazijn gingen dezelfde richting uit. Op de rechteroever van de Rijn en in de Hollandse grenssteden kon men wat gelooïd en eenvoudig getouwd leer kwijt, maar vanuit Luik en Stavelot-Malmédy kwam veel meer binnen.¹⁸⁶ Kortom, het gaat om een bedrijfstak zonder noemenswaardige specialisatie, overwegend werkend voor een lokale en regionale markt. Daar bestond voor producten van matige kwaliteit enige vraag, zolang de prijzen niet te hoog waren. De bedrijfstak zit aan de onderkant van een bescheiden markt en opereert dientengevolge doorgaans zeer kleinschalig.

De kantoncommissarissen wijdden zeer weinig aandacht aan deze vorm van bedrijvigheid. Erg veel perspectieven zagen ze er niet in. De tabaksnijverheid was een eendagsvlieg. De plant werd in de Nederrijn niet geteeld. Of verwerking van ingevoerde tabak lonend was, hing af van de hoogte van in- en uitvoerrechten. Nadat het Franse bestuur de tarieven scherp had verhoogd omdat het afvloeien van harde valuta moest worden gestopt, trad onmiddellijk ernstige stagnatie in.¹⁸⁷

De toestand van de zeepfabrieken kon sterk wisselen. In het kanton Krefeld was het aantal werklieden zeer gering en de afzet verwaarloosbaar klein, ook al kwamen de grondstoffen uit eigen omgeving.¹⁸⁸ In het nabijgelegen Rheidt was de afzet daarentegen aanzienlijk. Een zevental oliemolens in de onmiddellijke omgeving slaagde er niet in voldoende grondstoffen te leveren. Dat gaf de molenaars niettemin

¹⁸⁵ Dorsch, *Statistique du département de la Roër*, pp. 382-384 en 396-399.

¹⁸⁶ Dorsch, *Statistique du département de la Roër*, pp. 427-436.

¹⁸⁷ Kanton Krefeld, ad handel.

¹⁸⁸ Kanton Krefeld, ad handel.

geen aanleiding zich te specialiseren. Stuk voor stuk maalden zij ook nog run voor de leerlooierijen.¹⁸⁹ Verdere details ontbreken.

De keuze van de Odenkerkse molenaars, zowel run te malen als olie te slaan, was niettemin opmerkelijk. De berichten over de leerlooierijen zijn niet erg opwekkend, zo laat ons tenminste de commissaris van het kanton Gemünd weten. Daar waren vier looierijen die de huiden van ossen, koeien, paarden, schapen, kalveren, wilde zwijnen, vossen en wolven bewerkten. Uit die opsomming blijkt al dat elke specialisatie ontbrak. De kwaliteit van het leer was niet vergelijkbaar met dat van Stavelot-Malmédy, St. Vith, Wiltz en Luik. Dat verwonderde de kantoncommissaris, want door de aanwezigheid van eikenbossen, waterlopen, huiden en goedkope arbeidskrachten in de eigen omgeving zou men in Gemünd wel 30% goedkoper kunnen produceren als in de Ardennen. De oorzaak kende hij. Aan geen enkele bedrijfseconomische voorwaarde werd voldaan: er werd niet geïnvesteerd, de gebouwen waren ongeschikt, in de wijde omtrek was geen runmolen aanwezig. De looiers waren zo inert, dat de ondergang van de bedrijfstak dreigde. De vier looierijen hadden tezamen nog slechts acht personeelsleden in dienst; zij zetten slechts af binnen een straal van vijftig kilometer: in Keulen, Bonn, Aken en Düren.¹⁹⁰

Verrassend genoeg geven de summiere opmerkingen van de kantoncommissarissen toch aan, waar in bedrijfseconomische zin de schoen wrong. In het bij de dossiers gevoegde rapport over de economische toestand in het hertogdom Gulik komt een tabel voor, die duidelijk maakt dat de bedrijfskosten in de laat-achttiende-eeuwse nijverheid voor meer dan 80% bestonden uit de aankoop van grondstoffen, wanneer het tenminste om importartikelen ging. Alleen wie inheemse grondstoffen verwerkte, had een mogelijkheid meer dan 20% van zijn budget te besteden aan verwerking en transport.¹⁹¹ Dat percentage kon zelfs tot bijna 50% oplopen, zoals bij de grove wollenstoffenfabriek in Heinsberg. Bij een efficiënte organisatie en een enigermate het optimum naderende schaalgrootte ontstond dan ruimte voor het uitbouwen van een goed renderend bedrijf. Het was onder andere nodig te investeren in gebouwen, de installaties up-to-date te houden, enigermate te specialiseren, het afzetgebied te verruimen door forse

¹⁸⁹ Kanton Odenkirchen, ad handel.

¹⁹⁰ Kanton Gemünd, ad leerfabrieken.

¹⁹¹ Renseignements sur le Duché de Juliers, prospect du commerce.

en langdurige handelskredieten te verlenen en bekwaam personeel te binden door een wat ruimere beloning, zodat constante kwaliteit van het product kon worden gegarandeerd. Zo'n omschakeling kostte evenwel handenvol geld. Uit het gemiddeld rendement van zo'n 8% op de bedrijfsvoering, zoals door de Gulikse rapporteur becijferd, was dat niet tijdig bijeen te brengen. Ongelukkigerwijze ontbraken alle mogelijkheden om van buiten geld aan te trekken; er waren geen handelsbanken, het vennootschapsrecht bood nog geen mogelijkheid zich in te dekken tegen kwade kansen en de traditionele investeerders, de adel en de kerkelijke instellingen, die her en der in West-Europa sedert 1770 flink belangstelling hadden getoond voor de winstmogelijkheden die de manufactuur bood,¹⁹² hadden zich moeten terugtrekken. Onder die omstandigheden bleef veel kleine ondernemers niet veel anders over dan te blijven bij hun oude keus voor gegarandeerde winst op incidentele kleinschalige activiteiten.

Conclusie

De economische toestand tussen Rijn en Maas was in 1798 complex. Onderweg naar ingrijpende structuurveranderingen was men geconfronteerd met allerlei remmende factoren, waarvoor een grote verscheidenheid van oplossingen werd gezocht met als gevolg een van streek tot streek verschillende economische structuur.

Vatten wij de zaak nog eens samen, beginnend bij de landbouw. Zij gaf aan meer dan de helft van de beroepsbevolking een hoofdberoep en aan nog veel meer personen tenminste een aanvullende bestaansbron. Bij het toenmalige niveau van wetenschap en techniek was het landbouweconomisch optimum in heel de bestudeerde landstreek van Nijmegen tot Keulen en Aken bereikt. Dat wilde niet zeggen dat het overal even goed ging, nog minder dat men steeds dezelfde oplossingen had gekozen. Geologische en bodemkundige omstandigheden hadden gedwongen tot zeer verschillende keuzes met steeds hetzelfde motief: het ecologisch evenwicht mocht niet worden verbroken: akkerbouw, bodembewerking, mestbereiding en veehouderij moesten

¹⁹² J.C.G.M. Jansen, Een bejaardenhuis op het ondernemerspad, in: J. Cajot, L. Kremer and H. Niebaum (Hrsg.), *Lingua theodisca : Beiträge zur Sprach- und Literaturwissenschaft : Jan Goossens zum 65. Geburtstag*, (Bd. 2), Münster 1995, pp. 1151-1158.

zodanig op elkaar zijn afgestemd dat de landstreek voldoende leef- tocht opleverde voor zijn bevolking. Zelfvoorziening was het primair- re doel, in micro- en macro-economisch opzicht.

Slechts zelden was het mogelijk te denken aan meer dan zelfvoorzie- ning. Rond Kleef en Gulik was intensieve landbouw meer dan lonend. Verdere intensivering van de landbouw vergde evenwel additionele toevloed van arbeidskracht, hetgeen de lonen opdreef tot een niveau, waarbij de concurrentiekracht werd aangetast. Aan in- dustriële verwerking van de landbouw- en veeteeltproducten kon niet worden gedacht. Landbouwproducten verwerkende nijverheden had- den nauwelijks kansen, tenzij in Horst, waar de kwaliteit van de akkercomplexen gering was en de ruimschoots voorhanden bijenwas mogelijkheden bood waskaarsen van hoge kwaliteit te leveren.

In de Eifel kon de bevolking daarentegen niet leven van de land- bouw. Zij was tot huisindustrie veroordeeld. Het meest succesvol was de combinatie van agrarische en industriële activiteiten die geen druk legde op het bodemgebruik en niet dwong tot verdere intensivering van de landbouw. Samengaan van landbouw en industrie leidde dankzij een open stelsel, waarbij grondstoffenvoorziening en afzet van elkaar onafhankelijk waren, tot grootschalige industriële activi- teit. Onder zulke omstandigheden versterkten landbouw en industrie elkaar niet. De keuze was eenzijdig gericht. De productie van con- sumptiegoederen voor de lokale markt werd geen succes. Commercia- lisatie van de landbouw werd nagelaten. In tegenstelling tot het Land van Herve dat heel dichtbij lag, kwam rond Burtscheid, Monschau en Eschweiler de commerciële veeteelt niet van de grond. De veestapel bleef in de Eifel een kostenpost, die zoveel mogelijk budgetneutraal werd gehouden: investeringen in die sector bleven uit.

In de regio Krefeld leverde de handhaving van het ecologisch even- wicht eveneens ernstige problemen op. De mestvoorziening was er zeer problematisch. Van plaats tot plaats werden andere oplossingen gezocht. Veel succes werd niet geboekt: het productieniveau kon niet worden verhoogd, de grenzen van de intensivering waren bereikt. Huisindustriële activiteiten dienden een vervangend inkomen te bieden. Op het moment dat die in een open, van de agrarische productie onafhankelijk systeem, succesvol werden, gaven zij aanlei- ding de landbouw te verwaarlozen.

Bodemkundige omstandigheden en de noodzaak het ecologisch evenwicht binnen het agrarisch bedrijf te handhaven, leidden op

diverse plaatsen tot de noodzaak om te zien naar huisindustriële inkomstenbronnen. Voor daadwerkelijke vestiging van ondernemingen uit de industriële sector was dit evenwel onvoldoende reden. De aanwezigheid van delfstoffen, het voorhanden zijn van akkerbouw- of veeteeltproducten die industrieel konden worden verwerkt en een goede infrastructuur vormden gewoonlijk aanvullende allocatievoorwaarden. Het ontbreken van een goed wegennet betekende dat alleen bedrijfstakken, waar gewicht en volume van grondstoffen en eindproducten gering waren, zoals in de textielindustrie en de naaldenfabricage het geval was, succes boekten. Zodra het om grotere volumina ging, zoals bij de messingproductie en in de leerindustrie, waren de mogelijkheden snel uitgeput.

Eenmaal aan alle genoemde voorwaarden voldaan, was succes bepaald nog niet verzekerd. De mijnbouw legde er getuigenis van af. Er was een enorm gebrek aan kapitaal. Van buiten kon het moeilijk worden aangetrokken: institutionele investeerders en risicobeperkende vormen van bedrijfsorganisatie ontbraken. Gevolg was een ongekende vindingrijkheid in het afwentelen van risico's. Optimalisatie van afzetprijs en winstmogelijkheden kregen de voorkeur boven innovatief beleid dat tot kostendaling kon leiden. De ondernemers wachtten bij voorkeur af hoe de markt zich ontwikkelde. De ervaring leerde hen dat zij rekening moesten houden met sterk wisselende omstandigheden: door schommelingen in de vraag dreigde een opeenvolging van krimp en groei. Het was zaak het aanbod op de markt te controleren en zo de prijsvorming te reguleren. Diverse ondernemers kozen voor het vestigen van oligopolies die het mogelijk maakten bedrijven stil te leggen als het uitkwam en zo de lonen en overige kosten in de hand te houden. Dynamisch ondernemerschap was zeldzaam, maar bood onder andere in Bardenberg wel degelijk uitkomst.

Ook in de textielnijverheid ziet men voorbeelden van de neiging om de bedrijfscontinuïteit te zoeken in afzet regulerende maatregelen en innovaties die tot kostenverlaging en daardoor tot versterking van de concurrentiepositie konden leiden, voor zich uit te schuiven. In de grove wollenstoffenindustrie werkten lage lonen als een magneet op bedrijven die producten leverden van lage kwaliteit. Voor hun afzet sloten de kleine ondernemers zich aan bij de grote fabrikanten. Hoezeer dat ook hun kwetsbaarheid verhoogde, zij waren niet bereid zelf afzetkanalen te zoeken. De moeilijke, zeer kostbare toegang tot de markt beheerste de organisatie van deze tak van nijverheid en

leidde tot een flinke differentiatie van het industrielandchap. Ieder zocht zijn eigen oplossingen. Die konden uiteenlopen van productspecialisatie met gunstige concurrentieposities tot bewust gekozen afhankelijkheid van derden met als ontsnappingsmogelijkheid voor risico's regulering van de omvang van het aanbod.

Economisch-historici hebben in de laatste jaren verschillende verklaringen voorgesteld voor genoemde fenomenen. Een tamelijk grote groep onderzoekers hing een proto-industrialisatietheorie aan; zeer recent werd door anderen aandacht gevraagd voor factoren van institutionele aard. Beide theorieën voldoen slechts ten dele. De proto-industrialisatie gaf tussen Rijn en Maas niet, zoals Mendels het voorstelt,¹⁹³ aanleiding tot commercialisatie van de landbouw, kapitaalaccumulatie, groei van het ondernemerschap, het scheppen van een industrieel arbeidspotentieel en het binnendringen op overzeese afzetmarkten. Integendeel, op al deze terreinen dienden nog de nodige blokkades te worden overwonnen. Daartoe waren in 1798 slechts hier en daar aanzetten aanwezig in sterk wisselende configuraties. Als samenhangend geheel van elkaar beïnvloedende doelstellingen kwam het niet voor.

Evenmin kan men met Levine¹⁹⁴ stellen dat de proto-industrie een loonafhankelijk proletariaat vormde ten behoeve van industrieel kapitalisme. Verpaupering kwam zeker voor, maar was, voorzover onze documentatie er iets van laat zien, veelal het gevolg van marktregulerende maatregelen door beperking van het aanbod van handelswaar. Het arbeidsmarktbeleid van de ondernemers was niet gericht op verminderen van de loonkosten en het creëren van afhankelijkheid van loontrekkenden van kapitalistische ondernemers. Eerder was het tegendeel het geval en werd een scheiding van de belangen van loontrekkenden enerzijds en groothandelaren-ondernemers anderzijds nagestreefd met ruimte voor onderhandelingen.

Ook de these van Mokyrt dat een reservoir van goedkope arbeidskrachten en extreme winsten werd nagestreefd,¹⁹⁵ kan niet worden onderschreven. Zorgen maakte men zich veeleer om een dreigend tekort aan arbeidskrachten. De winsten werden zoveel mogelijk constant gehouden: tussen 5% en 8% van de omzet. Zij waren

¹⁹³ Mendels, *Proto-industrialisation*, pp. 241-261.

¹⁹⁴ Ogilvie, *Proto-industrialisation*, p. 160.

¹⁹⁵ Mokyrt, *Growing up*, pp. 371-396.

onvoldoende om de overstap naar een kapitalistische bedrijfsorganisatie te maken zonder kapitaalinjecties van buiten en die waren onmogelijk.

Tenslotte kan niet dan na een wezenlijke aanvulling worden ingestemd met de opvatting van Kriedte c.s.,¹⁹⁶ voor wie de proto-industriële huisindustrie de hinderpalen voor kapitalisme sloopte. Veeleer moet men zeggen dat de talrijke hindernissen die proto-industriële ondernemers ontmoetten hen dwongen om volstrekt nieuwe wegen te zoeken, iets wat zij omstreeks 1798 slechts met tegenzin en zeer ten dele deden.

Pluri-activité was, zoals Ogilvie terecht opmerkte,¹⁹⁷ in 1798 tussen Rijn en Maas wijd verbreid, maar tegelijk ook zeer veelvormig. Hij werd deels geïnitieerd door de afhankelijkheid van het ecologisch evenwicht in de landbouw en in zijn expansie beperkt door de gebrekkige bereikbaarheid van de afzetmarkten. Om een evenwichtige ontwikkeling te bereiken, waren keuzes nodig. Voorzover die tendeerden naar specialisatie, schaalvergroting en commercialisatie kon van succesvolle verbeteringen worden gesproken. Daar waar oligopolie, regionalisatie en inkomensgaranties als uitgangspunt werden genomen, kon niet worden ontkomen aan het spoedig bereiken van de grenzen van de groei. Wie streefde naar constante groei, kreeg te maken met een hele reeks blokkerende gewoonten die moesten worden doorbroken. Voor het scheppen van stabiele marktverhoudingen was het noodzakelijk producten van uniforme kwaliteit aan te bieden. Dit vergde een afstappen van het thuiswerk, meer fabrieksmatige productie, een ingrijpende verandering van de bedrijfsorganisatie, verbeterde financiering van de schaalvergroting, stijging van de winsten om de noodzakelijke investeringen te kunnen betalen, ingrijpende vernieuwingen in het systeem van financiering van handelstransacties, het opheffen van allerlei beperkingen van de omvang van de bedrijvigheid door het wegnemen van de gevolgen van de talrijke lokale en regionale economische grenzen die blijvende groei blokkeerden, belangstelling voor nieuwe wetenschappelijke inzichten en technische mogelijkheden en tenslotte de creatie van een arbeidsmarkt, waarop boeren en industrie-arbeiders afzonderlijke categorieën werkenden vormden. Kortom, het was in velerlei opzicht

¹⁹⁶ Kriedte, Medick und Schlumbohm, *Industrialisering*, pp. 272-292.

¹⁹⁷ Ogilvie, *Proto-industrialisation*, p. 176.

noodzakelijk het proto-industriële experiment te beëindigen. Deze vorm van huisindustriële bedrijvigheid schreeuwde om innovatie. Op continuïteit dient veel minder nadruk te worden gelegd dan Mager¹⁹⁸ en Ogilvie¹⁹⁹ onlangs nog deden.

Een heel andere benadering werd voorgesteld door economen die waren getroffen door de pogingen die in heel het tijdvak van de industrialisatie door de ene staat na de andere werden ondernomen om achterstanden in te lopen en die van de ene regio na de andere om aansluiting te vinden bij het nationale welvaartsniveau.²⁰⁰ Het was een proces dat zich - zo bleek inmiddels - heel de nieuwe en nieuwste geschiedenis door voordeed en steeds belangrijke wijzigingen in de economische instituties vroeg, opdat door regelgeving, het afdwingen van medewerking, het ter beschikking komen van faciliteiten in de sfeer van de economische dienstverlening en het creëren van samenhang tussen voorzieningen, om slechts voorbeelden te noemen, de meest noodzakelijke voorwaarden voor blijvende groei werden geschapen.²⁰¹ Het gaat hier om een bij uitstek dynamische theorie die beoogt economische processen te verklaren en zo mogelijk te sturen. Het feitenmateriaal dat wij hiervoor presenteerden was evenwel volstrekt statisch: het gaf een beeld van een toestand in het jaar 1798. Hoe kan een dynamische theorie te hulp worden geroepen om een toestand te verklaren? Toch slechts door een catalogus op te stellen van de blokkades aanwezig in de onderzochte regio voor modernisering en vooruitgang. Een korte schets daarvan kan aanvullend inzicht bieden in de handicaps die de regio in de negentiende eeuw nog had te overwinnen.

Het gros van de economen die aandacht besteedden aan de voorwaarden voor langdurige economische groei wijst allereerst op het belang van het gevoerde overheidsbeleid. Dat dient voorwaardenscheppend te zijn, dat wil zeggen gericht op het verbeteren van marktomstandigheden, bevordering van industrialisatie en versterking van de sociale

¹⁹⁸ Mager, Proto-industrialisation, pp. 202-204.

¹⁹⁹ Ogilvie, Proto-industrialisation, pp. 175-177.

²⁰⁰ W.J. Baumol, Productivity growth, convergence and welfare : what the long-run data show, in: *American Economic Review*, 76(1986), pp. 1073-1084; M. Abramovitz, Catching up, forging ahead and falling behind, in: *Journal of economic history*, 46(1984), pp. 385-406.

²⁰¹ D.C. North, *Structure and change in economic history*, New York 1981; D.C. North, *Institutions, institutional change and economic performance*, Cambridge 1990; J.D. Tracey (ed.), *Political economy of the merchant empires*, Cambridge 1991.

stabiliteit.²⁰² In dit opzicht mankeerde er wel iets aan het beleid van het Directoire te Parijs. De wetgeving bood door het ontbreken van een regeling van het vennootschapsrecht en de afwezigheid van handelsrechtbanken de ondernemers nog nauwelijks mogelijkheden hun risico's te beperken. In nogal wat gevallen voelden die zich genoopt zelf maatregelen te treffen, waarbij beperking van de omvang van de markt al te vaak de voorkeur kreeg. Het fiscale beleid, waaraan overigens waarschijnlijk wat minder gewicht moet worden gehecht dan het gros van de kantoncommissarissen deed,²⁰³ was zelden stimulerend. Een enkele voor de lokale markt werkende producent van consumptiegoederen profiteerde van de exportbeperkingen; de grote ondernemers uit de toenmalige spitssectoren voelden zich door de importheffingen op grondstoffen en halffabrikaten evenwel bedreigd. Het beleid van Minister François de Neufchâteau was meer gericht op zelfverzorging en monetaire stabiliteit dan op groei en industrialisatie.

Meer nog dan de theoretici willen doen geloven was de ondernemer op zichzelf aangewezen. Hij was er gewoonlijk niet bij voorbaat van overtuigd dat elk commercieel succes van enige omvang positieve effecten had en leidde tot een stijging van productiviteit, investeringen en consumptieniveau.²⁰⁴ Vooral in uit kleine ondernemingen opgebouwde bedrijfstakken werd veeleer gedacht dat beperking van risico's, kleinschaligheid en vermindering van investeringen de continuïteit en rentabiliteit van de onderneming garandeerde. Ook al ontstond vraag naar complementaire producten, de nadruk die in de dominerende landbouw werd gelegd op zelfvoorziening en het koesteren van ecologische evenwichten, leidde er niet toe dat in een steeds ruimere zone rond een centrum waar de vraag naar hoog kwalitatieve producten voortdurend toenam, verwerkende industrieën ontstonden, zoals North wilde doen geloven.²⁰⁵ Thünense effecten deden zich slechts in beperkte mate voor.

²⁰² R. Sylla and G. Toniolo (eds.), *Patterns of European industrialisation*, London 1991, Introduction, pp. 16-17.

²⁰³ J.G. Wilkinson, *Inequality, poverty and history : the Kuznets memorial lectures of the Economic Growth Center*, London 1991, p. 13.

²⁰⁴ J.C.G.M. Jansen, Economische gevolgen van grenslijging vanuit het perspectief van het inkomen per hoofd van de bevolking, in: J.C.G.M. Jansen (ed.), *Economische betrekkingen in grensregio's in het industrieel tijdperk, 1750-1965*, Maastricht 1996, p. 201.

²⁰⁵ D.C. North, Location theory and regional economic growth, in: J. Friedman and W. Alonso (eds.), *Regional development and planning : a reader*, Cambridge Mass. 1965, pp. 243-245.

De groei van de exportnijverheden rond Aken en Kempen was niet zozeer het gevolg van het centraal stellen van exporten, noch een reactie op de schaalvoordelen van het centrum, maar integendeel ontstaan omdat schaalvoordelen nodig waren op een moment dat de uitbouw van een dienstensector, bestaande uit een snel groeiende transportsector, een moderne vorm van kredietverlening en een adequaat functionerende verzekeringsbranche, stagneerde. Het was een noodgreep. De productiviteitsstijging die nodig was om de exporten te stimuleren leidde dan ook geenszins tot een Schumpeteriaanse wedstrijd in innovaties, zoals Baumol en Easterlin veronderstelden.²⁰⁶ De toenemende concurrentie werd veroorzaakt door veranderingen in kostenpatronen als gevolg van onder andere importheffingen en oorlogslasten. Sneller nog dan bij technologische vooruitgang het geval is, veroorzaakten die een verplaatsing van productiecentra omdat de kosten elders lager waren dan op de plaats waar het allemaal begon.

Deze negatieve ontwikkeling had wellicht voor een deel kunnen worden opgevangen door verbetering van de infrastructuur,²⁰⁷ maar de in de tweede helft van de achttiende eeuw aarzelend begonnen aanleg van wegen en kanalen stagneerde in de eerste jaren van de Franse overheersing volledig. Ook een ander middel om de voorsprong te behouden - verbetering van de structuur van de arbeidsmarkt -, werd niet benut. Zelfs voorstanders van verbetering van opleidingsmogelijkheden werden zelden aangetroffen. Toch had betere scholing van arbeidskrachten de arbeidsdifferentiatie en daarmee de productiviteit en kapitaalmobiliteit kunnen verbeteren. Misschien omdat men de samenhang tussen arbeidsmarktstructuur en kapitaalmobiliteit niet zag, deed men precies het omgekeerde van wat wenselijk was. Uit angst voor schaalvergroting en concentratie van bedrijvigheid werd vooral door kleine en middelgrote ondernemers gegrepen naar het aan zich binden van arbeidskrachten om te voorkomen dat de arbeidsmarkt dynamischer werd. Zij verhinderden met alle middelen dat de wet van het dalend grensnut van Goschen in een

²⁰⁶ Baumol, *Productivity growth*, pp. 1077-1079; R.A. Easterlin, *Regional income trends 1840-1950*, in: R.W. Fogel and S.L. Engerman (eds.), *The reinterpretation of American economic history*, New York 1971, p. 49.

²⁰⁷ D.C. North, *Institutions, transaction costs and the rise of modern empire*, in: J.D. Tracey (ed.), *Political economy of the merchant empires*, Cambridge 1991, p. 23.

winterslaap zou geraken en streefden bewust verzadiging en stagnatie na.²⁰⁸

Kern van het probleem was het ontbreken van wat Abramovitz noemde "the social capability for growth". In elke periode van economische groei uitstijgend boven die in de directe omgeving dient aanpassingsbereidheid permanent aanwezig te zijn en dat in aanzienlijke mate. Institutionele kaders komen in een breed veld onder druk. Van overheid, ondernemers en samenleving wordt een grote inzet geëist alsmede de bereidheid risico's te nemen.²⁰⁹ De bereidheid risico's te nemen ontbrak ten enen male: voor de boeren waren het ecologisch evenwicht en de zelfvoorziening heilig; de kleine industrielen speelden louter op zekerheid; de grote ondernemers waren gebiologeerd door de noodzaak ondanks gedecentraliseerde productie constante kwaliteit te leveren. Waarschijnlijk lag oud zeer aan deze mentaliteit ten grondslag. Dumont heeft voor het zuidwestelijk deel van de landen tussen Maas en Rijn, het hertogdom Limburg en het Land van Dalhem²¹⁰ aangetoond dat de bemoeizucht van de landsheren die de dorpslasten voortdurend opdreven door schulden te maken en de publieke functies in handen van schepenbanken, voornamelijk bestaand uit vreemdelingen, de lokale samenlevingen al sinds het midden van de zeventiende eeuw ontregelden. De dorpsgemeenschappen begonnen te ijveren voor een nieuwe sociaal-economische, politieke en culturele structuur die het mogelijk maakte het centrale gezag op een afstand te houden en de gevolgen van de toenemende sociale tegenstellingen te neutraliseren. De lokale microcosmos werd in de landen tussen Maas en Rijn in de loop van de achttiende eeuw begin en einde van alle politiek, maatschappelijk en cultureel handelen.²¹¹ Het behartigen van persoonlijke en lokale belangen, het creëren van zekerheden op het niveau van eigen bedrijf en onderlinge samenwerking van ondernemers die in eigen dorp of regio in dezelfde branche werkzaam waren had tijdenlang de basis gelegd voor de

²⁰⁸ Baumol, Productivity growth, pp. 1077-1079; Easterlin, Regional income trends, p. 493.

²⁰⁹ Abramovitz, Catching up, pp. 387-388 en 401-406; M. Olsen, *The rise and fall of nations : economic growth, stagflation and social rigidities*, New Haven 1982, pp. 224-237.

²¹⁰ B. Dumont, *Aux origines des communes : les communautés villageoises dans les Pays de Dalhem et de Limbourg, XVIe-XVIIIe siècle : genèse, structures, évolution*, Bruxelles 1994, pp. 573-594.

²¹¹ J.C.G.M. Jansen, Geschiedenis en regionale identiteit in Limburg, in: J.C. Dekker (ed.), *Sporen en spiegels : beschouwingen over geschiedenis en identiteit*, Tilburg 1995, pp. 67-74.

institutionele kaders. Dat had ten langen leste geleid tot economische en maatschappelijke opvattingen en praktijken die de ombouw van proto-industriële naar een industriële samenleving sterk afremden. Slechts hier en daar, in het bijzonder in steden waar ondernemers woonden die zich al vóór 1798 aan de doem der kleinschaligheid hadden weten te onttrekken, zoals te Luik, Verviers, Aken, Kempen en Mönchengladbach, zou in de eerste helft van de negentiende eeuw de stap naar een geïndustrialiseerde samenleving worden gemaakt. De rest werd geconfronteerd met zware achterstanden, die zij slechts moeizaam in de loop van de twintigste eeuw zouden weten weg te werken. Opmerkelijk genoeg waren zij met hun beperkte mogelijkheden zeer tevreden. Niet inkomensmaximalisatie maar optimalisering van sociale zekerheid binnen enge kaders was de doelstelling van het economisch handelen. Dat werd in de meest letterlijke zin van het woord gezien als een noodzakelijk kwaad, waaraan niet meer aandacht moest worden besteed dan strikt nodig.

Ook een flink deel van de kantoncommissarissen was besmet door deze mentaliteit. Van hen mocht niet worden verwacht dat zij een op groei gericht economisch beleid steunden. Alles wat strekte tot zelfverzorging, vermindering van risico's en sociale zekerheid had hun instemming. De weinige situaties waarin risicomijding en sociale zekerheid haaks op elkaar stonden, riepen hun aandacht wakker. Dan ontstonden toestanden waarover zij zich werkelijk druk maakten.

W.P.P.M. TEEUWEN

**DE SIERAARDEWERKPRODUCTIE IN NOORD-LIMBURG
1936-1960. EEN HERLEVING VAN HET
TEGELS VOLKSAARDEWERK¹**

Inleiding

Tussen 1936 en 1960 hebben enkele producenten van dakpannen, stenen, greswaren en tegels te Tegelen zich tevens toegelegd op de productie van sieraardewerk, zoals wandborden, siertegels en beelden, vaak met religieuze voorstellingen. P.J.M. Teeuwen wijdt aan dit nevenproduct van de Tegelse grofkeramische industrie slechts een korte passage.² Noch de bedrijfseconomische aspecten, noch het kunsthistorisch belang van deze bedrijvigheid worden aan de orde gesteld. In het onderstaande zal nader worden ingegaan op de sieraardewerkproductie in Noord-Limburg van 1936 tot 1960. Aangezien de N.V. Russel-Tiglia de toonaangevende producent van sieraardewerk is geweest, wordt aan dit bedrijf de meeste aandacht geschonken. Binnen het door Russel-Tiglia gevoerde assortiment is uit een oogpunt van materiële cultuur het religieus sieraardewerk het meest interessant. Enerzijds omdat het ten dele aansluit bij de Tegelse traditie van het volksaardewerk en de boetseerkunst, anderzijds omdat door de beïnvloeding van extern aangetrokken kunstenaars deze productie een geheel eigen stijl is gaan vertonen. Bedrijfseconomisch is de sieraardewerkproductie met name in de jaren veertig binnen Russel-Tiglia van belang geweest.

¹ Dit artikel kon slechts tot stand komen mede dankzij informatie verstrekt door J. Bongaerts, de familie Oehlen, L. Orval, P. Pouls, H. Trienes en een verzamelaar in Noord-Limburg en waardevolle adviezen van Dr. G.P. van de Ven en mevrouw Drs. M.J.J.M. Vroom. Hen allen zeg ik hartelijk dank.

² Dr. P.J.M. Teeuwen, *Uit aarde geschapen : aspecten van bedrijfsbeleid in de keramische nijverheid binnen het oude industriegebied van Noord-Limburg 1915-1965* (Maastrandse Monografieën; 51), Leeuwarden/Mechelen 1991, p. 270.

De herleving van het Tegels volksaardewerk

De hernieuwde belangstelling voor het achttiende- en negentiende-eeuwse volksaardewerk uit Tegelen kwam tot uiting in de oprichting van de Tegelse Oudheidkamer in 1935, waar een groot aantal voorwerpen uit deze periode werd samengebracht.

Het Tegelse volksaardewerk kenmerkt zich door het toepassen van de boetseerkunst, veelal in combinatie met de zogenoemde drie- of vierkleurenteknik, namelijk roodbakkende klei als fond met daarop aangebracht slibversieringen in zwart-, geel- en/of witbakkende klei. Dit werd vervolgens met een transparante loodglazuur afgedekt. De lijn vertoont verwantschap met het Nederrijnse aardewerk.³ Daarnaast zijn rooms-katholieke, religieuze invloeden onmiskenbaar.

De initiatiefnemers tot oprichting van deze oudheidkamer waren de industriële A.V.H.G. (George) Goossens en A. Russel, het schoolhoofd J. Storms en de hoofdredacteur van de Nieuwe Venloosche Courant J. Bechtold. Voor het bevorderen van de belangstelling voor het sieraardewerk werd in 1936 de stichting Tegelsche Keramiek en Volkskunst (Tekavok) opgericht. In 1937 kwam de N.V. Triangel⁴ tot stand voor het zakelijk deel van de productie van Tekavok. Daarnaast werd van kerkelijke zijde door kapelaan J. Boost in 1935 een boetseerclub opgericht om de traditie weer op te frissen. De heer G. Goossens van de N.V. Russel-Tiglia leverde de klei en stelde ovens in zijn bedrijf beschikbaar voor deze boetseerclub. De boetseerclub had twee uitmuntende leermeesters: de pottenbakker-keramist Joep Felder en de kunstschilder Jean Flos. Beiden zijn van eminente betekenis geweest voor de herleving van de sieraardewerkproductie in Tegelen. Joep Felder had een keramisch atelier in Tegelen. Aan het begin van de jaren veertig gaf hij keramisch onderricht aan de avondnijverheidsschool te Tegelen. Tot de boetseerclub behoorden onder anderen J. Bongaerts, H. Trienes, P. Killaars, M. (Marinus) Janssen en L. Orval.⁵ Zij hebben de kwaliteit van de producten mede bepaald.

³ J. de Kleijn, *Het Limburgs aardewerk en zijn verwantschap met het Nederrijnse*, in: *Niederrheinisches Jahrbuch* (Band VIII), Krefeld 1968.

⁴ Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (S.H.C.) te Maastricht, archief Russel-Tiglia, notulen van de algemene vergaderingen.

⁵ Mededelingen J. Bongaerts en L. Orval, Tegelen.

Binnen de boetseerclub werd de nadruk gelegd op de drie- en vierkleurenteknik. Aldus was men in staat het volksaardewerk uit vroegere tijden weer tot leven te roepen en geleidelijk nieuwe vormen te ontwikkelen.

Relaties met en artistieke beïnvloeding door de sieraardewerk- en serviesgoedproductie in West-Nederland, Gouda en omgeving, ontbreken nagenoeg volledig. Tegelen en omgeving zijn hun eigen weg gegaan.

I. Bedrijfseconomische aspecten

Initiatief Russel-Tiglia

Het initiatief van één van de directeurs van de Tegelse stenen- en dakpannenproducent Russel-Tiglia, G. Goossens (1899-1977), heeft vanaf 1936 geleid tot een eerste "industriële" productie van sieraardewerk naar traditioneel patroon in Tegelen. De N.V. Russel-Tiglia was datzelfde jaar pas ontstaan⁶ uit een fusie tussen N.V. Kleiwarenfabriek Alfred Russel en N.V. Tiglia Kleiwarenfabriek, beide te Tegelen. Persoonlijke banden lagen aan deze fusie ten grondslag. Goossens was gehuwd met een dochter van Alfred M. Russel, firmant van de genoemde kleiwarenfabriek.

Waarom nam G. Goossens dit initiatief? Het kwam voort uit zijn kunstzinnig gevoel en zijn belangstelling voor het oude Tegelse sieraardewerk en niet uit commerciële overwegingen. Aangezien Russel-Tiglia een typisch grofkeramisch bedrijf was, bezat deze onderneming in de beginperiode niet de kennis op het vlak van de fijnkeramiek die nodig was. G. Goossens en zijn medewerkers hebben de nodige problemen moeten overwinnen. G. Goossens is daarbij de grote stimulator geweest. Waarschijnlijk heeft hij zichzelf verbaasd over de vlucht die de productie nam.

⁶ Teeuwen, *Uit aarde geschapen*, p. 273.

De ontwikkeling van de sieraardewerkproductie bij Russel-Tiglia in de periode 1936-1945

De productie kon een aanvang nemen omdat G. Goossens geleidelijk nagenoeg de volledige boetseerclub bij Russel-Tiglia in dienst nam. Begonnen op 14 april 1936 met J. Bongaerts omvatte het aantal personeelsleden in de Sierkeramiek in december 1938 zes personen, waaronder J. Bongaerts als bedrijfsleider, A. Engelen, P. Killaars en H. Trienes als boetseerders en L. Orval als gipsmodelmaker.⁷ Het is opmerkelijk dat bij de werving en begeleiding van personeel gebruik werd gemaakt van een psychologische test; het advies werd uitgebracht door de te Belfeld woonachtige psycholoog dr. F. Verkooijen.⁸ In het begin van 1941 bedroeg het aantal in de Sieraardewerkafdeling werkzame personen 11, in oktober 1941 31 en per 1 juli 1942 circa 120.⁹

Het totale personeelsbestand bij Russel-Tiglia bedroeg in 1940 gemiddeld 133, in 1941 waren het 223, in 1942 196, in 1943 162 en per 1 juli 1944 144 personen.¹⁰ Uitgaande van de 196 personen in dienst van deze N.V. in 1942 blijkt circa twee derde bij het sieraardewerk betrokken. Een jaar daarvoor was het nog slechts 15%. Een wel zeer drastische reorganisatie midden onder de oorlog, die ook in de investeringen is terug te vinden.

In juli 1942 werd een nieuw en groot atelier voor de sieraardewerkproductie in gebruik genomen. Vanaf dat moment was sprake van industriële productie. Deze ontwikkeling¹¹ is goed te volgen aan de hand van de verslagen van de vergaderingen van de commissarissen. In het verslag van 23 april 1937 wordt voor het eerst gesproken over keramische volkskunst. In het verslag van 28 november 1941 wordt melding gemaakt van een sierkeramische afdeling. Op 27 oktober 1950 komt zij voor het laatst aan de orde. Aanvankelijk was de notulist zeer bondig. Zo schreef hij in het verslag van 23 april 1937: "Voorgesteld wordt de algemene vergadering van aandeelhouders voor te stellen met f 700,- deel te nemen in het maatschappelijk kapitaal van de op te richten N.V. Triangel, ten behoeve van de

⁷ S.H.C. Maastricht, archief Russel-Tiglia, stukken betreffende de afdeling sierkeramiek.

⁸ Idem.

⁹ Idem.

¹⁰ S.H.C. Maastricht, archief Russel-Tiglia, afleveringsstatistieken 1930-1957.

¹¹ S.H.C. Maastricht, archief Russel-Tiglia, notulen van de algemene vergaderingen.

handel in keramische volkskunstproducten. Door deelname wordt onze vennootschap automatisch leverancier van deze producten aan de Triangel". Eind 1941 werden nog nauwelijks meer mededelingen gedaan. In het verslag van 28 november 1941 lezen we: "De president-commissaris de heer Rutgers van der Loeff¹² deelt nog mee dat de sierkeramische afdeling zich aardig ontwikkelt. Er zijn momenteel zes kleine elektrische ovens in bedrijf en twee grote, terwijl er nog één in bestelling is voor levering tegen Kerstmis 1941 en met firma Smit te Nijmegen nog over een tweede nieuwe onderhandeld wordt. Tevens is wegens tekort aan noodzakelijke ruimte een nieuw atelier hiervoor in aanbouw".

Een klein jaar later, op 4 september 1942, werd het eindelijk nodig geacht uitgebreid in te gaan op de afdeling Sierkeramiek: "Belangrijker is echter (dan het meevallende verlies voor het totale bedrijf in het eerste half jaar 1942 en het weer volop draaien van de Ringoven I rooddakpannenfabriek ten gevolge van de hervatte kolenaanvoer) nog dat de afdeling Sierkeramiek thans op volle toeren is gekomen en nu afleveringen van circa f 20.000,-- per maand te zien geeft, terwijl deze afdeling zeer winstgevend is. Indien wij zo zouden kunnen blijven draaien, dus de tegenwoordige kolentoewijzing (ten behoeve van de dakpannenfabriek), geen arbeiders behoeven af te staan (aan Duitsland *W.T.*) en verder geen andere onvoorziene ingrijpende gebeurtenissen plaats hebben, zal het tweede halve jaar 1942 nog vrij gunstig kunnen verlopen, zodat over het gehele jaar nog wel een kleine winst gemaakt zal worden". Na een uitvoerige toelichting van de heer Goossens, die helaas niet is opgetekend, wordt vervolgens geconcludeerd: "De afdeling Sierkeramiek moet niet alleen gezien worden als een oorlogsplant, die nu wel aardige verdiensten geeft, maar na de oorlog zou moeten verdwijnen. Vooropgesteld dient wel, dat ons hoofdbedrijf is de pannen-plavuizen-verblend-verglaasd en ijzerklinker fabrieken, maar dat daarnaast de afdeling Sierkeramiek, welke toch ook al reeds enige jaren voor de oorlog aangepakt is, en waarvan de directie overtuigd is, dat zij ook na de oorlog een behoorlijk rendabele afdeling kan zijn en blijven, helemaal niet mag worden verwaarloosd. Na de oorlog zullen de

¹² De president-commissaris de heer A. Rutgers van der Loeff was een te Nijmegen woonachtige ondernemer.

opbrengsten wel dalen, de omzet misschien wel minder worden, de winst dus ook wel minder worden, althans op basis van het tegenwoordige, maar daarom moeten er juist nu reeds maatregelen getroffen worden, en moeten wij ons nu reeds gaan instellen op de tijd die na de oorlog zal komen. Als wij dit willen bereiken moeten wij er voor zorgen dat ons product is en wordt en blijft een product van voldoende kunstwaarde, met voldoende kunstkeramische eigenschappen, dat het na de oorlog ook nog gevraagd en gewild wordt, en er zodoende door zijn kwaliteit een markt in binnen- en buitenland voor aanwezig blijft. Commissarissen geven aan de directie opdracht in deze geest te handelen. Blijvende vaste kosten dienen echter zoveel mogelijk vermeden te worden”.

Vervolgens kwam naar aanleiding van een vraag van de president-commissaris de kostprijsberekening aan de orde: “Die van de verschillende afdelingen van de fabriek zijn gereed. Thans worden nog berekend de verschillende producten der Sierkeramiek. De voorzitter wil deze t.z.t. eens gaarne inzien”. Dit genoeg heeft hij echter niet mogen smaken. Een kostprijsberekening voor een zo gevarieerd productiepakket oversteeg de mogelijkheden van de bedrijfseconomische afdeling.

Omzet afdeling Sierkeramiek

De omzetcijfers van Russel-Tiglia vertoonden in de jaren 1941 tot 1943 een uiterst grillig beeld. De ene afdeling explodeerde, diverse anderen stortten totaal in. Indien het eerste kwartaal van 1941 op 100 wordt gesteld, dan wordt het hoogtepunt van de Sierkeramiek bereikt in het eerste kwartaal van 1943 met een indexcijfer¹³ van 3.017. Wordt tevens naar de omzet van de afdelingen dakpannen, ijzerklinker en verglaasde materialen gekeken, dan ziet het beeld er als volgt uit.

¹³ S.H.C. Maastricht, afleveringsstatistieken, 1930-1957.

Tabel 1. Indexcijfers omgezette bedragen

	1e kw. 1941	1e kw. 1942	4e kw. 1942	1e kw. 1943	4e kw. 1943
Sierkeramiek	100	776	2.382	3.017	874
Dakpannen	100	21	149	203	147
IJzerklinker	100	3	3	6	11
Verglaasd	100	42	26	10	3

De grote rol die het sieraardewerk binnen deze Naamloze Vennootschap in de oorlogsjaren heeft gespeeld, is duidelijk. Met uitzondering van de dakpannen moest de productie van ijzerklinker (onder andere raamdorpels en vensterbanktegels) en van verglaasd materiaal (onder andere stenen) danig inkrimpen als gevolg van de kolentoe-wijzing door de bezetter. Die schoot ernstig tekort: Goossens stapte over op de meest arbeidsintensieve en tevens meest winstgevende productie die hij in huis had. Het was geen pure filantropie, veeleer een techniek om het vertrek van goede vaklieden te voorkomen.

Relatief sterke toename van de vervaardiging van een product dat zopas op de markt werd gebracht en totale ineenstorting van oude vertrouwde artikelen kan gemakkelijk verkeerd worden begrepen. Kijken wij eens naar de ontwikkeling van de totale omzet in gulden. Over de periode 1936 tot 1941 zijn geen omzetgegevens bewaard gebleven. Over de oorlogsjaren zijn daarentegen maand- en kwartaalcijfers van de sieraardewerkproductie beschikbaar vanaf 1941, alsmede totaalcijfers van de omzet van het hele bedrijf.¹⁴ Van 1942 af was het sieraardewerk goed voor een zeer groot deel van de productie, al kon haar opgang de achteruitgang van het bedrijf bij lange na niet goed maken.

¹⁴ Idem.

Tabel 2. Omzet sieraardewerk en totale omzet 1941 t/m 1944

Omzet sieraardewerk		Totale omzet Russel-Tiglia	Totale omzet in %
1e kwartaal 1941	<i>f</i> 3.161,66		
2e kwartaal 1941	<i>f</i> 5.817,63		
3e kwartaal 1941	<i>f</i> 12.342,83		
4e kwartaal 1941	<i>f</i> 21.748,18		
Totaal 1941	<i>f</i> 43.070,30	<i>f</i> 734.960,79*	5,9
1e kwartaal 1942	<i>f</i> 24.522,69		
2e kwartaal 1942	<i>f</i> 50.576,18		
3e kwartaal 1942	<i>f</i> 54.333,89		
4e kwartaal 1942	<i>f</i> 75.323,46		
Totaal 1942	<i>f</i> 204.756,22	<i>f</i> 461.431,35	44,4
1e kwartaal 1943	<i>f</i> 95.372,27		
2e kwartaal 1943	<i>f</i> 53.732,83		
3e kwartaal 1943	<i>f</i> 25.772,23		
4e kwartaal 1943	<i>f</i> 27.634,70		
Totaal 1943	<i>f</i> 202.512,03	<i>f</i> 516.274,48	39,2
1e kwartaal 1944	<i>f</i> 41.563,17		
2e kwartaal 1944	<i>f</i> 42.022,89		
3e kwartaal 1944	<i>f</i> 35.468,31		
Totaal 1944	<i>f</i> 119.054,37	<i>f</i> 358.780,38	33,2

(* reconstructie)

Over 1944 zijn uitsluitend tot en met september cijfers beschikbaar. Na september 1944 is door de oorlogsomstandigheden een einde gekomen aan de productie. Ook voor de productiegroepen stenen, plavuizen, ijzerklinker en verglaasd materiaal worden geen cijfers meer vermeld, met uitzondering van een dakpannenomzet, die uiterst beperkt was. Pas in april 1945 zijn weer cijfers over de sieraardewerkproductie opgetekend.

Productiesamenstelling

De bewaard gebleven afleveringsstatistieken¹⁵ uit de periode 1941 tot en met september 1944 geven een goed inzicht in de samenstelling van de productie. Die bleek zeer sterk te fluctueren. Van jaar tot jaar moesten nieuwe artikelen op de markt worden gebracht.

De verkoopstatistieken van de afdeling Sierkeramiek zijn gesplitst naar productiegroepen. Uitgedrukt in een percentage is de omzet van 1941 tot en met 1943 en in 1945 als volgt te verdelen. Over 1944 zijn geen gegevens bekend.

Tabel 3. Productiesamenstelling in % van de omzet afdeling Sierkeramiek

	1941	1942	1943	1945
Artiesten	2,9	1,3	3,2	1,4
Broches	55,3	32,4	23,5	8,6
Crucifixen	3,4	6,7	6,0	6,7
Gebruiksvoorwerpen	0,1	0,6	0,4	0,0
Bouwkeramiek	4,4	1,2	0,2	0,9
Plastieken	4,5	9,1	4,9	2,6
Tegels	26,4	16,3	11,8	11,6
Volkskunst	3,2	13,8	6,0	1,5
Tegels Bont	0,0	16,3	44,0	64,6
Tegels Zwart	0,0	2,2	0,0	0,0
Wijwaterbakjes	0,0	0,0	0,0	1,8

De broches zijn een echt oorlogsproduct geweest. De Margrietbroche is veel verkocht na de geboorte van H.K.H. Prinses Margriet op 19 januari 1943.

Het is opmerkelijk dat de groep Tegels Bont pas in 1942 opkwam. Dit heeft te maken met het aanstellen van R. Smeets. Hij heeft de ornamentiek voor deze producten ontworpen. In 1945 kon deze groep het meest profiteren van de schaarste aan gebruiksgoederen. Onder Tegels Zwart worden schotels verstaan. Deze categorie is zelden vermeld. Vermoedelijk is ze gewoonlijk ondergebracht bij het Tegels Bont.

¹⁵ Idem.

De afzet

De afzet via de N.V. Triangel is slechts bekend over 1944.¹⁶ Van de totale verkoop van f 119.054,37 over de eerste drie kwartalen liep f 16.157,48 via Triangel, dus ruim 13%. In de prijslijsten voor de afnemers staat vermeld dat de religieuze toonbankartikelen werden gefactureerd en geïncasseerd door de N.V. Triangel te Velp. Een deel van de afzet verliep via de groothandel voor kerkelijke kunst Van Rossum te Utrecht. Het archief van Russel-Tiglia bevat geen verdere gegevens over de afnemers in deze periode. Wel is bekend dat Hoying, Focke en Meltzer te Amsterdam, Pollmann te Nijmegen en Vroom & Dreesmann¹⁷ tot de afnemers behoorden. De brochures zijn onder andere verkrijgbaar geweest bij de Bijenkorf.¹⁸ Over 1944 zijn de afzetcijfers per provincie bekend.¹⁹ Bijna 40% van de afzet vond plaats in de provincie Limburg, circa 23% ging naar Gelderland, Noord-Brabant kwam op de derde plaats met 11%, gevolgd door Noord- en Zuid-Holland met elk 8%. Over de eventuele buitenlandse afzet zijn geen gegevens bewaard gebleven.

Auteursrechten

Over 1942 en 1943 zijn staten bewaard van de afgeleverde artikelen uit de Sierkeramiek, waarvoor auteursrechten waren verschuldigd.²⁰ Dat betekent dat we de namen van een aantal ontwerpers kennen. Het betreft A. Viegen (plastieken), Van Doorn (plastieken), C. Grips (patronalen en Drievuldigheidskruis), W. Harzing (kruisbeelden), M. Oehlen (plastieken), J. Maris (patronalen), S. Nicolas-Nijs (wijwaterbakjes), A. v.d. Plas (dierenriemtegel), J. Rab (plastieken), J. van Rhijn (sgraffito-kruis en passietegel), J. Sondeijker (kruisbeelden, H. Hartbeeld en O.-L.-Vrouw Sterre der Zee), J. Trapman (plastieken) en F. Timmermans (Madonnategel en -reliëf). Gerelateerd aan de omzet was J. van Rhijn in 1942 en 1943 de meest succesvolle ontwerper. Hij werd evenals de andere ontwerpers van buiten betaald

¹⁶ Idem.

¹⁷ Mededeling J. Bongaerts, Tegelen.

¹⁸ Foto met Margrietbroches in de etalage van de Bijenkorf in bezit van J. Bongaerts, Tegelen.

¹⁹ S.H.C. Maastricht, archief Russel-Tiglia, afleveringsstatistieken 1930-1957.

²⁰ Idem.

via een auteursrechtvergoeding. Over de hoogte van de auteursrechten viel niets te achterhalen.

Een oorlogsproductie?

In de vergadering van commissarissen met de directie van 27 maart 1943²¹ deelt mr. W. van Basten Batenburg mee dat "over het boekjaar 1942 ene winst is gemaakt van f 34.681,44. Deze winst is wel hoofdzakelijk gekomen uit de afdeling Sierkeramiek". Vervolgens heet het: "De voorzitter wenst nog eens terug te komen op hetgeen in de vorige vergadering gezegd is inzake de afdeling Sierkeramiek. Hij zou er thans de nadruk op willen leggen dat de goede krachten van deze afdeling, zodanig gehonoreerd worden, dat zoveel mogelijk weglopen of weghalen uit het bedrijf voorkomen wordt. Hij adviseert verder een commissie van advies inzake beoordeling van alle sierkeramische producten welke aangemaakt zullen worden. De heer Goossens deelt desgevraagd nog mede dat stappen zijn en nog verdere worden ondernomen betreffende de opleiding van bazen en onderbazen voor de komende tijd dat de fabriek weer geheel in bedrijf zal zijn, alsmede voor de technische en esthetische ontwikkeling der jongeren werkzaam in de afdeling Sierkeramiek". Ten onrechte wordt hier de suggestie gewekt dat het er alleen maar om ging het bedrijf te laten overleven tot na de oorlog. De Sierkeramiek bleef zeer winstgevend.

Uit het verslag van 25 februari 1944 blijkt dat een bruto winst van f 74.059,56 was behaald over het jaar 1943. Het zijn de laatste cijfers die uit de oorlogsjaren overbleven.

De na-oorlogse productie

Zoals reeds eerder opgemerkt zijn per april 1945²² weer omzetcijfers over de sieraardewerkproductie bekend. De productie is dan weer op

²¹ S.H.C. Maastricht, archief Russel-Tiglia, notulen van de algemene vergaderingen.

²² S.H.C. Maastricht, archief Russel-Tiglia, afleveringsstatistieken 1930-1957.

gang gekomen. De Sierkeramiek blijft van groot belang. Haar winstgevendheid had indruk gemaakt op directie en commissarissen.

Tabel 4. Omzetcijfers sieraardewerk in 1945

1e kwartaal 1945	<i>f</i>	0,00
2e kwartaal 1945	<i>f</i>	34.283,64
3e kwartaal 1945	<i>f</i>	56.761,62
4e kwartaal 1945	<i>f</i>	63.449,09
Totaal 1945	<i>f</i>	154.494,35

Omdat de verlies- en winstrekening ontbreekt, alsmede de jaarrekening, valt niet te achterhalen welk aandeel het sieraardewerk leverde in de wederopbouw van het bedrijf. In de volgende jaren is het niet beter. De cijfers over 1946 en 1947 ontbreken. Toch was het sieraardewerk in deze jaren ongetwijfeld van belang. Het zou nog een paar jaar zo blijven. Tot en met 1949 ging het om ruim 10% van de omzet. Vanaf 1951 was geen sprake meer van enig bedrijfsbelang.

Tabel 5. Factuurbedragen sieraardewerkproductie en totale productie 1948 t/m 1955

	Sieraardewerkproductie	Totale productie	Sieraardewerk in % van totale productie
1948	<i>f</i> 255.022,40	<i>f</i> 1.766.792,40	14,4
1949	<i>f</i> 237.454,22	<i>f</i> 1.886.653,10	12,6
1950	<i>f</i> 107.791,78	<i>f</i> 2.169.825,10	5,0
1951	<i>f</i> 26.879,62	<i>f</i> 2.517.803,10	1,1
1952	<i>f</i> 29.283,70	<i>f</i> 2.688.059,40	1,1
1953	<i>f</i> 35.902,90	<i>f</i> 3.313.411,50	1,1
1954	<i>f</i> 50.955,18	<i>f</i> 3.488.595,10	1,5
1955	<i>f</i> 43.706,79	<i>f</i> 3.596.708,80	1,2

Ondanks zeer lage omzetten bleef Russel-Tiglia het Sieraardewerk instandhouden. Men verkende zelfs nieuwe markten. Over de jaren 1956 tot en met 1959 zijn de netto omzetten bekend.²³

Tabel 6. Netto omzetten sieraardewerkproductie en totale productie 1956 t/m 1959

	Sieraardewerkproductie	Totale productie	in %
1956	f 27.186,-- (incl. export f 833,--)	f 3.702.189,--	0,7
1957	f 20.090,-- (incl. export f 4.558,--)	f 3.657.969,--	0,5
1958	f 22.357,-- (incl. export f 1.697,--)	f 3.291.550,--	0,6
1959	f 26.220,-- (incl. export f 6.741,--)	f 4.269.302,--	0,6

Ondanks pogingen via export de omzet op te vijzelen, bleef de omzet onbetekenend. Eigenlijk is nog slechts sprake van een uiterst beperkte productie die eerder als nostalgisch valt aan te merken. Maar men bleef volhouden. Zelfs na het totstandkomen van de samenwerking tussen Russel-Tiglia en de N.V. Canoy-Herfkens Steenfabrieken in 1962 en de fusie in 1966 onder de naam Tegula N.V.²⁴ is er nog sieraardewerk geproduceerd, zij het in heel geringe hoeveelheden. De Raad van Commissarissen deed er beslist niet moeilijk over.²⁵ In de vergadering van commissarissen van 21 mei 1946 wordt voor het hele bedrijf over het boekjaar 1945 een bruto winst van f 31.241,01 meegedeeld, netto f 21.909,69. De bijdrage van de sieraardewerkproductie in deze winst is niet duidelijk. Van belang was ze waarschijnlijk wel, want in het verslag van de vergadering van commissarissen van 15 november 1946 wordt gesteld: "Verder zijn er voorlopig geen extra uitgaven voor bouwuitbreiding of vernieuwing meer te doen, alhoewel op den duur toch onder andere de Sierkeramiek nog uitgebreid en veranderd zal moeten worden in verband met het tegenwoordig oneconomisch werken". De directie maakte werk van dat plan. Het verslag van 17 november 1947 vermeldt dat wordt voorgesteld:

²³ S.H.C. Maastricht, archief Russel-Tiglia, agenda's, notulen en bijlagen van de vergaderingen van commissarissen 1956-1961.

²⁴ Teeuwen, *Uit aarde geschapen*, p. 320.

²⁵ S.H.C. Maastricht, archief Russel-Tiglia, notulen van de algemene vergaderingen.

bekend is deze thans als adviseur aan onze zaak verbonden. In verband met de werkzaamheden van de heer Goossens, welke na de oorlog, zodra de fabriek weer geheel in bedrijf komt, geen tijd meer heeft om de dagelijkse leiding van de Sierkeramiek te voeren, is het gewenst reeds nu uit te zien naar een plaatsvervanger. De directie meent in de persoon van de heer Bechtold de juiste man hiervoor gevonden te hebben, die op kan treden als hoofd van de Sierkeramiek en tevens als hoofd van de sociale en culturele voorziening voor de gehele fabriek". Een passend salaris werd slechts in het uitzicht gesteld: "Zodra de fabriek weer normaal werkt en vooral de uitkomsten van de Sierkeramiek dit toelaten zal het salaris dienovereenkomstig worden verhoogd" (2 november 1943). Die gouden tijd zou Bechtold niet beleven. Op 25 februari 1944 werd gemeld dat de proeftijd van Bechtold niet werd verlengd vanwege zijn gezondheids-toestand. Hij kreeg eervol ontslag als plaatsvervangend leider van de afdeling Sierkeramiek. Wel bleef hij belast met de sociale en culturele verzorging van het personeel van het gehele bedrijf.

De productie 1936-1945

Tijdens de eerste jaren volgde de productie de patronen van het Tegels volksaardewerk, met toepassing van de drie- of vierkleuren-techniek. Op die wijze werden tabakspotten, bierpullen, vazen, schalen en siertegeltjes gemaakt alsook religieuze voorwerpen, zoals kunstzinnig versierde wijwaterbakjes. De tegeltjes en wijwaterbakjes werden ontworpen door mevrouw S. Nicolas-Nijs. Bij de uitvoering was J. Bongaerts van belang, aangezien hij de drie- en vierkleuren-techniek beheerste.

Als artistiek verantwoordelijke werd in 1942 René Smeets aangetrokken. Hij werkte veelal met de slibtechniek of zoals hij zelf omschrijft: "(...) de met ringeloor versierde en geëngobeerde borden, schalen, bierpullen, kannen en tegels, naar een ornamentiek die ik geleidelijk ontwikkeld heb".²⁹ Het betrof gestileerde bloem- en diermotieven en geometrische motieven. De diermotieven beperkten zich veelal tot vis, vogel, hert en paard. De voorwerpen werden

²⁹ R. Smeets, George Goossens 70 jaar, in: *Scheppend Ambacht*, (20)1969, p. 32.

gemaakt van roodbakkende klei. De motieven waren geschilderd of met de ringeloortechniek³⁰ opgebracht in de kleuren rood, geel, bruin, groen, zwart en blauw. Ook zocht Smeets aansluiting bij de oude drie- en vierkleurenteknik.

Daarnaast ontwikkelde zich een uitgebreide productie van eenvoudig sierserviesgoed, veelal versierd met geglazuurde puntjes of ringeloor-motieven. De verzamelnaam voor al dit sieraardewerk werd Tegels Bont. De stukken, uitgevoerd in de slib-krastechniek, werden Tegels Edel Bont genaamd en voorzien van het merk TEB. In keramische kringen wordt deze techniek wel sgraffito³¹ genoemd.

De productie van patronalen

Onder de religieuze voorwerpen zijn patronalen (afbeeldingen van heiligen, meestal in reliëf, als plaquette of wandtegel uitgevoerd)³² en kruisbeelden het belangrijkste geweest. De tegels of plaquettes van Maria, patroonheiligen of de Heilige Familie werden veelal door burgers naast hun huisdeur ingemetseld ter bescherming van bewoners en goed. Vele duizenden zijn op deze wijze voornamelijk in Limburg, Brabant en Gelderland verwerkt. Een groot deel is in de jaren zestig verwijderd en verloren gegaan.

Wie waren verantwoordelijk voor de vormgeving van deze patronalen? Het grondidee was van dr. M. Hellwig-Blaauw, een joodse vluchteling uit Berlijn. Zij heeft in 1936 in het atelier van Joep Felder als eerste plaquettes met afbeeldingen van Maria gemaakt. Haar artistieke kwaliteiten waren hoog. Zij is ook betrokken geweest bij het Klei-atelier dat Staatsmijnen in 1939³³ te Brunssum stichtten om oudere werknemers, die niet meer mee konden in de mijnbouw, een zinvol bestaan te bieden. Mevrouw S. Nicolas-Nijs, echtgenote van glazenier Joep Nicolas, was verantwoordelijk voor de eerste door Russel-Tiglia op de markt gebrachte patronalen. Het betrof terra cotta uitvoeringen van St. Christoffel, St. Jan en St. Maarten.

³⁰ Een ringeloor is een hol voorwerp waarmee een klei(pap)versiering wordt aangebracht. Vroeger werd hiervoor vaak een koehoorn gebruikt.

³¹ Techniek waarbij de aangebrachte sliblaag ten dele wordt weggekrabd, zodat de oorspronkelijke ondergrond zichtbaar wordt. Dit vindt plaats vóór het bakproces.

³² F. Oehlen, *Tegelen uitgebeeld*, Tegelen 1993.

³³ P. Frische, *Het Klei-atelier te Brunssum*, in: *Mijn en Spoor*, Maastricht 1952.

Aan het eind van de jaren dertig en in de oorlogsjaren nam de productie van patronalen geleidelijk een grote vlucht. Het meest uitgevoerd³⁴ zijn ontwerpen van Ch. Grips, W. Harzing, J. Maris, S. Nicolas-Nijs, J. van Rhijn, R. Smeets en F. Timmermans. In mindere mate werden ontwerpen benut van Ch. Eijck, L. Schelfhout, J. Sondeijker en pater Willebrord. Voorts hebben J. Adams, S. Moonen, O. van Rees, A. Termote, V. Sprenkels en anderen ontwerpen geleverd, naast plaquettes ook religieuze beelden. Alles werd seriematig geproduceerd.

De meeste kruisbeelden zijn gemaakt naar ontwerpen van J. Bongaerts, namelijk hang-, speld- en wiegenkruisjes: van Ch. Grips stamde het Drievuldigheidskruis, van J. van Rhijn een sgraffitokruis.³⁵ Verder werd een kruis gemaakt met wijnranken, ontworpen door R. Smeets, een kruis met een hoogte van 12 of 20 cm naar ontwerp van W. Harzing en kruisbeelden van J. Sondeijker.

De plaquettes, beelden en kruisbeelden werden eind jaren dertig nog overwegend in terra cotta uitvoering op de markt gebracht, later ook in meerkleurig geglazuurde uitvoering.

De samenstelling van de productiegroepen in 1943³⁶

Uit 1943 weten we precies wat er is gemaakt en vaak ook van wie de ontwerpen stammen. Het assortiment is dan het breedst. De brochés omvatten bloem-, Chinese, vlinder-, en wapenmotieven, voorts knopen en diversen. De Margrietbroche is ontworpen door J. Bongaerts.

Tot de crucifixen behoorden nog altijd de kruisjes van J. Bongaerts, Ch. Grips en J. van Rhijn, het kruis met wijnranken van R. Smeets, de kruisbeelden van W. Harzing, maar nu ook een kruis terra cotta van R. Smeets, een kruis gedeeltelijk verglaasd van R. Smeets, een kruis terra cotta en een kruis verglaasd van J. Sondeijker. De bouwkeraamiek omvat gevelstenen en tegeltableaus (onder andere één van

³⁴ S.H.C. Maastricht, archief Russel-Tiglia, afleveringsstatistieken 1930-1957.

³⁵ Hier wordt waarschijnlijk de cloisonétechniek bedoeld. Sgraffitokruisjes van J. van Rhijn zijn verzamelaars niet bekend.

³⁶ S.H.C. Maastricht, archief Russel-Tiglia, afleveringsstatistieken 1930-1957..

Kropholler dat werd geplaatst in de kerk van de H. Familie te Venlo).³⁷

De platiëken kunnen slechts worden ingedeeld naar de ontwerper, te weten J. Trapman (dierenfiguren), D. Wong (Mexicaan en Jazzfiguur), M. Oehlen (spelende kinderen), Van Doorn, A. Vliegen en J. Rab (dierenfiguren), L. Jans (Inlander) en J. Sondeijker (H. Hartbeeld).

De groep tegels bestond uit wapentegels, liturgische tegels van pater Willebrord, passietegels van J. van Rhijn, dierenriemtegels van A. van der Plas, patronaaltegels van S. Nicolas-Nijs, patronaaltegels van J. Maris, Madonnategels van F. Timmermans, een Madonnareliëf van F. Timmermans, een Madonnareliëf van R. Smeets, een patronaaltegel O.-L.-Vrouw van Altijdurende Bijstand van R. Smeets, een communitetegel van R. Smeets en een O.-L.-Vrouw Sterre der Zee van J. Sondeijker.

De groep volkskunst omvatte tegeltjes van S. Nicolas-Nijs in de maat 10 x 10 cm, de vanouds bekende wijwaterbakjes van S. Nicolas-Nijs, borrelstellen en schaaltes, asbakjes, kerstgroepen, een doosje dat als bloemhanger kon worden gebruikt, huwelijkestegels, een triptiek van R. Smeets en diverse wandborden.

De gebruiksvoorwerpen omvatten onder meer boekensteunen, asbakken en schaaltes.

De groep Tegels Bont bestond uit schotels, vazen en kannen, gebakstellen, fruitstellen, wijwaterkruiken en -bakjes, deukbakjes, roomstellen, suikerkommetjes, botervlootjes, jampotjes, sierkommetjes, asbakken, bierstellen, tabakspotten, bonbondozen, borrelstellen, peper- en zoutvatjes.

In een lijst uit 1945 is een categorie wijwaterbakjes opgenomen, gemaakt naar ontwerpen van A. Meertens en F. Tuinstra.

Prijslijsten afdeling Sierkeramiek

Voor stenen en dakpannen heeft Russel-Tiglia altijd fraai uitgevoerde gedrukte prijslijsten en catalogi uitgegeven. De prijslijsten van de Sieraardewerkafdeling³⁸ zijn uitsluitend in gestencilde versie versche-

³⁷ Mededeling J. Bongaerts, Tegelen.

³⁸ S.H.C. Maastricht, archief russel-Tiglia, folders en prijslijsten 1920-1960.

nen. De lijst van juli 1942 is de oudste. De lijsten worden hier niet weergegeven om inzicht te geven in de prijzen, maar vooral om een overzicht van het geproduceerde te tonen.

Prijzlijst juli 1942

	Inkoopprijs winkelier	Verkoopprijs winkelier
<i>Kruisbeelden</i>		
Hangkruisje klein model J. Bongaerts	0,35	0,65
Hangkruisje groot model J. Bongaerts	0,70	1,25
Hangkruisje groot recht model J. Bongaerts	0,70	1,25
Speldkruisje J. Bongaerts	0,40	0,75
Drievuldigheidskruis Ch. Grips	4,50	8,00
Sgraffito-kruis J. van Rhijn	2,75	4,95
Kruis met wijnranken R. Smeets	10,00	18,00
Wiegenkruis J. Bongaerts	0,70	1,25
Kruis terra cotta R. Smeets	1,50	2,75
Kruis gedeeltelijk verglaasd R. Smeets	2,50	4,50

Bij de kruisbeelden van W. Harzing 12 en 20 cm worden geen prijzen vermeld.

Volkskunst

Wijwaterbak engel S. Nicolas-Nijs	2,50	4,50
Wijwaterbak kruis S. Nicolas-Nijs	2,50	4,50

Tegels en tegelplastieken

Liturgische tegel pater Willebrord verglaasd	3,00	4,50
Idem onverglasd	1,75	2,50
Passietegel J. van Rhijn	4,25	6,95
O.-L.-Vrouw Den Bosch Ch. Grips	3,50	5,25
O.-L.-Vrouw Sterre der Zee Ch. Grips	4,00	5,75
O.-L.-Vrouw van Genooij Ch. Grips	2,50	4,50
St. Maarten terra cotta S. Nicolas-Nijs	1,50	2,50
St. Jan terra cotta S. Nicolas-Nijs	1,65	2,75
St. Christoffel terra cotta S. Nicolas-Nijs	1,90	3,00
St. Antonius terra cotta J. Maris	1,65	2,75
Idem verglaasd	2,50	4,25
St. Joris terra cotta J. Maris	1,50	2,50
Madonnategel Timmermans	2,50	4,50
Madonnareliëf Timmermans	3,75	6,75
St. Jozef W. Harzing	1,50	2,50
Idem verglaasd	2,50	4,50
Communitetegel	0,50	?
Madonnategel Moonen	2,50	4,50
St. Adelbert ijzerklinker Douwes	2,00	3,50
Madonnareliëf groot R. Smeets	4,50	8,00
Idem klein	2,50	4,50
St. Franciscus verglaasd R. Smeets	4,25	7,95
Idem Katholieke Actie	4,25	7,95

	Inkoopprijs winkelier	Verkoopprijs winkelier
Madonna O.-L.-Vrouw Altijddurende		
Bijstand R. Smeets	4,25	7,95
O.-L.-Vrouw Sterre der Zee J. Sondeijker	4,00	5,75
Wijwaterbakjes met Kindje, Kruis of Madonna R. Smeets	2,50	4,50
Eerste Gemeentetegel R. Smeets	2,50	4,50
<i>Plastieken</i>		
H. Hartbeeld J. Sondeijker	15,00	27,00
Idem verglaasd	20,00	35,00
Prijzlijst 1 februari 1944		
In deze lijst zijn de prijzen van de reeds vermelde producten ongewijzigd. Wel zijn er enige toevoegingen.		
Kruisbeelden groot A. Meertens	4,50	7,50
Drievuldigheidskruis A. Meertens	5,50	9,90
Kruis verglaasd J. Sondeijker	5,75	9,95

De prijslijsten uit de na-oorlogse periode

Er zijn drie prijslijsten uit de na-oorlogse periode bewaard gebleven. Een uitgebreide van 15 mei 1948, een onvolledige betreffende serviesgoed van 14 januari 1950 en een prijslijst met uitsluitend Tegels Bont uit januari 1954. Alleen de lijst van 1948 bevat religieus siergoed. Terwille van de identificatie van stukken wordt de lijst hier volledig met de gebruikte nummers weergegeven. Een aantal keren is aan de achterzijde van de stukken met penseel het lijstnummer en het initiaal van de kunstenaar aangebracht. Volledigheidshalve zijn ook de verkoopprijzen vermeld.³⁹

³⁹ Idem.

Prijslijst 15 mei 1948 (grossier firma Van Rossum)

	Grossier	Detaillist	Consument
<i>Bijouterieën</i>			
Hangkruisje klein model	0,38	0,46	0,67
Idem groot model	0,72	0,88	1,28
Speldkruisje klein model	0,43	0,53	0,77
Idem groot model	0,78	0,95	1,37
<i>Kruisbeelden</i>			
1 Drievuldigheidskruis (A. Meertens) verglaasd	5,07	6,34	9,50
2 Kruisbeeld 26x18 (A. Meertens) terra cotta	1,77	2,21	3,30
Idem verglaasd	3,82	4,78	7,15
3 Kruisbeeld 42x33 (A. Meertens) terra cotta	3,82	4,78	7,15
Idem verglaasd	6,34	7,93	11,90
4 Kruisbeeld 54x36 (A. Meertens) terra cotta	10,15	12,69	19,05
Idem verglaasd	15,13	18,91	28,35
5 Wiegkruisje (F. Tuinstra)	0,63	0,79	1,20
6 Idem (A. Meertens)	0,63	0,79	1,20
7 Kruisbeeld 33x23 (F. Tuinstra) terra cotta	2,45	3,05	4,60
Idem verglaasd	4,82	6,03	9,05
8 Kruisbeeld 19x16 (R. Smeets) terra cotta	1,25	1,55	2,35
Idem verglaasd	2,35	2,95	4,45
9 Kruisbeeld 40x34 (F. Tuinstra) terra cotta	3,95	4,95	7,45
Idem verglaasd	6,50	8,15	12,25
<i>Plastieken</i>			
11 Madonna met kind (F. Tuinstra) 55 cm verglaasd	?	?	?
12 Madonna met kind (F. Tuinstra) 50 cm verglaasd	30,50	38,15	57,25
13 Madonna met kind (F. Tuinstra) 41 cm verglaasd	18,00	22,50	33,75
14 Jezuskindje 25 cm (F. Tuinstra) verglaasd	5,25	6,55	9,85
15 H. Hart 44 cm (F. Tuinstra) verglaasd	18,00	22,50	33,75
16 St. Jozef 33 cm (F. Tuinstra) verglaasd	12,50	15,65	23,50
17 St. Franciscus 36 cm (F. Tuinstra) verglaasd	12,50	15,65	23,50
18 St. Antonius 36 cm (F. Tuinstra) verglaasd	12,50	15,65	23,50
19 H. Bernadette 31 cm (F. Tuinstra) verglaasd	9,50	11,90	17,85
20 St. Jan 31 cm (F. Tuinstra) verglaasd	9,50	11,90	17,85
21 Mantelmadonna 30 cm (F. Tuinstra) verglaasd	11,75	14,70	22,00
22 Klein Madonna 17,5 cm (F. Tuinstra) verglaasd	3,05	3,85	5,75
23 Engeltje kaarshouder 13,5 cm (F. Tuinstra) verglaasd	1,65	2,05	3,10
24 H. Theresia 22 cm (F. Tuinstra) verglaasd	9,75	12,20	18,30
25 H. Gertrudis 30 cm (F. Tuinstra) verglaasd	9,50	11,90	17,85
26 H. Gertrudis 45 cm (F. Tuinstra) verglaasd	26,50	33,15	49,75
27 St. Jozef 45 cm (F. Tuinstra) verglaasd	16,50	20,65	31,00
28 O.-L.-Vrouw van Oostrum verglaasd	12,50	15,65	23,50
Scepter	4,00	5,00	7,50
Kerstgroep driedelig met achterwand (TEB)	30,00	37,50	56,25
Idem zonder achterwand	15,00	18,75	28,15

Reliëfs

5 Patronaal O.-L.-Vrouw Ter Linde (Ch. Grips)	2,28	2,85	4,30
14 Patronaal O.-L.-Vrouw Sterre der Zee (Sondeijker)	3,81	4,76	7,15
16 Patronaal O.-L.-Vrouw Altijddurende Bijstand (R. Smeets)	4,04	5,05	7,60
Idem in terra cotta (R. Smeets)	2,25	2,81	4,20
18 Patronaal O.-L.-Vrouw van Genooij (A. Meertens)	2,79	3,49	5,25
19 Patronaal O.-L.-Vrouw van den Bosch (A. Meertens)	5,07	6,34	9,50
20 Patronaal O.-L.-Vrouw Bescherm ons (A. Meertens)	3,30	4,13	6,20
21 Patronaal O.-L.-Vrouw van Sittard (A. Meertens)	2,81	3,51	5,25
22 Piëta tegel (A. Meertens)	1,72	2,15	3,25
23 Madonna met kind-reliëf 25x12 (F. Tuinstra)	3,30	4,13	6,20
24 Maria Boodschap (R. Smeets)	1,90	2,38	3,55
25 St. Franciscustegel groot (A. Meertens)	2,66	3,33	5,00
26 H. Familie 22x18 TEB licht (F. Tuinstra)	4,25	5,30	7,95
27 Kindervriend TEB licht (F. Tuinstra)	4,25	5,30	7,95
28 Madonna in nis 26x14 licht (F. Tuinstra)	4,50	5,65	8,50
29 St. Jan 25x12 licht (F. Tuinstra)	3,60	4,50	6,75
30 Madonna H. Maria bid voor ons (A. Meertens)	4,50	5,65	8,50
31 Patronaal Kapel in 't Zand (F. Tuinstra)	2,75	3,45	5,20
32 St. Barbara 29x14 (F. Tuinstra)	4,25	5,30	7,95
? St. Franciscustegel klein (A. Meertens)	2,16	2,70	4,05
33 St. Jozefplaquettes terra cotta (S. Nicolas)	0,60	0,75	1,15
34 St. Jan de Doper terra cotta (S. Nicolas)	1,50	1,99	2,85

Wijwaterbakjes

1 Wijwaterbakje met duif (A. Meertens)	1,90	2,38	3,55
2 Wijwaterbakje met vis (A. Meertens)	1,90	2,38	3,55
3 Wijwaterbakje met anker (A. Meertens)	1,90	2,38	3,55
4 Wijwaterbakje met palmtak (A. Meertens)	1,90	2,38	3,55
5 Wijwaterbakje met kruis (F. Tuinstra)	1,90	2,38	3,55
6 Wijwaterbakje met vis (F. Tuinstra)	1,90	2,38	3,55
7 Wijwaterkruik	4,50	5,65	8,50

In de na-oorlogse periode zijn vooral de ontwerpen van A. Meertens en F. Tuinstra uitgevoerd. Waarom er toen een nagenoeg nieuw assortiment op de markt is gebracht, laat zich slechts raden, mogelijk was het een poging de afzet te verhogen.

Merken en signaturen

Patronalen van Russel-Tiglia, ontworpen door van buiten aangetrokken kunstenaars, dragen veelal in de rand van het product het signatuur of de initialen van de kunstenaar. In de na-oorlogse periode is,

naar het schijnt, een verwijssysteem van toepassing, deels corresponderend met de nummers in de prijslijsten. Achter op de voorwerpen zijn in penseel een letter en cijfer aangebracht. T 26 is bijvoorbeeld het patronaal de Heilige Familie van de ontwerper F. Tuinstra. Ongelukkigwijze is de sleutel tot het systeem niet volledig teruggevonden.

Voor een overzicht van de merken en signaturen wordt overigens verwezen naar "Nederlandse keramiek- en glasmerken 1880-1940" van M. Singelenberg-Van der Meer.⁴⁰ Naast de daar vermelde merken RTT en Triangel Tegelen Holland, moet worden toegevoegd "Tegelsche Keramiek Handwerk". Dit stempel komt veelvuldig voor op de vroege door Russel-Tiglia gefabriceerde voorwerpen. Wat betreft initialen en afkortingen kan nog aan de opgave van M. Singelenberg-Van der Meer worden toegevoegd:

RS = R. Smeets

T = F. Tuinstra

AM = vermoedelijk A. Meertens

Rhijn = J. van Rhijn

TEB = Tegels Edel Bont

TB = Tegels Bont (zeer zelden vermeld).

Aan de achterzijde zijn vaak ook de initialen van de vormer vermeld en bij schalen de initialen van de draaier en de schilder. Een uitmuntend draaier was Piet Hinssen; belangrijke bordenschilders zijn B. Huberts, J. Derks, W. Timmermans en Matthieu Janssen. Deze laatste beheerste ook de sgraffito-techniek. Aangezien het tot op heden slechts ten dele is gelukt de initialen van vormers en schilders te achterhalen, kan hiervan geen lijst worden toegevoegd.

Verder komt op religieuze voorwerpen het stempel Van Rossum Utrecht voor. Dit verwijst naar in opdracht van deze groothandel vervaardigde stukken.

Wat betreft de datering valt op te merken dat patronalen in een terra cotta-uitvoering vanaf eind jaren dertig werden geproduceerd; de geglazuurde werden vermoedelijk pas vanaf het begin van de jaren veertig vervaardigd.

⁴⁰ M. Singelenberg-Van der Meer, *Nederlandse keramiek- en glasmerken 1880-1940*, Lochem 1992.

Materiële cultuur en esthetische waarde, een visie

Het religieus sieraardewerk behoort zeker tot de Limburgse materiële cultuur. Veel van dit sieraardewerk is in de jaren zestig en zeventig tijdens de golf van de deconfessionalisering verloren gegaan. Het aantal woningen met een religieuze wandtegel, in de nabijheid van de huisdeur, is klein geworden. Het wordt tijd er aandacht aan te besteden, opdat dit stukje Limburgse cultuur wordt behouden.

Gelukkig kent Limburg één grote verzamelaar op dit gebied. Betrokene heeft een sublieme verzameling aangelegd van honderden voorwerpen. Ze geeft een schitterende doorsnee van alle ateliers en bedrijven die op het gebied van het religieuze en het gebruikssieraardewerk na 1935 werkzaam zijn geweest. Het verdient aanbeveling de verzameling te catalogiseren en in een Limburgs museum onder te brengen.

Het religieus sieraardewerk van Russel-Tiglia is veelal mooi. Soms, zeker in de begintijd, is het roerend om zijn onbeholpenheid. Bijzonder fraai zijn de passietegels, ontworpen door J. van Rhijn, uitgevoerd in een cloisonnétechniek⁴¹ met meerkleurenglazuur. Hierbij diende zwart als fond en werd doorgaans wit, geel, rood en blauw toegevoegd. Het zijn zeer vooruitstrevende ontwerpen.

Eenzelfde techniek is toegepast bij het patronaal O.-L.-Vrouw van Altijddurende Bijstand, ontworpen door R. Smeets naar een icoon. Hiervan zijn zowel uitvoeringen in zwart, geel als in goudkleur bekend. Russel-Tiglia heeft deze moeilijke cloisonnétechniek volledig beheerst. Ook W. Harzing heeft een schitterende terra cotta-uitvoering van O.-L.-Vrouw van Altijddurende Bijstand gemaakt. Die uitvoering is tekenend voor het hoge niveau van de boetseerkunst. De terra cotta of geglazuurde kruisbeelden van J. Sondeijker zijn wat de vormgeving betreft van een goede kwaliteit. De patronalen van Ch. Grips, W. Harzing en mevrouw S. Nicolas-Nijs steken eveneens wat vormgeving betreft boven het gemiddelde uit. Het Mariaplastiek van mevrouw dr. M. Hellwig-Blaauw uit 1936, gemaakt in het atelier van Joep Felder, is fraai om haar eenvoud. De na-oorlogse ontwerpen van patronalen door F. Tuinstra en kruisbeelden van A. Meertens zijn technisch goed uitgevoerd. De kennis over de na de oorlog geprodu-

⁴¹ Bij de cloisonnétechniek wordt binnen nauwelijks zichtbare kleirandjes het glazuur aangebracht.

ceerde voorwerpen is overigens zowel bij verzamelaars als bij de auteur beperkt.

Het sierserviesgoed van Russel-Tiglia, doorgaans uitgevoerd met een versiering van gekleurde puntjes of ringeloorwerk op een rood, wit of zwart fond, valt buiten dit bestek. Hetzelfde geldt voor de schitterende schotels en wandborden, uitgevoerd naar ontwerpen van R. Smeets. Deze wandborden verdienen een nadere beschouwing, ook omwille van de draaiers en de decorateurs die hierbij betrokken zijn geweest. Ook is weinig bekend over de door van buiten aangetrokken kunstenaars uitgevoerde unica en bouwkeramiek in het atelier van Russel-Tiglia. Ook dit vergt nader onderzoek.

III. Het uitstralingseffect van Russel-Tiglia

Russel-Tiglia had met de sieraardewerkproductie groot succes. Dit succes heeft geleid tot het stichten van sieraardewerkateliers door andere grofkeramische fabrikanten, zoals in 1941 de N.V. Grèswaren Industrie Teeuwen te Tegelen-Reuver (GIT), eind jaren dertig de N.V. Kleiwarenfabriek St. Joris te Beesel (met onder andere het handelsmerk Terraco) en tot het oprichten van bedrijven door nieuwe producenten zoals Petri te Tegelen, een initiatief van de Tegelse kunstschilder Piet Peters uit het einde van de jaren dertig en de Steenbok te Reuver in 1949.⁴² Het reeds bestaande ambachtelijke sieraardewerkatelier van Joep Felder kon van de hernieuwde belangstelling profiteren. Zelfs na de oorlog werden nieuwe productielijnen opgezet, zoals in de jaren vijftig de serviesgoedfabricage van Frankton C.V. (1948-1980),⁴³ het vroegere Petri.

St. Joris stempelde met de woorden Draak, Beesel, het handelsmerk Terraco en/of de afbeelding van een draak. Geen firma heeft zo overvloedig merken aangebracht als St. Joris. De Grèswaren Industrie Teeuwen te Tegelen-Reuver vermeldde GIT, GIT Tegelen of de naam van de ontwerper Matthieu Oehlen. Joep Felder, Petri en Frankton uit Tegelen vermeldden hun volledige naam.

⁴² Mededeling J. Bongaerts, Tegelen.

⁴³ Marie-Rose Bogaers, *Made in Holland, gebruikskeramiek 1945-1988*, Den Haag 1988, p. 103.

Er is artistieke en technische verwantschap tussen de diverse bedrijven als gevolg van mobiliteit van de eerste productiemedewerkers van Russel-Tiglia en de diverse van buiten aangetrokken kunstenaars. Velen zijn uitgezwermd over de bedrijven in Noord-Limburg, die een sieraardewerkafdeling wilden oprichten. Zo hebben de Russel-Tiglia werknemers van het eerste uur, Piet Hinssen (draaiër), Louis Orval (gipsmodelmaker), Harrij Trienes (boetseerder) en Jacob Verheijen (schilder), na 1945 bij diverse bedrijven in Tegelen en Reuver gewerkt. De Tegelse keramist-boetseerder Matthieu Oehlen, vanaf 1941 bedrijfsleider van het sieraardewerkatelier bij de Grèswaren Industrie Teeuwen te Tegelen-Reuver, ontwierp onder andere een serie beeldjes van spelende kinderen in terra cotta-uitvoering, die voorzien van zijn signatuur door Russel-Tiglia eind jaren dertig op de markt werd gebracht.

De sieraardewerkproductie van Russel-Tiglia is in Noord-Limburg veruit de belangrijkste geweest, zowel qua productie-omvang als wat betreft de aantal medewerkers. Bij de serviesgoedproductie, met name thee- en koffiepoten, was Frankton C.V. toonaangevend. St. Joris te Beesel vervaardigde veelal vazen en beelden uit gresklei. Hetzelfde gold voor de Grèswaren Industrie Teeuwen te Tegelen-Reuver. Deze N.V. had daarnaast nog een kleine serviesgoedproductie.⁴⁴

IV. Samenvatting

Rond 1935 tekende zich te Tegelen een hernieuwde belangstelling af voor het Tegels volksaardewerk uit de achttiende en negentiende eeuw. Dit Tegels volksaardewerk werd veelal uitgevoerd in drie- of vierkleurenteknik. Dat wil zeggen roodbakkende klei als grond, met daarop aangebracht een versiering in zwart-, geel- en/of witbakkende klei. Het leidde tot een hernieuwde, in dit geval "industriële" productie.

⁴⁴ W. Teeuwen, De sieraardewerk- en serviesgoedproductie in Noord-Limburg 1936-1965, in het bijzonder de N.V. Grèswaren Industrie Teeuwen te Tegelen-Reuver. Stencil van acht bladzijden verkrijgbaar tijdens de tentoonstelling keramiek uit Belfeld, Beesel-Reuver, gehouden in mei/juni 1994 te Reuver. Naar aanleiding van deze tentoonstelling is een zeer informatief boekwerk uitgegeven door J. Ickenroth (et al.), *De kleiwarenindustrie in Belfeld, Reuver, Beesel en Swalmen*, Reuver 1994.

Uit de verslagen van de vergaderingen van commissarissen van Russel-Tiglia in de oorlogsjaren is duidelijk af te leiden dat de sieraardewerkproductie deze Naamloze Vennootschap door deze moeilijke periode heeft geholpen. De sieraardewerkproductie bereikte haar hoogtepunt in 1942/1943. Onzekere oorlogstijden en schaarste aan cadeau-artikelen zijn hier niet vreemd aan geweest. Reeds in de oorlogsperiode werd getwijfeld over de rentabiliteit van de sieraardewerkproductie in de na-oorlogse tijd. De omzetcijfers tonen aan dat het in de jaren vijftig snel bergafwaarts ging. Rond 1960 is het afgelopen. De productie kwam meer en meer op sier- en huishoudelijk serviesgoed te liggen.

Binnen de sieraardewerkproductie van Russel-Tiglia verdient de religieuze fijnkeramiek bijzondere aandacht vanwege zijn hoge kwaliteit en zijn plaats binnen de Limburgse materiële cultuur. Dit geldt met name voor reliëfs en wandtegels. Alles was een initiatief van de heer G. Goossens, één van de directeurs van de N.V. Russel-Tiglia.

De religieuze productie kreeg belangrijke impulsen door de inschakeling van van buiten aangetrokken kunstenaars die het artistiek niveau positief beïnvloedden, zoals Ch. Grips, W. Harzing, J. Maris, S. Nicolas-Nijs, J. van Rhijn, R. Smeets en F. Timmermans. In mindere mate leverden Ch. Eijck, L. Schelfhout, J. Sondeijker en pater Willebrord een aandeel. De technisch leider van het atelier, J. Bongaerts, heeft een belangrijke rol gespeeld bij het vormgeven van door de diverse kunstenaars ingediende ontwerpen. Hij kwam overigens ook met eigen ontwerpen. Voor de na-oorlogse tijd zijn de ontwerpers F. Tuinstra en A. Meertens van belang.

Het gedecoreerde sierserviesgoed, schotels en wandborden bij Russel-Tiglia, is verwant met het Nederrijnse aardewerk. De artistiek leider van het atelier, R. Smeets, heeft daarnaast een geheel eigen ornamentiek voor schotels, wandborden en andere voorwerpen ontwikkeld, bekend onder de naam Tegels Bont. Deze schotels en wandborden verdienen een nadere beschouwing vanwege hun esthetische waarde. Artistieke invloed van de sieraardewerk- en serviesgoedproductie in Gouda en omgeving ontbreekt nagenoeg volledig. Tegelen en omgeving zijn hun eigen weg gegaan.

Vanwege het succes van Russel-Tiglia ontstonden nieuwe ateliers, zoals de N.V. Grèswaren Industrie Teeuwen te Tegelen-Reuver en de N.V. Kleiwarenfabriek St. Joris te Beesel. Beide werkten veelal met

gresklei. Voorts kon het atelier Petri te Tegelen ontstaan en Joep Felder, eveneens in Tegelen gelegen, van de herleving profiteren. Uit Petri is Frankton C.V. voortgekomen. In 1949 werd te Reuver de onderneming de Steenbok gesticht.

Alle sieraardewerkateliers en -bedrijven hebben in de jaren vijftig hun accent verlegd naar servies-, gebruiksgoed en bouwkramiek, dan wel de productie beëindigd. De auteur hoopt de komende jaren te komen tot een volledige inventarisatie van de bedrijven in Midden- en Noord-Limburg, die in genoemde traditie hebben gewerkt. Hij hoopt dat deze publicatie er mede toe bijdraagt dat dit deel van de Limburgse materiële cultuur bewaard blijft. Hij pleit met name voor bescherming van de religieuze tegels en de wandreliëfs, die naast huisdeuren zijn ingemetseld.

LITERATUUROVERZICHT

K.P.C. de Leeuw, M.F.A. Linders-Rooijendijk en P.J.M. Martens, red., Van ontspanning en inspanning. Aspecten van de geschiedenis van de vrije tijd, Tilburg 1995, 406 pag., ill. Liber Amicorum aangeboden aan Prof. Dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Brabant; toegevoegd is een 55 pagina's tellende bibliografie van de afscheid nemende.

Een Liber Amicorum is doorgaans een divers samengesteld feestboek. Zelden weet men de uiteenlopende bijdragen rond één thema te bundelen. Dit was het geval met de bundel, die de scheidende hoogleraar Van den Eerenbeemt door zijn leerlingen werd aangeboden. Hoewel de wetenschappelijke voorkeur, de persoonlijke interesses en de eigen wijze van behandeling bij elke auteur zichtbaar zijn, is een mooi samenhangend geheel ontstaan, iets wat voor een niet gering deel te danken is aan de drie redactieleden.

Niet minder dan 23 van de 36 bij Van den Eerenbeemt gepromoveerden hebben aan deze feestbundel meegewerkt. Zij hebben heel verschillende terreinen ontsloten. Uit dit panorama blijkt al direct, hoe breed het gekozen thema, de vrijetijdsbesteding, is geschakeerd en hoe weinig daarvan tot nu toe is doorvorst. Allerlei facetten worden behandeld: van popcultuur en moderne amusementsindustrie tot vormen van muziek, sport, volkscultuur en toerisme toe.

Het loont de moeite de inhoud kort samen te vatten. Het eerste deel omvat een viertal bijdragen van meer theoretische aard. Thea Linders ontsluit het brede terrein van de vrijetijdsgeschiedenis. Zij brengt de nodige begripsomschrijvingen aan, die het vervolg nuttig structureren. Een aanvulling biedt Kitty de Leeuw, die een mentale dimensie onderscheidt door de vrije tijd te bestuderen tegen de achtergrond van de verandering in waarden en opvattingen. In zijn artikel over recreatie en toerisme werkt Rudolf Philips dit nader uit met een uiteenzetting hoe het toerisme kan worden gezien, zowel als een reflex op de maatschappelijke leefwereld alsook als een reactie daarop. Mel van Elteren gaat in op acculturatieverschijnselen door een analyse van de imitatie van de Amerikaanse jeugdcultuur, een verrassend en eigentijds onderwerp, eigenlijk te breed om volledig uit te werken.

In het tweede deel wordt een aantal concrete benaderingen van de reglementering en besteding van de vrije tijd gepresenteerd. Heel verhelderend is de bijdrage - opnieuw van Thea Linders - over de rol van de A.N.W.B. Paul Teeuwen beschrijft de faciliteiten en voorzieningen van een aantal bedrijven op het terrein van de vrijetijdsbesteding van hun werknemers. Hij steunt vooral op Zuid-Nederlandse voorbeelden. Hij ontwijkt enigszins de felle discussies, die tijdens het interbellum werden gevoerd over de vraag of sommige ondernemingen (bijvoorbeeld N.V. Philips in Eindhoven) zich niet teveel met de vrijetijdsbesteding van hun personeel bemoeiden.

In het artikel "Overheden en vrije tijd, vroeger en nu" noteert Jan van den Dam enige algemene kenmerken, maar de uitwerking van zijn stellingen is beperkt tot een (te) kort overzicht over de bekommernis van de gemeentelijke overheid in Breda in 1949 en 1994 over de vrije tijd van haar burgers. Interessanter is het artikel van Kees de Gast over de invloed van de protestantse kerken op de vrijetijdsbesteding in het Land van Heusden en Altena tussen 1850 en 1940. Hij laat iets van de spanningen zien, die in een gesloten samenleving ten aanzien van het concrete recreatiegedrag konden ontstaan.

In de bijdrage van Jan van Oudheusden staat de regulering van de vrijetijdsbesteding vanuit de katholieke zuil centraal, in dit geval toegelicht aan de hand van Jong Brabant, een vereniging voor middelbare scholieren. Met een comparatieve opzet was de aard van deze beïnvloeding waarschijnlijk duidelijker te illustreren geweest. Dat geldt ook voor het artikel van Ad van de Oord, dat het vrijetijdspatroon van de katholieke arbeider (in casu Oisterwijk) wil verduidelijken door het te plaatsen in het perspectief van het beschavingsoffensief, dat binnen de katholieke zuil opgeld deed. Hij maakt interessante opmerkingen over de invloed van de nieuwe tijd op het ontspanningsleven, maar de concrete strijdpunten worden niet helemaal duidelijk. Van buitenstaanders veronderstelt hij teveel kennis van de plaatselijke verhoudingen.

Een identieke strekking heeft de bijdrage van Henk Giebels, die aantoont hoe sterk ook binnen de socialistische zuil (met name in Eindhoven) de vrije tijd in het teken diende te staan van de verbreiding van de ideologie. Heel anders is het artikel van Ben Janssen, dat historisch verder teruggaat en handelt over de volkscultuur in de Liemers en het Land van Bergh, waar de vrijetijdsbesteding veel minder door geestelijke tegenstellingen werd verdeeld.

In het derde deel van de bundel wordt de recreatie buitenshuis behandeld. Het eerste artikel heeft betrekking op massa-attracties als kermissen, bioscopen en pretparken. Georges Linssen beschrijft niet alleen de opkomst en aantrekkingskracht van deze vormen van vermaak, maar geeft tevens interessante verwijzingen naar de industrieën, die deze attracties vervaardigen. De bijdrage van Keetie Sluyterman maakt inzichtelijk, welke belangrijke recreatieve functie amateurgezelschappen nog steeds vervullen, in dit geval het Doetinchems Symfonieorkest, 1908-1993.

Een interessant betoog geeft Jeannine Dekker over stadsparken in Noord-Brabant, mentale concepties rond natuur- en groenrecreatie vanaf het einde van de negentiende eeuw. Het is aardig te zien, welke ideeën en bedoelingen daaraan ten grondslag lagen. Jan van Oers geeft een mooi voorbeeld van de democratisering van de paardensport van een voornamelijk militaire elitesport tot een sportbeoefening voor een breed publiek. Hiermee vergelijkbaar is het artikel van Piet Martens over de watersport, dat zich sterk op de watersport in de Biesbosch concentreert. Hier hadden wij graag wat meer gelezen over de opkomst van de Hollandse watersportgebieden. Hetzelfde bezwaar van een op zichzelf interessante, maar te beperkte beschrijving van een recreatiefenomeen ervaren wij bij het lezen van de bijdrage van Frans van Gaal. Hij beschrijft de ontwikkeling van het voetbal van elite- tot volkssport, gedemonstreerd aan de hand van de geschiedenis van twee Bossche voetbalclubs, het elitaire Wilhelmina en het populaire B.V.V. Het is in onze ogen één van de meest geslaagde opstellen omdat men in andere steden vaak een soortgelijke ontwikkeling tegenkomt. Daarom is het jammer dat de auteur niet heeft gepoogd aan zijn bevindingen een theoretische basis te geven. Het is moeilijk aan de verleiding te weerstaan hier al een kritische kanttekening over de hele bundel te maken. Waar men vergeefs naar zoekt, is de rode draad, die de uiteenlopende vormen van vrijetijdsbesteding met elkaar verbindt. Het is opvallend hoe men in de gedragingen en houdingen van de recreanten telkens weer hun sociale achtergrond ziet weerspiegeld. Veel aspecten van het recreatiepatroon kan men beter zien als een tijdsbeeld en als een reactie op de heersende cultuur. Zo was de voetballerij zeker een reactie op het machinale arbeidsproces; men zocht in zijn vrije tijd naar een ander rollenspel, een andere organisatievorm en een ander ritueel.

De meeste vormen van sportbeoefening en vrijetijdsbesteding kunnen ook worden beschouwd als een vlechtwerk van rechten en verplichtingen, van houdingen en sociale gedragingen, waarin opvoeding en cultuur de voorstellingswereld van de leden weerspiegelden. De opkomst van de sport was niet mogelijk geweest als niet de sociale vooruitgang daarvoor de voorwaarden had geschapen.

Tenslotte, de moderne sport is tevens een verzetsreactie. Dat wordt treffend geïllustreerd door de geschiedenis van Wilhelmina en B.V.V. De leden van deze clubs lieten hun opvattingen en normen niet aan de poorten van het sportveld achter. Hun vereniging droeg een maatschappelijk kenmerk, terwijl zij juist in de sport de maatschappij wilden ontvluchten. Daarin ligt het spanningsveld van de moderne vrijetijdsbesteding, die zowel compensatie is als complement. In een algemeen artikel of in een samenvatting hadden die hoofdlijnen tot uitdrukking kunnen komen.

In het derde deel van de bundel komen nog twee artikelen aan de orde, die de vrijetijdscultuur vanuit een ander oogpunt belichten. De bijdrage van Chantal Vancoppenolle is historisch-geografisch van aard en laat zien hoe een mondain kuuroord als Oostende evolueerde tot een badplaats voor de massa en de hele toeristische accommodatie daarvan de invloed onderging. Met deze rake schets wordt gedemonstreerd in welke mate de veranderingen in de ontspanningsgewoonten het aanzien van een toeristencentrum kunnen bepalen. In het artikel van Frans Janssen is het kledinggedrag als sociaal patroon aardig getypeerd ("Van knickebocker tot legging"). Opmerkelijk is dat het diffusieproces twee kanten uitgaat: de vrijetijdskleding, oorspronkelijk verbreed als streng afgebakende sportkleding, komt langs een achterdeur in de dagelijkse kledij weer terug.

In het vierde deel valt de aandacht op de recreatie binnenshuis. Over de historische accenten van huiselijke bezigheden is heel weinig bekend, zodat het aantal bijdragen op dit terrein beperkt is. Het meest algemene artikel is van de hand van Henk van Stekelenburg. Het behandelt in grote lijnen de veranderingen die de huiselijkheid onderging zonder met alle sociale verschillen rekening te kunnen houden. Frans van Puijenbroek gaat in op een concrete vorm van huiselijke vrijetijdsbesteding: het verzamelen van voorwerpen. Hij geeft een boeiend overzicht van de uitbreiding die deze liefhebberij kan nemen. Zijn uiteenzetting heeft hij toegespitst op het verzamelen van munten en penningen. Vervolgens ziet Hannie Kool het voeren

van correspondentie als een traditionele huiselijke bezigheid, wat zij toelicht met een briefwisseling die een Zeeuwse familie vanuit het buitenland met haar verwanten hier onderhield. De briefwisseling is zeker niet oninteressant, maar doet ons voor dit thema ietwat geforceerd aan. Dat zijn wij ook geneigd te zeggen van het laatste artikel van Theo Hoogbergen: "Huiswerk: aanslag op de vrije tijd van leerlingen".

De bundel opent een nieuw veld van sociale geschiedschrijving. Er valt een wezenlijke verbreding van de factoren, van belang voor de verklaring van sociale veranderingen, aan te ontlenuen. Het denken in categorieën als vooruitgang en onderdrukking, lange tijd prominent in de sociale geschiedvorsing aanwezig, wordt als verklaringsmodel met overtuigingskracht ontzenuwd.

J.J.

R. Ritzerfeld, Die Strukturelle Neuorientierung des Heinsberger Raumes. Handlungsrahmen unter Bereichsichtigung regionaltypische Merkmale, Wiesbaden 1995, 376 pag.

Economische groei vergt grondige verandering van regionale economische structuren, in het bijzonder wanneer de groei leidt tot het opheffen van verouderde bedrijven en bedrijfstakken die geen afzet meer vinden voor hun producten. Dat was sinds het begin van de jaren zestig het geval in de provincies Luik en Henegouwen, toen de steenkoolwinning en de zware metaalnijverheid teloor gingen. Even later volgde Nederlands-Limburg, waar in de laatste dagen van 1965 de sluiting van de mijnen werd aangekondigd. Met kunst- en vliegwerk werd de delfstofwinning in Belgisch-Limburg nog enige jaren in leven gehouden. Omstreeks 1990 legde ook zij het loodje. In de omgeving van Aken is het sluitingsproces geleidelijk verlopen. Het staken van de exploitatie van de mijn Sophia-Jacoba te Hüchelhoven brengt de Kreis Heinsberg in 1997 als laatste in de rij haar economische structuur te herzien. De Euregio Maas-Rijn heeft een lang proces van economische herstructurering doorgemaakt.

Nu de sluiting van de steenkolenmijn Sophia-Jacoba voor de deur staat, acht Ritzerfeld het moment gekomen aan de hand van enerzijds de specifieke potenties van de Kreis Heinsberg en anderzijds de ervaringen elders in de regio opgedaan bij pogingen de gevolgen van

de-industrialisaties te ondervangen door nieuwe economische structuren te scheppen, de perspectieven voor een in economisch opzicht vernieuwde Kreis Heinsberg te schetsen. Daar is volgens de auteur temeer reden voor omdat sedert de publicatie van het besluit tot staking van de activiteiten van de Sophia-Jacoba vooral is gepleit voor een beproefde techniek van herstructurering. Er wordt vooral naar Nederlands-Limburg gekeken, een regio waar van 1965 af voortvarend en hardnekkig werd gestreefd naar vervanging van oude werkgelegenheid door nieuwe.

Ritzerfeld meent dat het gebruikelijke herstructureringsproces in sedert lang geïndustrialiseerde streken nogal eenzijdig was. Het uitgangspunt was gewoonlijk vervanging van wegvallende arbeidsplaatsen door een gelijk aantal nieuwe door middel van verbetering van de infrastructuur en het aantrekken van nieuwe industriële ondernemingen. De bijzondere mogelijkheden van de bestaande economische structuur zijn op de achtergrond gebleven met als gevolg het aantrekken van arbeidsintensieve bedrijven uit den vreemde die hun reallocatie gewoonlijk niet lang overleefden. Voor wat de eerste fase van de herstructurering in Nederlands-Limburg betreft is deze opvatting zeker juist. Zij geldt waarschijnlijk ook voor de pogingen die eind jaren vijftig, begin jaren zestig in Eupen en omgeving werden ondernomen om industriële ondernemingen aan te trekken die afvloeiers uit de textielsector werk konden bieden. Al te vaak werden door de nieuwe ondernemers ruime subsidiebedragen geïnd om kort na het opdrogen van die geldstroom hun onderneming weer te sluiten, al dan niet gedwongen.

Aansluiting zoeken bij de groeimogelijkheden van de sociale en economische structuur van de regio, zoals in de streek rond Aken en - Ritzerfeld zwijgt er over - ook in Nederlands-Limburg na het totstandkomen van de Perspectievennota Limburg gebeurde, biedt heel wat betere kansen. Dit betekent niet dat de auteur heil verwacht van kleine sterk geautomatiseerde en arbeidsextensieve industriële ondernemingen. Die tasten volgens hem het landschap aan doordat zij veel ruimte in beslag nemen. Industriële ondernemingen bedreigen ook het woongenot in de landelijke omgeving en tasten het sociale klimaat aan.

In plaats daarvan zoekt Ritzerfeld naar uitbouw van de traditionele bedrijvigheid in Heinsberg en omgeving, de binnenkort te sluiten mijn buiten beschouwing gelaten. Haar kenmerken zijn in enkele

woorden te vatten: de regio steunt op landbouw en ambacht. Nijverheid en dienstverlening zijn er beduidend minder vertegenwoordigd dan in Duitsland als geheel. Er is sprake van achterstanden. Een achterstandsgebied kan slechts in samenhang met de omliggende regio's tot ontwikkeling worden gebracht. In het onderhavige geval betekent dit vooral naar Nederland kijken. Ook al is bij de herstructurering van Nederlands-Limburg weinig naar de sociaal-culturele implicaties gekeken en heeft er zich een proces van vervreemding voltrokken, de traditionele, economische, sociale en landschappelijke structuur van de Meinweg en de Onderbanken vertoont meer overeenkomsten met die van Heinsberg dan de aanpalende Duitse Kreisen Mönchengladbach, Aken, Düren en Neuss. Handwerk, biologische landbouw, regeneratie van energie en grondstoffen, vrijetijdsbesteding en recreatie zijn de sectoren die aan weerszijden van de grens de beste mogelijkheden bieden.

Voor de nabijgelegen dichtbevolkte agglomeraties Sittard-Geleen, Brunssum-Heerlen-Kerkrade, Aken, Düren-Neuss-Keulen-Düsseldorf en Mönchengladbach-Kempfen-Krefeld kunnen Heinsberg, de Onderbanken en de Meinweg een levensnoodzakelijk vangnet bieden. Men kan er aangenaam wonen en zich ontspannen. Ruimtelijk heeft zo'n keuze het voordeel dat verdere suburbanisatie onder de rook van nabijgelegen grote steden wordt vermeden. Vanuit een vriendelijke thuisbasis kan men dankzij de perfecte verbindingen in een oogwenk hooggemotiveerd de arbeidsplaats bereiken. De lokale voorzieningenspatronen hoeven niet te worden afgebouwd als pendelaars en recreanten de schaal, waarop in Heinsberg en de omliggende stadjes en dorpen sociale en economische diensten worden verleend, geleidelijk vergroten. De Kreis Heinsberg kan zijn omgeving "individueller Lebensraum" bieden. De schamele 4.000 arbeidsplaatsen die met de sluiting van de Sophia-Jacoba verloren gaan, kunnen in de omliggende agglomeraties worden teruggevonden zonder gedwongen emigratie. De meeste werknemers zullen maar een paar kilometer verder moeten reizen om hun werk te bereiken dan nu. Twee derde deel van de 168 uren die de week telt zullen in een plezierige omgeving kunnen worden doorgebracht: de levensvreugde wordt vergroot in plaats van aangetast.

Tijdens een in september 1995 te Maastricht gehouden congres merkte wijlen Francesca Schinzing er terecht op dat het zeer onjuist zou zijn zich badinerend te uiten over de enigszins utopisch aan-

doende ideeën van Ritzerfeld. Ruimtelijke afstemming binnen de Euregio Maas-Rijn tussen wonen, werken, zich verplaatsen en zich recreëren is van wezenlijk belang. Het is echter niet denkbaar dat enkele functies aan deze en gene zijde van de grens op elkaar zijn afgestemd, terwijl andere hun nationale identiteit behouden. Als de Kreis Heinsberg, de Meinweg en de Onderbanken als groene long van de Euregio willen fungeren, zullen ook de activiteiten en ontwikkelingen in de omliggende agglomeraties op elkaar moeten worden afgestemd. Daar sociaal-economische complementariteit bereiken is heel wat lastiger dan in Heinsberg. Het veronderstelt institutionele uniformiteit, afstemming van markten op meer dan regionale schaal en uitwisselbaarheid van diensten en arbeidsplaatsen. In al die opzichten is nog een lange weg te gaan. Alleen als de bereidheid volgende stappen te zetten in ruime mate aanwezig is, lijkt het verantwoord de ontplooiing van een interregionale groene long als proeftuin van Europese integratie aan te vatten. Ritzerfelds suggesties behoeven nadere uitwerking.

J.J.

JAARVERSLAG 1995

SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM VOOR LIMBURG

INLEIDING

De werkzaamheden stonden in 1995 opnieuw in het teken van de ernstige huisvestingsproblemen. De collecties zijn dusdanig stormachtig gegroeid, het aanbod blijft zonder onderbreking zo groot, dat moet worden omgezien naar meer ruimte. De brede steun uit kringen van bestuurders die al in 1994 aan de dag trad en in 1995 verder werd verbreed, nam niet weg dat de oplossing van het probleem niet eenvoudig is. Ruimere huisvesting impliceert per definitie hogere exploitatielasten. In een tijd waarin door overheden permanent wordt bezuinigd en ook particulieren hun bestedingen beperken, is het niet eenvoudig voor dit vraagstuk een oplossing te vinden.

Zulke langetermijnproblemen nemen niet weg dat de dienstverlening en de dagelijkse werkzaamheden moeten worden voortgezet, waar mogelijk zelfs op hoger plan gebracht. In deze opzichten overheerst een gevoel van voldoening over het in 1995 bereikte. Allereerst zij vermeld dat de medewerkers van het S.H.C. zich allerminst laten demotiveren door de bijzondere omstandigheden van het tijdsgevoel. Zonder de gevolgen van de bezuinigingen, die elke instelling met een maatschappelijk doel treft, te bagatelliseren, zetten zij zich geheel en al in om te voorkomen dat de krapte van de financiën een blokkade voor de werkzaamheden gaat vormen.

Het getal van de publikaties vertoont een stijgende lijn. De kwaliteit er van wordt bij elke evaluatie geprezen. In 1994 noemde een internationale visitatiecommissie van V.S.N.U. de Maaslandse Monografieën een "important contribution to historical research". Een vergelijkend onderzoek naar sociaal-economisch historische tijdschriften, in 1995 gepubliceerd in het Neha-Jaarboek, wees uit dat in de Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg sedert 1989 opmerkelijk veel fundamenteel onderzoek was verschenen. Ook de vorderingen van het Woordenboek van de Limburgse Dialecten trekken de aandacht. Het verschijnen van meerdere afleveringen per jaar dwingt respect af. Meer en meer worden bij het onderzoek de landsgrenzen overschreden. Daarbij worden de aanbevelingen van visitatoren en van de Minister van Onderwijs met graagte gevolgd.

De ontsluiting van bibliotheek en archief vertoont niet geringe vorderingen, tot genoegen van de gebruikers die er steeds vaker op terugvallen. De voltooiing van de beschrijving volgens moderne

regels van de gehele 25.000 banden omvattende collectie monografieën mag als een mijlpaal worden aangemerkt. Het gaf meerdere personen aanleiding delen van hun boekenbezit aan ons af te staan opdat heel de samenleving er van kan profiteren. Uit heel Limburg werden ook historisch waardevolle archiefbestanden verworven. De een na de ander meldde zich spontaan met schenkingen. In plaats van grote bedragen voor hun vaak deels heel bijzonder materiaal te vragen, geeft menigeen een bescheiden bedrag als bijdrage in de kosten toe.

Zulke getuigenissen van inzet en ruim draagvlak in de samenleving motiveren het Bestuur uiteraard zich ten volle te blijven inzetten om zorgelijke ontwikkelingen het hoofd te bieden. Het neemt niet weg dat in 1995 met spijt afscheid werd genomen van de beide secretarissen die het S.H.C. ooit dienden. Medio september trad Ch.H.F. Frijns terug wegens het overschrijden van de statutaire leeftijdsgrens. Zijn inzet, nauwgezetheid en bezorgdheid zullen node worden gemist. Zes jaar lang was hij de eminente vervanger van Pater Dr. Remigius Dieteren O.F.M. die de rol van secretaris ruim veertig jaar lang vervulde. Tot onze bijzondere spijt overleed Pater Remigius op 15 december 1995. Tot in de laatste week van zijn leven stond hij ons bestuur en onze directeur met adviezen bij. Aan deze oprichter van het S.H.C. is elders in dit deel van de Studies een in memoriam gewijd.

De ontstane vacatures zijn mede benut om de banden met de Rijksuniversiteit Limburg aan te halen. Vacua die mogelijk konden ontstaan door het afscheid van twee bijzonder actieve leden van het Bestuur, werden opgevuld. Gedeputeerden en wethouders werden door het nieuwe bestuur voor een bezoek aan het S.H.C. uitgenodigd. Het werden vruchtbare besprekingen en nuttige contacten.

ORGANISATIEVERSLAG

Bestuur

In 1995 hebben zich in het Bestuur van het S.H.C. enkele wijzigingen voorgedaan. Prof. Dr. W.J. van der Dussen, mevrouw M.C. Greweldinger-Beudeker, Ir. J. Koolen, mevrouw M. Koopman-Goumans en de heer H.A.E. Willems traden toe tot het bestuur.

Ch.H.F. Frijns, zes jaar lang een uiterst actief secretaris die wij zeer verplicht zijn, trad om leeftijdsredenen terug. Drs. F.L.J.F. Jadoul nam zijn functie over. Het Dagelijks Bestuur werd uitgebreid met de heren Prof. A. Beek en F.A.G. Hol. De heren P.A. Booij, Dr. L.L.M. Frederix, L.J.A. Heijenrath en J.J.G. Tonnaer aanvaardden een herbenoeming voor vijf jaar. Mr. R.M.L.A. Leenders, vertegenwoordiger van de Vereniging van Limburgse Gemeenten, trad terug en werd vervangen door de wethouder van Meijel, H.A.E. Willems.

Het Algemeen Bestuur vergaderde op 8 juni en 7 december 1995. Tijdens de vergadering werd van gedachten gewisseld over het huishoudelijk reglement, de onderzoeksplannen, de verslechterende financiële positie, het jaarverslag en de huisvestingsproblemen die steeds nijpender worden. Het Bestuur betuigde zijn instemming met de voorstellen van het Dagelijks Bestuur.

Het Dagelijks Bestuur kwam bijeen op 9 januari, 28 maart, 8 juni, 12 september, 2 november en 7 december. Het hield zich behalve met de voorbereiding van de Algemene Bestuursvergadering vooral bezig met de afronding van het W.L.D., het personeelsbeleid, het huishoudelijk reglement en het opvangen van de gevolgen van bezuinigingen.

Verreweg de meeste tijd besteedden de leden van het Dagelijks Bestuur aan het zoeken naar een oplossing voor het huisvestingsvraagstuk. Het vinden van een geschikt gebouw, het overleg over aanpassingen van bestaande complexen, verkenning van mogelijkheden financiële bronnen te vinden en vooral de noodzaak alle betrokken instanties enthousiast te maken voor één en hetzelfde plan, vergde van de leden van het Dagelijks Bestuur veel tijd. De voorzitter, de secretaris, de penningmeester en de bouwkundig adviseur, Ir. A. Peters, kwamen herhaaldelijk voor ad hoc overleg rondes. De gulden regel dat bestuursleden vooral een toezichthoudende taak uitoefenen, gold in deze aangelegenheid allerminst. De complexe en vaak weerbarstige materie noopte hen voortdurend initiërend en stimulerend op te treden. Er werd een wissel getrokken op de schaarse tijd van diverse bestuursleden. Gelukkig had dit als neveneffect dat het toch al grote enthousiasme van de Dagelijks Bestuursleden

verder toenam. De grote betrokkenheid van de bestuurderen vereenvoudigde de discussies in de vergaderingen.

Met Gedeputeerde Staten, de provinciale ambtenaren, het College van Bestuur van de Rijksuniversiteit Limburg en haar ambtelijke vertegenwoordigers werden goede betrekkingen onderhouden. De contacten tussen voorzitter, secretaris, penningmeester en directie waren frequent. Voor de samenstelling van het Bestuur zij verwezen naar de lijst, die als bijlage bij dit verslag is opgenomen.

Bureau

In de samenstelling van het personeel, in dienst van de Stichting, hebben zich in 1995 enige wijzigingen voorgedaan. De uitruil van werktijd tussen de dames I. Frints, E. Muyres-Schilder en A. Peeters werd aangepast, zodat mevrouw Frints gelegenheid had haar studie Frans M.O.-B voort te zetten. Dr. H.J.G. Crompvoets en W.A.A. Mes verzochten om leeftijdsafhankelijke werktijdverkortung. Hen werd toegestaan in plaats van vijf vier dagen te werken onder intrekking van enige toestemmingen werktijd deels te besteden aan onbezoldigde nevenfuncties. De tijdelijke aanstelling van mevrouw Drs. C.A.J.M. Wijnen in A.I.O.-verband liep af. Gedeputeerde Staten namen de wachtgeldverplichtingen over. Mevrouw H.H.M. Okrogelnik Nagornik-Willems nam na vele jaren trouwe plichtsvervulling ontslag wegens verhuizing naar Noord-Brabant. Zij werd vervangen door L.C.C.M. Royakkers, die vervolgens ook enige werktijd overnam die mevrouw M.E.J. Charpentier inleverde om haar kinderen beter te kunnen verzorgen.

De Stichting Vrienden van het S.H.C. bleek bereid op te treden als werkgeefster voor medewerkers ten behoeve van de versnelde uitvoering van het W.L.D., de administratie van de Stichting Maaslandse Monografieën en de ordening van het Laura-archief, waarvoor het bedrijf middelen verschafte.

Alle afdelingen kregen ondersteuning van vrijwilligers, medewerkers in het kader van de Wet Sociale Werkvoorziening (W.S.W.) en van de Stichting Phoenix, die banenpoolers beschikbaar stelde. De algemene dienst had hulp van twee personen. De bibliotheek en het archief werden elk door drie personen ondersteund, het onderzoek

door een viertal, waaronder twee met een voltooide academische opleiding. Zij werkten gezamenlijk 6,3 mensjaren.

Sedert 1 januari 1980 is het bureau georganiseerd in vier afdelingen: algemene dienst, bibliotheek, archief en onderzoek. Voor een organogram wordt verwezen naar de bijlage. Aan het einde van het verslagjaar was de formatieve personeelssamenstelling als volgt:

- Drs. J.J.F. van den Boogard, onderzoek
- Mevr. T.A.G. Brockbernd-Wijts, bibliotheek
- Mevr. M.E.J. Charpentier, bibliotheek
- Dr. H.J.G. Crompvoets, onderzoek, gedetacheerd
- Mevr. Drs. E.C.M. Fleré, hoofd bibliotheek
- Mevr. I.J.L. Frints, algemene dienst
- Mevr. M. Hanssen, algemene dienst
- Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen, directeur
- W.A.A. Mes, hoofd archief
- Mevr. M.C. Mommers-Bakker, hoofd algemene dienst
- Mevr. E.M. Muyres-Schilder, algemene dienst
- Mevr. H.H.M. Okrogelnik Nagornik-Willems, bibliotheek tot 01.10.1995
- Mevr. A.M.Th. Peeters, archief
- Dr. J.F.R. Philips, onderzoek
- L.C.C.M. Royakkers, bibliotheek sedert 01.10.1995
- Drs. W.J.M.J. Rutten, hoofd onderzoek
- Mevr. Drs. J. Verbeek, onderzoek
- Mevr. M.H.H.E. Volkers-Geuskens, bibliotheek
- Mevr. Drs. C.A.J.M. Wijnen, onderzoek tot 01.04.1995
- M.I.M.A. Wijnen, archief
- Drs. H.H.A. van de Wijngaard, onderzoek, gedetacheerd.

Tien personeelsleden hebben een parttime dienstverband. Het gehele personeel bezet 14,5 formatieplaatsen, waarvan 1,6 tijdelijk.

De diverse afdelingen werden geassisteerd door de volgende personen: Drs. P.A.A.B. Arnold, mevrouw M.L. Best, E.J.G. Boshouwers, F.H. Heijnen, I. Hogenhuis, P.H.M. Hupperts, mevrouw A.M.L.G. Janssen, H.M. Janssen, mevrouw D.C.C. Lucassen, Drs. P.Th.R. Mestrom, mevrouw V.J.M. van der Put, Drs. Z. van Ruyven-Zeman, E.L.G.H. Smeets en mevrouw A.L.E. Stols-Damoiseaux.

Enige genoemde personen waren slechts gedurende een deel van het jaar bij het S.H.C. werkzaam. Onze erkentelijkheid gaat uit naar de directie van de Stichting Maastrichtse Toeleveringsbedrijven

(M.T.B.) en de Stichting Phoenix, die arbeidskrachten beschikbaar stelden.

Voor het personeel was, voor zover mogelijk, de rechtspositieregeling van de Provincie Limburg van toepassing. De salarisadministratie werd verzorgd door de dienst Personeelszaken en Organisatie van de Provincie Limburg. De controle op het ziekteverzuim is opgedragen aan de Districts Geneeskundige Dienst te Maastricht. Desondanks is het ziekteverzuim boven modaal gebleven.

Vertegenwoordigingen

Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen maakte deel uit van de jury van de Eisma-prijs ter stimulering van de lokale en regionale geschiedbeoefening in Nederland, alsmede van de jury van de historische prijs ter bevordering van de geschiedschrijving van het platteland in Vlaanderen, ingesteld door de Belgische Boerenbond te Leuven.

Als oud-voorzitter van de Studievereniging voor sociale en economische geschiedenis, de Nederlandse afdeling van de International Economic History Association, coördineerde hij de voorbereidingen voor een congres onder de titel "Economische betrekkingen in grensregio's in een industrieel tijdperk (1750-1965)" dat door de Belgische, Duitse en Nederlandse verenigingen voor sociaal-economische geschiedenis in Maastricht werd gehouden op 14 en 15 september 1995. Als uitvloeisel van dit congres werd met steun van de secretaris-generaal een Benelux-organisatie gegrondvest ter bevordering van de beoefening van grensoverschrijdend sociaal-economisch historisch onderzoek in België, Luxemburg, Nederland en Duitsland. De heer Jansen werd benoemd tot lid van het bestuur. De directeur had tot 1 juli 1993 als penningmeester zitting in het Dagelijks Bestuur van het Limburgs Volkskundig Centrum (L.V.C.). Na de ontslagname van het Bestuur van het L.V.C. ter bevordering van de integratie van dit museum met het Goltziumuseum te Venlo tot Limburgs Museum (L.M.) werd hij door Gedeputeerde Staten belast met de liquidatie van de Stichting L.V.C. en benoemd tot bestuurslid van het L.M. Diverse problemen verhinderden de liquidatie van het L.V.C. ook in 1995 nog. Hij zette zijn activiteiten in een Begeleidingscommissie voor Volkskundige Studiedagen en in het Bestuur van het Nederlands Economisch Historisch Archief voort.

Hij bleef lid van de Redactie van het Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek, van de Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis en secretaris van de Stichting Maaslandse Monografieën. Het lidmaatschap van de provinciale Limburgse Monumentencommissie, ingesteld door Gedeputeerde Staten van Limburg, vergde veel aandacht. Dat gold ook voor de deelname aan de commissies die Limburgs Verleden deel III en de geschiedenis van de gemeente Meerssen begeleidden. Op verzoek van Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant is hij lid van de adviescommissie van het driedelig werk "Traditie en Modernisering in Noord-Brabant 1796-1996".

Drs. W.J.M.J. Rutten is secretaris van de Vereniging voor Landbouwschiedenis en maakt deel uit van de Werkgroep Limburg Film- en Video-archief. De heer W.A.A. Mes is voorzitter van de Stichting Historische Reeks Maastricht en van de Werkgroep Industriële Archeologie Maastricht. Hij maakt deel uit van de redactie van Ach Lieve Tijd, deelproject Maastricht en van de Stichting Jaarboek Maastricht. Dr. H.J.G. Cromptvoets is vice-voorzitter van de Stichting Nederlandse Dialecten, bestuurslid van de Limburgse Vereniging voor Dialect- en Naamkunde en hoofdredacteur van het tijdschrift Veldeke. Drs. H. van de Wijngaard is secretaris van de Stichting Nederlandse Dialecten en lid van het Bestuur van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde. Drs. J.J.F. van den Boogard is secretaris van de Redactie van Limburgs Verleden deel III. Hij voerde ook het secretariaat van de Commissie ter voorbereiding van de tentoonstelling "Een eeuw vakbeweging in Limburg".

Ter bevordering van de regionale geschiedenis werden de contacten met werkgroepen in Eijsden, Valkenburg, Beek, Geleen en Thorn voortgezet. Ook dit jaar werden relaties onderhouden met de universiteiten van Luik, Leuven, Aken, Antwerpen, Trier en Bonn.

Huisvesting

Sinds april 1974 is het S.H.C. gehuisvest in een gebouwencomplex aan de Boschstraat te Maastricht. Dit complex is eigendom van de Stichting. Het onderhoud wordt deels in eigen beheer verricht. Door de directeur van de Stichting M.T.B. werd daartoe in W.S.W.-verband een vakman beschikbaar gesteld.

Groot onderhoud, zoals het bijhouden van de daken, herstel van voegwerk aan de buitenmuren en buitenschilderwerk wordt sedert 1990 op basis van rapporten van architectenbureau Satijn te Gronsveld en de Monumentenwacht Limburg systematisch gepleegd. In 1995 kon worden volstaan met het gebruikelijke onderhoud.

Sedert juli 1984 is het gebrek aan depotruimte aan de Boschstraat opgevangen in de Andrieskapel, gelegen Achter de Barakken op loopafstand van het kantoor. De totale depotcapaciteit is daardoor op ongeveer negen kilometer gekomen. Alle planken zijn inmiddels gevuld. Sedert medio 1994 is de depotcapaciteit ontoereikend. De beperkte aanvulling van de ruimte, door een deskundige vrijgegeven voor benutting, tezamen een 200 meter, heeft slechts kort soelaas gebracht. Het aanbod van archieven en bibliotheekgoed neemt als gevolg van reorganisaties in het bedrijfsleven, het onderwijs, de gezondheidszorg en de maatschappelijke dienstverlening een dusdanige omvang aan, dat opvang ook niet kan plaatsvinden in ruimte die vrijkomt door het opschonen en ontdubbelen van reeds aanwezige bestanden.

Niettemin dient de overname van documenten voortgang te vinden. In een aantal gevallen gaat het zelfs om een maatschappelijke noodzaak en niet alleen om een historisch-wetenschappelijke wenselijkheid. Zoiets is in het bijzonder het geval bij de acquisitie van archivalia en drukwerken betreffende de herstructurering van Limburg, zoals die zich tussen 1965 en 1992 voltrok. Herstructureringen zijn op vele plaatsen in de Westeuropese geïndustrialiseerde wereld aan de orde. Allerwegen worden middelen beraamd ze in goede banen te leiden. Dat blijkt niet eenvoudig. Het aantal mislukkingen van herstructureringsprocessen is aanzienlijk. Feitelijk vormt bijna alleen het Limburgse mijngebied binnen de Europese Unie een voorbeeld van een succes, zij het dat het ook hier slechts met vallen en opstaan en na geruime tijd lukte. Er wordt vaak om inlichtingen gevraagd door beleidsmakers. Die kunnen slechts met de vereiste nauwkeurigheid worden gegeven als de documentatie zo volledig mogelijk wordt bijeengebracht en volgens een uniform systeem toegankelijk gemaakt.

Veel dossiers betreffende de herstructurering zijn door ons overgenomen. Het restant komt op korte termijn vrij. Hun behoud geldt als een maatschappelijk belang, waarvoor overheden van hoog tot laag bereid zijn voorwaarden te scheppen, zij het binnen niet al te ruime

financiële grenzen. Het is geraden te zoeken naar een betrekkelijk goedkope oplossing van het huisvestingsvraagstuk, zonder dat de efficiency in het gedrang komt. De aan de Boschstraat sedert 1974 en in de Andrieskapel sedert 1984 opgedane ervaringen hebben geleerd dat bestaande historische panden mogelijkheden bieden tegen kosten, die hooguit 30 à 50% belopen van die, welke met nieuwbouw zijn gemoeid. Aanvankelijk leek het er op dat daarvoor alleen het Kruisherencolplex aan de Kommel te Maastricht in aanmerking zou kunnen komen. Daar zouden driemaal zoveel archieven en boeken kunnen worden bewaard dan het S.H.C. nu bezit. Ook zou er een zeer efficiënte organisatie mogelijk zijn tegen lage exploitatiekosten. Helaas bleek het niet mogelijk te bewerkstelligen dat dit complex aan het S.H.C. ter beschikking werd gesteld.

In de loop van 1994 bleek dat een alternatief, in de vorm van herhuisvesting in het Bonnefantencolplex aan de Bonnefantestraat te Maastricht, haalbaar is. Er kleven in bedrijfsorganisatorisch opzicht wel enkele haken en ogen aan. Er moet worden opgeslagen in ruimten die op enige afstand van elkaar liggen, maar het object biedt voor geruime tijd perspectieven en kan gemakkelijk aan de nieuwe bestemming worden aangepast. Het Bonnefantencolplex zal ten vroegste in de tweede helft van 1998 beschikbaar komen. In 1995 is al het mogelijke gedaan om te komen tot een in organisatorisch, technisch en financieel opzicht sluitend plan, dat herhuisvesting van het S.H.C. in het Bonnefantencolplex beoogt. Bij de afsluiting van het verslagjaar was het plan nagenoeg gereed.

Financiën

De financiën van het S.H.C. hadden in 1995 een minder bevredigend verloop. De exploitatie was niet sluitend; de vermogenspositie werd aangetast, zij het dat de reserves niet zijn uitgeput. Belangrijkste factor was de ontoereikende compensatie voor de opgelegde loon- en loonkostenstijgingen. De gevolgen van de loonsverhogingen konden slechts zeer ten dele worden opgevangen. Jarenlang kon de discrepantie tussen kostenstijging en compensaties, die al te vaak pas met een interval van één à anderhalf jaar worden toegekend, zonder terugwerkende kracht worden opgevangen door rentebaten uit belegd vermogen. Die oplossing werkt niet meer: de reserves slinken; het

renteniveau is aanzienlijk gedaald. De financiën van het instituut dreigen in een neerwaartse spiraal te geraken. Dat baart zorgen, zeker omdat de noodzaak te zoeken naar een ruimere huisvesting de exploitatielasten al op betrekkelijk korte termijn onder opwaartse druk zet. De problemen kunnen niet worden ondervangen door vermindering van het personeelsbestand. Zoiets is niet alleen onverantwoord, het levert gezien de langdurige wachtgeldverplichtingen bovendien nauwelijks iets op.

De bijdragen van de grote subsidiënten in de exploitatie stemden niet geheel overeen met de verwachtingen. De Provincie Limburg financierde 50% van de uitgaven tot een totaalbedrag van f 513.000,--. De Rijksuniversiteit Limburg (R.L.) bepaalde het subsidie op f 585.000,--.

Omstreeks 10% van de uitgaven kon worden bestreden uit middelen, verworven via de zogenaamde derde geldstroom, in hoofdzaak bestaande uit particuliere bijdragen en incidentele bijdragen voor bepaalde projecten. Hiermee was een bedrag van f 140.000,-- gemoeid. De kosten, verband houdend met de uitvoering van het W.L.D., in totaal f 260.000,--, werden bestreden uit het fonds W.L.D. Doordat het fonds nauwelijks voeding kreeg werd flink ingeteerd.

De overige inkomsten stegen in bescheiden mate. Zij kwamen in 1995 ongeveer f 20.000,-- hoger uit dan geraamd. Deze middelenstroom is slechts ten dele structureel. De gelden worden voor een belangrijk deel verkregen als vergoeding voor incidentele diensten. De financiële injecties die het instituut van particuliere zijde krijgt, zijn niet voldoende om tekorten in de komende jaren op te vangen. De financiële administratie werd gevoerd door mevrouw M. Mommers-Bakker en voldeed aan de verwachtingen. De accountantscontrole werd als gebruikelijk verricht door VB-Groep Accountants. De loonadministratie werd verzorgd door de Centrale Personeelsdienst van de Provincie Limburg.

WETENSCHAPPELIJK VERSLAG

Historisch onderzoek

Het historisch onderzoek van het S.H.C. vertoonde tot in het begin van de jaren tachtig een grote spreiding en veel differentiatie. Het sloot aan op de bijeengebrachte collecties en werd deels in opdracht verricht. Om een brede groep onderzoekers te stimuleren, werd gepoogd antwoord te geven op uiteenlopende vragen. De opgedane ervaring leidde tot een drietal inzichten, die als uitgangspunten voor een planmatige aanpak gelden:

* De archivalia, afkomstig van werkgevers, van de sociale organisaties en die van de overheid, stellen dezelfde gebeurtenissen en ontwikkelingen heel verschillend voor. Hoe de loop der dingen is geweest, haalt de historicus niet uit de archivalia; die leren slechts hoe het gebeuren door betrokkenen is ervaren. Bronnenkritiek heeft hoge prioriteit en dient systematisch te worden aangevat. Dit houdt in dat ononderbroken aandacht moet worden besteed aan onderzoek dat de infrastructuur voor de historicus verbetert: wat is aan gegevens beschikbaar, hoe zijn zij te vergelijken en te combineren?

* In een tijd, waarin overheden in de samenleving overwegend een subsidiaire rol speelden, gingen economische innovaties en sociale veranderingen doorgaans uit van particuliere organisaties. Maatschappelijke ontwikkelingen op lange termijn werden beïnvloed door micro-economische en micro-sociale ontwikkelingen. Systematische acquisitie van archieven van privaatrechtelijke instellingen en particulieren moet hand in hand gaan met onderzoek naar kenmerken van de samenleving op laag aggregatieniveau. De uitkomsten kunnen na verloop van tijd worden geclusterd tot een geschiedenis van een regio, zoals Limburg, met een accent op specifieke kenmerken.

* Bestaande verklaringsmodellen en theorieën zijn bruikbaar als toetssteen en middel om de status quaestionis te beschrijven. De verklaring van de aangetroffen verschijnselen zal geleidelijk aan de uitkomsten van een reeks onderzoeken moeten worden ontworsteld. Het onderzoeksprogramma 1989-1994, dat mede met het oog op de verwachte liëring met de R.L. werd bijgesteld, sloot aan bij bovengenoemde inzichten. Het kreeg de titel mee "Economische ontwikkeling en sociale verandering in Limburg 1450-1980". Het beoogde de vraag te beantwoorden of de specifieke elementen in de

Limburgse sociaal-economische geschiedenis kunnen worden herleid tot geleidelijke wijzigingen in de samenhangen tussen economische ontwikkelingen en sociale veranderingen, al dan niet onder invloed van politiek-staatkundige, geografische, religieuze, culturele en juridische factoren.

De realisatie van het plan kreeg in drie stappen gestalte: a) Op meerdere onderdelen werd detailonderzoek uitgevoerd. b) De samenhang tussen dit detailonderzoek werd gewaarborgd door generaliserend onderzoek, waarin niet alleen verkregen inzichten werden samengevat, maar tevens nieuwe, vaak achterliggende vragen werden opgeworpen en waar mogelijk beantwoord. c) De rol van het S.H.C. als punt van waaruit stimulansen uitgaan voor historisch onderzoek, maakte het nodig een derde stap toe te voegen. Het was gewenst onderzoek te verrichten, dat het derden mogelijk maakte fundamentele vragen te beantwoorden. Derhalve werd aandacht besteed aan infrastructuur versterkend onderzoek.

Uitkomsten

In het kader van de onderzoeksbeoordeling geschiedenis 1993 zijn de uitkomsten inhoudelijk geanalyseerd. Daartoe werd het volgende overzicht samengesteld:

Van 1988 tot 1990 heeft het accent gelegen op de nauwkeurige beschrijving van de specifieke kenmerken van de Limburgse samenleving. Onder meer bleek dat het inkomen per hoofd van de bevolking heel de negentiende eeuw door naar Nederlandse maatstaven erg laag was, een achterstand die in de twintigste eeuw slechts geleidelijk werd ingelopen. Ook werd duidelijk dat de economische dienstverlening in belangrijke mate door inwijkelingen werd opgebouwd en dat de landbouw tot diep in de twintigste eeuw stoelde op het kleine gemengde gezinsbedrijf. Pogingen tot industrialisatie mislukten van 1770 tot 1895 meermalen, mede als gevolg van de ligging van Limburg ten opzichte van de industriegebieden rond Luik en in het Rijnland, maar ook ten gevolge van het ontbreken van eigen vermogen als basis voor investeringen. Afhankelijkheid van de Rijnlandse en Waalse arbeidsmarkt verhinderde de oprichting van vakbonden, zodat de sociale vernieuwing voornamelijk steunde op de inspanningen van standsorganisaties die streefden naar verhoging van

het algemeen sociaal niveau, weldra in stedelijke bestuurlijke netwerken een vooraanstaande rol vervulden, onderling intensief samenwerkten en het accent legden op onder andere verbetering van de volkshuisvesting en de achtergebleven gezondheidszorg.

Opmerkelijk genoeg prevaleerden in het maatschappelijk leven lokale en regionale netwerken, hoewel de regio in economisch opzicht in hoge mate afhankelijk was van over de landsgrenzen gelegen centra. Dit uitte zich onder meer in de keuze van huwelijkspartners. In het culturele leven kwam na een lange periode van stilstand het accent te liggen op actieve, sterk lokaal/regionaal gekleurde uitingen van artistieke cultuur. Culturele samenwerking over de grens heen kwam pas na 1950 tot stand. Drie monografieën en zeventien artikelen sneden deze themata aan.

Limburg bleek over heel wat specifieke kenmerken te beschikken, maar de samenhang tussen de fenomenen leek niet groot. De dispariteit tussen de economische ontwikkeling, waarop al vroeg in de negentiende eeuw de snel industrialiserende omringende regio's in België en Duitsland invloed uitoefenden, en de sociale verandering met zijn opmerkelijke mate van kleinschaligheid viel op.

In 1991, 1992 en 1993 is gezocht naar een verklaring voor deze tegenstelling. De vraag is gesteld of we hier wellicht te maken hebben met een overgang van een op zelfverzorging en instandhouding van het bedrijf gericht gezinsbedrijf met sterk informele sociale banden in de directe omgeving (dorp, stad, regio) naar een marktconomie, tijdens welk proces de maatschappelijke voordelen van de samenleving uit het verleden werden gekoesterd. Deze vraag is vooral aan de orde gesteld in publikaties, die van 1993 tot 1995 verschenen.

Een aantal structurele kenmerken van het tot diep in de twintigste eeuw in het noorden van de provincie en tot laat in de negentiende eeuw in het zuiden dominante gezinsbedrijf en de daaraan gekoppelde informele samenleving kon worden ontvouwd. Het zijn de volgende:

* De produktie was primair gericht op de verzorging van het gezin en de instandhouding van het bedrijf.

* Het produktie-optimum voor eigen gebruik werd altijd overschreden: er kon steeds wel iets op de markt worden verkocht.

* Geld was in de informele samenleving nooit neutraal: het bepaalde de mogelijkheden tot consumptief gedrag en dus ook de wisselende

wijs van Vlaanderen, Nederland en Nordrhein-Westfalen kan het S.H.C. een rol vervullen.

Het plan 1995-1998

Om aan te geven dat van onderzoeksplan tot onderzoeksplan de centrale vraagstelling evolueert en aan hanteerbaarheid wint, is besloten het plan 1995-1998 de titel "Economische activiteit, welvaart en welzijn" mee te geven. Daarmee wordt beoogd aan te geven dat in de eerstkomende jaren de nadruk zal liggen op het expliciteren van de wisselende samenhangen tussen economische innovaties en groei, wijzigingen in de regionale bestedingspatronen en veranderingen in de betrekkingen tussen de participanten in het maatschappelijk veld met het doel die in een consistent verklaringsmodel te vatten. Vanwege de regionale beperking van het toetsingskader zal zo'n model geen algemene zeggingskracht kunnen hebben. Nu gelijklopende opvattingen ook in Engelse en Duitse literatuur doorbreken kan wellicht met gebruikmaking van comparatieve methoden tevens een bijdrage worden geleverd aan het ontwikkelen van een model met brede relevantie. Nagegaan wordt hoe het mogelijk is dat niet alleen in Limburg, maar daar wel heel in het bijzonder, groei van economische output, ontwikkeling van welvaart en welvaartsverdeling en organisatie van welzijn naar aard en tempo zo sterk divergeerden. Die complexe vraag dient systematisch te worden aangevat. De kernvraag naar de relatie tussen economische activiteit, welvaart en welzijn kan via detailonderzoeken worden benaderd indien rekening wordt gehouden met twee vereisten. Allereerst dient te worden beseft dat de relatie tussen economische activiteit, welvaart en welzijn geen rechtstreekse is. Staatkundige, juridische, geografische, culturele en religieuze factoren spelen een intermediaire of compliceerende rol en kunnen bijdragen tot specifieke invullingen. Themata, die op het eerste oog niet van economisch- of sociaal-historische aard zijn, dienen in het plan te worden opgenomen indien zij wijzen op voorwaarden voor of consequenties van economische ontwikkeling of sociale verandering. Bij het onderzoek naar zulke kwesties dienen in de vraagstelling de relaties tussen economische activiteit, welvaart en welzijn voorop te staan, zodat bij voorbaat vast staat dat de betreffende studies bijdragen tot verheldering van het centrale

onderzoeksthema. Het onderzoeksobject wordt in dergelijke gevallen binnen een economische en maatschappelijke context en in mindere mate genre-specifiek onderzocht.

Er is nog een andere stap te zetten. Deelonderzoeken geven slechts partieel zicht op de onderzochte relatie. De resultaten moeten geleidelijk ineen worden geschoven. Uiteindelijk dienen detailonderzoeken de grondslag te leveren voor publikaties met een hoger abstractieniveau in de vorm van een typologie van de aangetroffen samenhangen tussen economische activiteit, welvaart en welzijn in de nieuwe en nieuwste tijd.

Heel essentieel is tenslotte de verbreding van de documentatie. Tot in het derde kwart van de twintigste eeuw was de bemoeienis van de overheid met het economisch leven en het welzijn beperkt en eenzijdig. Dat heeft tot consequentie dat de documenten daarover, in overheidsarchieven aangetroffen, leemten vertonen en eenzijdig zijn. De schriftelijke nalatenschap van direct betrokkenen, hun taal en de overblijfselen van hun inspanningen in de vorm van realia dienen de documentatie afkomstig van de overheid aan te vullen. Het verzamelen, ordenen, documenteren en systematiseren van zulke gegevensbestanden vatten wij samen onder de term infrastructuur versterkend onderzoek.

Methodisch worden voorshands geen beperkingen aangebracht. Gebleken is dat klassieke beschrijvingen van historische discoursen evengoed tot spectaculaire resultaten kunnen leiden als de toepassing van geavanceerde statistische technieken. Ook is duidelijk geworden dat documentatie die afwijkt van het bronnenmateriaal dat historici gewoonlijk gebruiken, zoals de lokale woordenschat, relictten van ambachtelijke produktiewijzen en bodemvondsten, zeer verscheiden ontsluitingstechnieken vergt, zodat ook om die reden geen methodische voorschriften kunnen worden opgelegd. De noodzaak de maatschappelijke werkelijkheid nu eens op te diepen uit niet-coherent bronnenmateriaal, dan weer uit seriële bronnen, dwingt tot vindingrijkheid bij de keuze van methoden van bewerking. Steeds dient te worden nagegaan of een bepaalde documentatie zich leent voor het toepassen van geavanceerde bewerkingswijzen en hoe automatische dataverwerking daarvoor kan worden benut.

Drie niveaus zijn derhalve te onderscheiden. Allereerst dient aan de hand van primaire bronnen detailonderzoek plaats te vinden naar vraagstukken van beperkte omvang, van belang voor het verkrijgen

van inzicht in het centrale thema. Vervolgens moet stap voor stap de samenhang tussen deze detailonderzoeken en die van derden duidelijk worden gemaakt, alsook hun verder reikende betekenis voor het zicht op de relatie tussen economische activiteit, welvaart en welzijn. Tenslotte moeten de randvoorwaarden voor het onderzoek naar het centrale thema worden verbeterd door verspreide gegevens en nieuwe typen data voor geavanceerde bewerking gereed te maken. Vanwege de instituutstraditie van onderzoek op elk van deze terreinen kunnen onderzoeken, behorend tot elk van deze drie niveaus, deels gelijktijdig worden uitgevoerd.

Onderzoek in 1995

In 1995 werden zevenentwintig publikaties verricht, waaronder vier van monografische aard. Veertien publikaties worden gerekend tot de wetenschappelijke publikaties, dertien tot de vakpublicaties. Het aantal is hoger dan in voorgaande jaren, maar daaraan zijn geen consequenties te verbinden omdat de omvang uiteraard sterk varieert.

Wetenschappelijke publikaties

H. Cromptvoets, De Maas in Limburg: naast rijksgrens ook een dialectgrens?, in: J. Cajot, L. Kremer und H. Niebaum (hrsg.), *Lingua Theodisca: Beiträge zur Sprach- und Literaturwissenschaft. Jan Goossens zum 65. Geburtstag*, *Niederlandestudien Bd. 16-1*, Münster, Hamburg 1995, pp. 613-622.

J.C.G.M. Jansen, Een bejaardenhuis op het ondernemerspad, in: J. Cajot, L. Kremer u. H. Niebaum (hrsg.), *Lingua Theodisca: Beiträge zur Sprach- und Literaturwissenschaft. Jan Goossens zum 65. Geburtstag*, *Niederlandestudien Bd. 16-1*, Münster 1995, pp. 1.151-1.158.

J. Kruijsen en J. Kokkelmans, Boerderij, bedrijfsgebouwen (= *Woordenboek van de Limburgse Dialecten*, I, afl. 6), Van Gorcum, Assen 1995, XXI + 162 pag., ill., reg. [met medewerking van H.H. A. van de Wijngaard].

C. Wijnen, De lakennijverheid in de Staatse landen van Overmaas aan het einde van de 18e eeuw, in: *Textielhistorische Bijdragen* 35, 1995, pp. 44-61.

R. Belemans en H.H.A. van de Wijngaard (red.), *Het dialectenboek 3. Dialect in beweging*, Stichting Nederlandse Dialecten, Groesbeek 1995, 280 pag.

H.H.A. van de Wijngaard, In de kieveschaoi van e böske zit ne piepel (in de schaduw van een bosje zit een vlinder), in: R. Belemans en H.H.A. van de Wijngaard (red.), *Het dialectenboek 3. Dialect in beweging*, Stichting Nederlandse Dialecten, Groesbeek 1995, pp. 144-166.

H.H.A. van de Wijngaard, *Wegwijzer*, in: R. Belemans en H.H.A. van de Wijngaard (red.), *Het dialectenboek 3. Dialect in beweging*, Stichting Nederlandse Dialecten, Groesbeek 1995, pp. 250-280.

H. Crompvoets, Sjäöp sjoegkele in de schómmel (schapen schokkelen (= schommelen) in de schommel), in: R. Belemans en H.H.A. van de Wijngaard (red.), *Het dialectenboek 3. Dialect in beweging*, Stichting Nederlandse Dialecten, Groesbeek 1995, pp. 182-199.

W.J.M.J. Rutten, De levensstandaard in Limburg van de Franse tijd tot aan de Eerste Wereldoorlog. Een analyse van de lichaamslengte van Limburgse lotelingen, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, dl. XL, 1995, pp. 123-160.

H. van Rheenen, De deelname aan het lager onderwijs in de beide Limburgen (1846-1914), in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, dl. XL, 1995, pp. 161-185.

E.C.M. Fleré en J.C.G.M. Jansen, *Bibliografie van Dr. Remigius Dieteren O.F.M.*, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, dl. XL, 1995, pp. 187-197.

J.F.R. Philips, *Recreatie en toerisme. Spiegelbeeld of reactie?*, in: K.P.C. de Leeuw, M.F.A. Linders-Rooyendijk en P.J.M. Martens

(red.), Van ontspanning en inspanning. Aspecten van de geschiedenis van de vrije tijd, Tilburg 1995, pp. 35-62.

H.H.A. van de Wijngaard, Metselaar, timmerman, dakdekker, loodgieter, stucadoor, huisschilder (= Woordenboek van de Limburgse Dialecten, II, afl. 9), Van Gorcum, Assen 1995, XXXIII + 290 pag., ill., reg.

J.C.G.M. Jansen, Geschiedenis en regionale identiteit in Limburg, in: J.C. Dekker (red.), Sporen en Spiegels. Beschouwingen over geschiedenis en identiteit, Tilburg University Press, Tilburg 1995, pp. 67-74.

Vakpublicaties

M.I.M.A. Wijnen, Bouwstenen uit de berg: kalksteengroeven, in: E. Koch, E. Mantingh, J. Stöver en K. van Vliet (red.), Over Kaken, Broodbanken & Etstoelen. Sporen van Middeleeuws Nederland, Matrijs, Utrecht 1995, pp. 62-63.

J. van den Boogard, Melancholie in sculptuur. Sculptured Melancholy, in: Fons Bemelmans 1990-1995. Tentoonstellingscatalogus, Eijsden 1995, ongepagineerd.

H.H.A. van de Wijngaard, Van ambós, sjrúeder en nietetsang (over aambeeld, plantenschaar en klinknageltang), in: Uvver Plat Jekald, Kerkrade 1995, pp. 68-76.

H. Cromptvoets, De artikelopbouw in lokale Limburgse woordenboeken, in: J. Cajot (ed.), Hoe maak ik een dialectwoordenboek?, Bijlagen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde 5, Hasselt 1995, pp. 51-69.

H. Cromptvoets, Woordenschatverzamelingen in Belgisch- en Nederlands-Limburg, in: J. Cajot (ed.), Hoe maak ik een dialectwoordenboek?, Bijlagen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde 5, Hasselt 1995, pp. 71-80.

J. van den Boogard, Maastrichts Memento '40-'45. Monumenten van oorlog, verzet en bevrijding (= Maastrichts Silhouet 36), Stichting Historische Reeks Maastricht, Maastricht 1995, 44 pag., ill.

H. Cromptvoets, Etymologische varia. Over batraaf, doerak, poorske en zweernotertje (vier synoniemen voor deugniet), in: Veldeke, jrg. 70, 1995, nr. 1, pp. 22-24.

H. Cromptvoets, Etymologische varia. Over unjere en fiezemetente (over middagpauze en octrooi), in: Veldeke, jrg. 70, 1995, nr. 4, pp. 115-117.

H. Cromptvoets, De Veldeke-spelling in een notedop, in: Veldeke, jrg. 70, 1995, nr. 5, pp. 131-133.

H. Cromptvoets, Frans Walraven ontving de "Rheinlandthaler", in: Veldeke, jrg. 70, 1995, nr. 6, pp. 169-172.

J. Verbeek, Uit het woordenboek van de Limburgse Dialecten: zweep - met de zweep slaan, in: Veldeke, jrg. 70, 1995, nr. 6, pp. 175-181.

J. van den Boogard, Kasteel Vaeshartelt (= Maastrichts Silhouet 37), Stichting Historische Reeks Maastricht, Maastricht 1995, 48 pag., ill.

W. Mes, Archieven van Beeker instellingen en personen in het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg te Maastricht. Archief van de familie Corten, in: Becha, jrg. 9, 1995, nr. 1, pp. 6-7.

Mede dankzij redactionele werkzaamheden van medewerkers van het S.H.C. verschenen in 1995 nog enkele hierboven niet vermelde publikaties, te weten het 58ste deel van het Neha-Jaarboek (Amsterdam 1995, 326 pag.), een voortzetting van het Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek en het Jaarboek voor Bedrijfsgeschiedenis. Ook verschenen negen boekbesprekingen, die samen 20 pagina's druks omvatten.

Woordenboek van de Limburgse Dialecten

In 1965 benoemde de Katholieke Universiteit Nijmegen (K.U.N.) een medewerker met als opdracht een Woordenboek van de Limburgse Dialecten samen te stellen. Onder Limburgs dialect werden verstaan de dialecten, gesproken in de gemeenten gelegen binnen de provincies Nederlands-Limburg en Belgisch-Limburg. De voortgang van de werkzaamheden liet zozeer te wensen over dat de K.U.N. in 1980-1981 besloot het project te beëindigen. Omdat grote delen van het dialect, te weten de vaktalen, op het punt stonden te verdwijnen, zodat de regionale taalschat niet op een later tijdstip kon worden beschreven, is dit besluit slechts ten dele geëffectueerd. Het bleef bij een reorganisatie. Het Provinciaal Bestuur van Nederlands-Limburg droeg in 1983 aan het S.H.C. op het project samen met de K.U.N. voort te zetten, op zodanige wijze dat voltooiing van de twee delen van het Woordenboek, de vaktaal omvattend, binnen een redelijke termijn in uitzicht zou komen.

Het W.L.D. omvat evenwel drie delen: de agrarische vaktaal, de niet-agrarische vaktaal, afkomstig uit ambachtelijke en industriële beroepsgroepen, en de algemene woordenschat. Het Woordenboek wordt volgens een thematisch beginsel samengesteld, hetgeen betekent dat elk lemma opent met een cultuur- en techniek-historische inleiding op het te beschrijven fenomeen, waaraan naar gemeenten geordend tenminste de in dialecten aangetroffen heteroniemen met hun uitspraak worden gevoegd. De nauwkeurige beschrijving van de taalkundige consequenties van lokale c.q. regionale verschillen in de uitoefening van agrarische, ambachtelijke en industriële beroepen en de cultuur- en techniek-historische inleiding op de lemmata deed het project aansluiten bij de wetenschappelijke doelstellingen van het S.H.C., zodat de opdracht van het Provinciebestuur kon worden aanvaard.

Het W.L.D. is een gedrukte databank en beoogt voorwaarden te scheppen voor dialectonderzoek, cultuur-historisch onderzoek, sociolinguïstisch onderzoek en het voeren van een dialectbeleid door de beide Provinciebesturen.

De laatste jaren is veel aandacht besteed aan het versnellen van het werktempo door een efficiëntere organisatie van de werkzaamheden. Dit leidde tot het toevoegen van een klankinleiding. De klankinleiding bestaat uit kaarten met toelichting op de regels die plaatselijk

worden gevolgd bij verklanking van homoniemen - woorden uit het A.B.N., die in het dialect slechts enigszins anders worden uitgesproken - en die verder in het W.L.D. niet worden beschreven. De klankinleiding reduceert derhalve de omvang van de afleveringen en doet de voorbereidingen sneller verlopen.

Tot laatst genoemd doel strekten ook andere maatregelen. De redactionele werkzaamheden aan het W.L.D. worden gaandeweg met behulp van automatiseringstechnieken uitgevoerd. Zo is programma-tuur beschikbaar met een uit 127 lettertekens bestaand alfabet, zodat alle in de Limburgse dialecten aangetroffen klankverschillen kunnen worden weergegeven. Het daartoe ontwikkelde automatiseringssysteem sluit aan op die, welke worden toegepast bij de beschrijving van het Woordenboek van de Brabantse Dialecten (W.B.D.), eveneens te Nijmegen (K.U.N.) in uitvoering, en het Woordenboek van de Vlaamse Dialecten (W.V.D.), dat wordt samengesteld aan de Rijksuniversiteit te Gent (België). Aldus ontstaat een cluster van databanken, die een geheel vormen, waarin na voltooiing van W.L.D., W.B.D. en W.V.D. op een centrale plaats nieuwvormingen kunnen worden toegevoegd. De samenwerking tussen W.L.D., W.B.D. en W.V.D. wordt begeleid door Rewo, een orgaan van de Nederlandse Taalunie, dat beoogt de verschijning van regionale woordenboeken te stimuleren.

Er wordt stipt volgens planning gewerkt. In 1987 hebben Provinciale Staten verlangd dat per 31 december 1993, nader bij Statenbesluit van oktober 1991 gewijzigd in 1 juni 1994, vijftien afleveringen van de delen W.L.D. I en II (vakterminologie) zouden zijn verschenen. Achttien afleveringen moesten dan drukklaar zijn. Per 1 juli 1994 waren veertien afleveringen verschenen en vier drukklaar. Eén ervan verscheen kort na de vakantieperiode 1994. De druk van de afleveringen wordt verzorgd met financiële steun van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (N.W.O.), zodat de doorlooptijd tussen het gereedkomen van een aflevering en zijn presentatie op de markt lang is en fluctueert. Desondanks is de taakstelling gehaald.

Het in 1987 opgestelde program had slechts betrekking op W.L.D. I en W.L.D. II. In de laatste weken van 1991 vroeg het Provinciaal Bestuur van Nederlands-Limburg om een planning van het volledige W.L.D. tot aan zijn voltooiing, die bij voorkeur vóór de eeuwwisseling zijn beslag zou moeten vinden.

In de Nota Afronding W.L.D. is uiteengezet dat de voltooiing van alle afleveringen van W.L.D. I en II, na het gereedkomen van achttien afleveringen medio 1994, nog achttien maanden werk zou vergen van vier redacteuren. Vanaf de tweede helft van 1995 zou W.L.D. III kunnen worden aangevat. Dit deel omvat het dialect van de omgangstaal en van verschijnselen uit het dagelijks leven. Voorop staat dat de klankinleiding die inzicht geeft in de niet te behandelen homoniemen, waarvan er veel in deel III voorkomen, in concept voorligt op het moment dat deel III in uitvoering wordt genomen. Ook dient alsdan het computerprogramma zodanig te zijn verbeterd dat de database in staat is

- * de gegevens zodanig op te slaan dat zij volgens alle relevante parameters kunnen worden geordend;

- * er een gedetailleerd diatopisch gebiedswoordenboek uit kan worden afgeleid;

- * de gegevens automatisch kunnen worden gekarteerd.

Omdat de programmatuur in gebruik bij het W.V.D. al aan deze voorwaarden voldeed, vergde aanpassing van die van het W.L.D. ogenschijnlijk slechts een beperkte inspanning. Dit bleek te optimistisch gedacht. Doordat ook de drukker moderniseerde ontstond een probleem met de conversie van cartografisch materiaal. Het ontwerpen van een nieuwe grondkaart leverde onverwachte hoofdbreken op.

En passant diende ook overeenstemming te worden bereikt over de aard en de omvang van de reductie van de fonetische documentatie van de drie Grote Regionale Woordenboeken op dusdanige wijze dat een uniforme gebruikersvriendelijke, dynamische en gemakkelijk tot een lokaal of regionaal handwoordenboek te herleiden documentatie ontstond. Rewo stelde voor de oplossing van deze vraagstukken gelden beschikbaar.

Dankzij deze hulp kon een zodanige reductie van de tijd, benodigd voor het samenstellen van de tien afleveringen van het W.L.D. III, ontstaan, dat in plaats van de eerder voorziene dertig mensjaren slechts achttien mensjaren alsmede achttien maanden voor het redigeren en karteren van de klankinleiding nodig zijn. Met vier redacteuren leek het werk vóór het einde van de twintigste eeuw te kunnen worden voltooid. In dit opzicht deden zich evenwel tegenslagen voor. De medewerkster, belast met de voorbereiding van de klankinleiding, wordt gefinancierd uit middelen, toegezegd door de

Vlaamse Minister van Onderwijs. De betaling daarvan stagneerde zozeer dat de medewerkster meende te moeten uitzien naar meer zekerheid omtrent haar arbeidsplaats. Haar ontslagbrief en het bericht van de Vlaamse Minister-President dat tot uitbetaling van het toegezegde subsidie werd overgegaan, kwamen tegelijk binnen. De vreugde over de ene brief werd getemperd door teleurstelling over de andere, want de samenstelling van de klankinleiding die een lange inwerkperiode vergt, werd vertraagd.

Het plan tot afronding van het W.L.D. uiterlijk op 31 december 1999 kreeg brede steun. Op 1 april 1993 was ook in financieel opzicht de voltooiing van het W.L.D. tegen het einde van 1999 verzekerd. Een deel van de hiervóór gesignaleerde tegenslagen kan worden opgevangen. Er wordt naar gestreefd dit deel te vergroten.

Een begeleidingscommissie, bestaande uit Mr. J. Smeets, voorzitter, Prof. Dr. J. Goossens, begeleider, Prof. Dr. J. Cajot, vertegenwoordiger van Belgisch-Limburg, Prof. Dr. A. Weijnen, oud-directeur van de Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde (N.C.D.N.), Prof. Dr. A.M. Hagen, directeur N.C.D.N., Drs. F.A.G. Walraven, voorzitter van de Vereniging Veldeke, en Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen, directeur van het S.H.C., draagt zorg voor een ongestoorde voortgang en bewaakt de wetenschappelijke kwaliteit.

In 1995 verscheen van het tweede deel van het W.L.D. (niet-agrarische vakterminologie) deel 9: metselaar, timmerman, dakdekker, loodgieter, stucadoor, huisschilder, van de hand van Drs. H.H.A. van de Wijngaard.

Van deel I verscheen aflevering 6: J. Kruijsen en J. Kokkelmans, Boerderij, bedrijfsgebouwen.

Voor druk gereed was I-10: het paardentuig.

Met de voorbereiding van de klankinleiding en W.L.D. I-9, het kleinvee, en W.L.D. II-11, houtbewerking, werden goede vorderingen gemaakt.

De werkzaamheden aan het W.L.D. werden in 1995 uitgevoerd door Dr. H. Cromptoets, Dr. J. Kruijsen, Drs. H.H.A. van de Wijngaard en mevrouw Drs. J.M.A. Verbeek. Prof. Dr. J. Goossens (Leuven-Münster) en Prof. Dr. A. Hagen (K.U.N.) stonden in voor de dagelijkse wetenschappelijke begeleiding.

J. Kruijsen promoveerde in april 1995 op een dissertatie, getiteld "Geografische patronen in taalcontact. Romaans leengoed in de Limburgse dialecten van Haspengouw". Het boek laat zien welke bijzon-

dere wetenschappelijke mogelijkheden worden geopend door gedegen beschrijving van dialecten in een aan taalgrenzen gelegen regio.

Bijzondere leerstoel

Medio 1983 werd de directeur van het instituut, Dr. J.C.G.M. Jansen, benoemd tot bijzonder hoogleraar aan de R.L. met als leeropdracht de Geschiedenis van de westerse samenleving met bijzondere nadruk op structurele verandering in Limburg en aangrenzende regiones.

In het College van Toezicht hebben zitting vanwege de R.L. Prof. Dr. G. de Vries en de dekaan van de faculteit der Gezondheidswetenschappen en vanwege het S.H.C. Dr. G.C.P. Linssen en Prof. Dr. A.M. van der Woude, voorzitter. Dit college stelde zich op de hoogte van de activiteiten.

De bijzonder hoogleraar heeft zijn aandacht verdeeld over het onderwijs en de begeleiding van onderzoeksprojecten, waaronder een zestal dissertaties. Die inspanningen loonden. De dissertatie van Drs. R. Mestrom over Limburgse uurwerken kon eind 1995 aan promotores worden voorgelegd. De onderwijsactiviteiten hadden de gebruikelijke omvang. Zoals gebruikelijk moest worden uitgegaan van een heel beperkte historische voorkennis, zodat een intensieve begeleiding nodig was. Het voordeel is evenwel dat de studenten op de hoogte zijn van actuele ontwikkelingen in hun vakgebied en met speels gemak oude toestanden vanuit die discipline analyseren en interpreteren. Regelmatig wordt ten behoeve van meerdere faculteiten inhoudsdeskundige ondersteuning gegeven, voornamelijk ten behoeve van onderzoeksprojecten. Momenteel lopen vier dissertatieprojecten. Zij dragen de navolgende titels:

- Uurwerken in Limburg (1650-1825).
- Limburg en Nederland 1839-1848. Achtergronden en verloop van het Limburgs separatisme.
- Het oude cultuurlandschap in Noord- en Midden-Limburg.
- Proto-industriële textielnijverheid in Limburg: het bedrijf Pélerin te Maastricht.

Een promotie vond inmiddels plaats. Van enkele dissertaties zijn in 1995 concepten besproken. Sommige projecten bevinden zich nog in een voorbereidingsfase. In één geval wordt verdediging van de dissertatie buiten Maastricht voorzien.

De hoogleraar had zitting in een promotiecommissie te Groningen en drie in Tilburg. Hij was betrokken bij de toekenning van wetenschappelijke prijzen in België en Nederland, te weten die van de Belgische Boerenbond en de Eisma-prijs voor regionale en lokale geschiedbeoefening.

Bijzondere aandacht werd besteed aan de stimulering van grensoverschrijdend sociaal- en economisch-historisch onderzoek. Daarover werd op instigatie van de Studievereniging voor sociaal-economische geschiedenis in Nederland, de Belgische Vereniging voor sociale en economische geschiedenis en de Gesellschaft für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte medio september 1995 in Maastricht een congres gehouden over "Economische betrekkingen in grensregio's in een industrieel tijdperk, 1750-1965". Het congres werd georganiseerd door mevrouw Prof. Dr. G. Devos (U.F.S.I.A. Antwerpen), Prof. Dr. R. Hildebrand (R.W.T.H. Aachen) en de bijzonder hoogleraar.

In een elftal bijdragen met onverwachte samenhang tekenden de sprekers de hoofdlijnen van de kansen en de teleurstellingen die grensligging oplevert voor economische groei in een industrietijdperk. De Euregio Maas-Rijn kon in dit verband als een witte raaf worden afgeschilderd.

De contouren voor verder onderzoek op dit terrein, die omstandig aan de orde kwamen, bewoog de drie verenigingen in Beneluxverband een organisatie op te zetten die met nadrukkelijke instemming van diverse overheden de verdieping van de tijdens het congres geëtaleerde resultaten zal nastreven. De bijzonder hoogleraar trad toe tot het bestuur van deze V.Z.W. in oprichting.

Jaarboek

De Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg verheugen zich in een ruime belangstelling. Hoewel ook in 1995 een klein aantal geïnteresseerden om economische redenen zijn abonnement opzegde en enige trouwe lezers ons ontvielen, nam het aantal contribuanten dankzij spontane meldingen en wervingsactiviteiten hoegenaamd niet af. Een zestigtal abonnees is afkomstig uit het buitenland. De oplage van het jaarboek beliep 1.200 exemplaren. Dankzij efficiency verhogende maatregelen verscheen het XLe deel van de Studies in oktober 1995. Het werd opgedragen aan pater

Remigius Dieteren vanwege diens tachtigste verjaardag. Er waren vijf bijdragen in opgenomen, te weten:

J.M. Gijsen, Van kerkelijke caritas naar sociale zorg van Staatswege.

R.M.M. Bertrand, Het huishouden in Zuidoost-Limburg in 1796. Structuur, grootte en samenstelling.

W.J.M.J. Rutten, De levensstandaard in Limburg van de Franse tijd tot aan de Eerste Wereldoorlog. Een analyse van de lichaamslengte van Limburgse lotelingen.

H. van Rheenen, De deelname aan het lager onderwijs in de beide Limburgen (1846-1914).

E.C.M. Fleré en J.C.G.M. Jansen, Bibliografie van Dr. Remigius Dieteren O.F.M.

Het literatuuroverzicht bevatte besprekingen van een zevental boeken.

Aan het Jaarboek werd het Jaarverslag 1994 van het S.H.C. toegevoegd. Het Jaarboek werd typografisch verzorgd door de dames I.J.L. Frints en E.M. Muyres-Schilder van onze eigen dienst en gedrukt door de Handelsdrukkerij van 1874 te Leeuwarden. De omvang was VIII + 282 pagina's. Door het gebruik van een geautomatiseerd typografisch procédé daalden de kosten. Daar staat wel tegenover dat door onze medewerksters heel wat editing-werkzaamheden moeten worden verricht.

Maaslandse Monografieën

De activiteiten van de Stichting Maaslandse Monografieën waren ook in 1995 aanzienlijk. Er was een flink aanbod aan kopij. Elk van de aangeboden manuscripten leverde problemen op, deels van financiële aard. Alle manuscripten waren omvangrijk. Eén is bovendien rijk geïllustreerd. Het oplossen van technische problemen is vaak nog het meest tijdrovend. De kwaliteit van Maaslandse Monografieën heeft tot gevolg dat historici met een lange staat van dienst hun levenswerk aan de redactie aanbieden. De juichkreten over zo'n stap worden gedempt door de vaststelling dat voor het uittypen van het manuscript een sterk verouderd apparaat is gebruikt of dat bibliografie en voetnoten zonder rekening te houden met de vereisten van de geautomatiseerde titelbeschrijving zijn samengesteld. Nu eens dient

om gebruik te kunnen maken van de lage kosten van geavanceerde druktechnieken het hele manuscript op diskette te worden gezet, dan weer moet om te voorkomen dat de lezer de geraadpleegde literatuur en archivalia met geen mogelijkheid terugvindt het wetenschappelijk apparaat nauwgezet worden opgeschoond. Voor zulke aanpassingen is de inzet van gespecialiseerde krachten onontbeerlijk. Wanneer men al personen vindt die er om niet toe bereid zijn - en Maaslandse Monografieën prijst zich zeer gelukkig dat het S.H.C. haar in deze regelmatig te hulp schiet -, mag in geen geval haast worden gevraagd.

In gevallen waarin het manuscript te omvangrijk is geworden, moeten van de auteur verkortingen worden gevraagd. Boeken van meer dan vierhonderd pagina's vinden te weinig lezers en derhalve nauwelijks kopers. De meeste auteurs zijn tot verkortingen bereid. Het betekent voor hen echter een hele tijdsinvestering die slechts geleidelijk kan worden uitgevoerd omdat andere werkzaamheden de voorrang moeten hebben.

Ongelukkigerwijze deden zich in 1995 dergelijke moeilijkheden in wisselende vorm steeds voor. Het gevolg waren vertragingen die er toe leidden dat dit jaar geen enkel werk van de pers kon rollen.

Wel werd het 57ste deel in de reeks:

Dr. E.M.F. Koch, De kloosterpoort als sluitpost? Adellijke vrouwen langs Maas en Rijn tussen huwelijk en convent, 1200-1600, Uitgeverij Eisma B.V., Leeuwarden/Mechelen 1994, XXXII + 294 pag. + diskette, reg.,

waarop de auteur in de laatste dagen van 1994 promoveerde, pas na de jaarwisseling ten doop gehouden en aan belangstellenden toegezonden. Hun aantal was ruim. Aan het einde van het verslagjaar waren van de oplage van 1.600 exemplaren nog slechts enkele stuks over.

De afzet van de boeken baarde het bestuur overigens de nodige zorgen. De interesse voor het algemene boek taant. Gerenommeerde boekhandels sluiten hun deuren, andere beperken het assortiment. Nieuwe distributiekanaalen ogen veelbelovender dan zij zijn.

De daling van kosten door de toepassing van een geautomatiseerde typografie, de versnelling van het drukproces en intensieve publiciteitscampagnes brachten enige verbetering in de afzet. Een reorganisatie van administratie en verkoop van Maaslandse Monografieën opende eveneens perspectieven. Mevrouw A.L.E. Stols-Damoiseaux

slaagde erin de verkoop te laten stijgen. De idee de reeks meer en meer te vullen met populaire werken vond geen weerklank. Kwaliteit blijft vooropstaan. Een internationaal samengestelde visitatiecommissie voor de historische wetenschappen in Nederland roemde in 1994 Maaslandse Monografieën als "an important contribution to historical research". Vaste afnemers mogen hoog kwalitatieve producten blijven verwachten. Kassuccessen zijn daar echter niet onder. Bestuur, Redactie en Raad van Advies trachten diligent nieuwe perspectieven te openen in de hoop structurele financiële problemen te voorkomen.

In het verslag over 1993 werd met nauw verholen teleurstelling opgemerkt dat de publikatie van het vijfde kaartblad uit de reeks Historische Atlas van Limburg en aangrenzende gebieden zoveel vertraging had opgelopen. Drie jaar na het verschijnen van de tekstband was er nog geen kaart. Gebleken was dat de automatisering van de cartografische drukprocédés uitsloot nog handgetekende kaartbladen via druk te vermenigvuldigen. De conversieproblemen groeiden de Duitse drukker, één van de meest geavanceerde van West-Europa, zodanig boven het hoofd dat hij de opdracht moest teruggeven. Inmiddels lijkt een oplossing in zicht. Het vijfde kaartblad is voor medio 1996 beloofd. Dit neemt niet weg dat er voor het Atlaspróject geen perspectieven meer zijn. Het Bestuur van Maaslandse Monografieën rest geen andere oplossing dan het project te staken.

Het Bestuur van de Stichting werd in 1995, evenals in het voorafgaande jaar, gevormd door Ir. D.J. van Waes, voorzitter, Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen, secretaris, Drs. J.J.C. Huyben, penningmeester, Mr. H.J.J.M. van der Bruggen, A.F. Henrar, Dr. A.M.J.A. Berkvens en Dr. G.C.P. Linssen. Heel het jaar door stond W. Pécasse het Bestuur terzijde als adviseur. Het Bestuur vergaderde zesmaal.

De Redactie werd gevormd door Prof. Dr. A.M. van der Woude, voorzitter, Dr. Remigius Dieteren O.F.M., Dr. M. van der Eycken, Prof. Dr. A.Fl. Gehlen, Drs. L. Smets, Dr. P.J.H. Ubachs, Prof. Dr. R. van Uytven en Drs. S. Vandevelde. De Redactie vergaderde tweemaal. In de laatste dagen van 1995 ontviel haar Dr. Remigius Dieteren, met Dr. J.F.R. Philips in 1964 oprichter van Maaslandse Monografieën. Pater Remigius was het enige lid van Bestuur, Redactie en Raad van Advies dat de Stichting sedert zijn oprichting tot eind 1995 trouw bleef dienen, 31 jaar lang. Geruime tijd heeft hij

zijn stempel gedrukt op de activiteiten van Maaslandse Monografieën. Bestuur, Redactie en Raad van Advies herdenken zijn inzet en bijdragen met bewondering.

De Raad van Advies bestond bij de aanvang van het verslagjaar uit de Commissaris der Koningin Mr. B.J.M. baron Van Voorst tot Voorst, Gouverneur Dr. H. Vandermeulen, Prof. Dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt, Prof. Dr. E. Hélin, Prof. Dr. W. Janssen, Prof. Dr. H. de Schepper, Prof. Dr. M.G. Spiertz en Prof. Dr. H. baron Van der Wee. Dit college vergaderde, zoals gebruikelijk, eenmaal. Het nam in deze vergadering afscheid van Dr. H. Vandermeulen die voornemens was zijn ambt wegens leeftijd neer te leggen. Gouverneur Vandermeulen werd in de Raad opgevolgd door de nieuwe gouverneur van Limburg, mevrouw H. Houben-Bertrand.

Het aantal vaste afnemers bleef 1.350 bedragen. Het Bestuur van de Maaslandse Monografieën zag zich geruggesteund door de samenwerking met Eisma B.V. te Leeuwarden die sedert medio 1988 optreedt als uitgever van de publikaties van de Stichting. Hij brengt de publikaties in de boekhandel. De dames M.C. Mommers-Bakker, I.J.L. Frints en E.M. Muyres-Schilder verwierven zich dit jaar heel bijzondere verdiensten bij het persklaar maken van manuscripten en de typografische voorbereiding van de druk van in 1996 te verschijnen werken. De administratie en de marketing werden verzorgd door mevrouw A.L.E. Stols-Damoiseaux. VB-Groep Accountants controleerden de administratie en stelden de jaarrekening samen.

Samenwerking op wetenschappelijk terrein

Aan de samenwerking met de R.L. is veel aandacht besteed. Tussen beide instellingen is in de loop van de jaren een aantal ad hoc samenwerkingsverbanden tot stand gebracht. Zij spitsten zich toe op medewerking aan onderwijs en onderzoek en op bibliothecaire samenwerking. Ook in 1995 namen deze samenwerkingsvormen in intensiteit toe. Dat gold zowel voor de bibliothecaire samenwerking als voor het onderzoek. Het S.H.C. participeerde in het L.B.S.-samenwerkingsverband, waaraan naast de R.L., de hogescholen, de Stadsbibliotheek Maastricht en enige wetenschappelijke instellingen deelnemen. Dankzij de L.B.S.-samenwerking kunnen docenten en studenten van Limburgse instellingen voor wetenschappelijk onder-

ondoenlijk vóór overname alle selectiecriteria toe te passen omdat de daarvoor noodzakelijke werkruimte ontbreekt. Voorts stonden de eigenaren van drie van de vier grootste archieven op het punt te verhuizen. Op een overigens ruim tevoren vastgesteld tijdstip moest het archief uit het pand zijn verdwenen: de tijd haalde de archiefmedewerker belast met schoningswerkzaamheden in. Tenslotte is het personeelsbestand te klein om allerlei grote archieven tegelijkertijd optimaal te kunnen schonen. Erger nog, de werkzaamheden, strekkende tot opschoning van reeds overgenomen archieven, stagneren. De zestien nieuw verworven archieven omvatten in totaal 62 meter. Twaalf aanvullingen op archieven, waarvan de overname deels in vorige jaren plaats vond, maten in totaal 198 meter. Schoningswerkzaamheden in huis leverden slechts 20 meter ruimtewinst op, zodat een netto accres van niet minder dan 240 meter voor lief moest worden genomen. In totaal worden thans 478 archieven, tezamen omvattend 4.590 meter, beheerd. De gemiddelde omvang van de fondsen steeg mede als gevolg van aanvullingen van 9,35 tot 9,60 meter.

Het heeft geen zin nog langer te spreken van een steeds nijpender depotprobleem. De depots zijn helemaal vol. Zeker 150 meter archief bevindt zich nog bij de archiefvormers en moet aan de bestanden worden toegevoegd. Het overzicht van de archiefaanwinsten maakt duidelijk dat het vooral de fusies en reorganisaties in de sector van de maatschappelijke dienstverlening zijn, die verantwoordelijk zijn voor de enorme toevloed aan historische documenten. De integratie van Groene Kruis en Gezinszorg tot Stichting Thuiszorg waren goed voor 120 meter archief, precies 50% van de aanwas. De realisatie van Symbiose leverde in 1995 slechts 18 meter op van de Limburgse Immigratie Stichting en Liose. Er staan ons echter nog ruim 100 meter te wachten. Behalve de omvangrijke collecties van de dames Van Basten Batenburg te Sittard ging het om kleine collecties, afkomstig van particulieren en bedrijven, en enkele aanvullingen van archieven van vakbonden, standsorganisaties, instellingen en bedrijven.

De grote zorg die moest worden besteed aan de schoning van te verwerven archieven nam niet weg dat ook met de archiefordening goede voortgang kon worden gemaakt.

Mevrouw A. Peeters stelde plaatsingslijsten samen van de archieven van het Dr. Nolensfonds te Sittard (1959-1994), van het archief van

de vroegere mijndirecteur J. Mous (1883-1963), van de bedrijfsingenieur in het mijnbedrijf Ir. H.N. van de Heuvel en van de Vereniging van Vrienden en Vriendinnen van de Regionale Omroep Zuid (1983-1987).

Het archief van Lou Maas en Mya Maas-Brennenraedts, een journalisten- en schrijversechtpaar te Maastricht, werd voorlopig geordend, voorlopig omdat er met enige regelmaat nog aanvullingen komen.

M.I.M.A. Wijnen moest andermaal zijn inventaris van het L.O.Z.O.-archief herwerken. Er was weer een flinke aanvulling binnengekomen. Bij fusies en reorganisaties blijkt het vaak niet wel mogelijk in één keer een archief helemaal over te nemen. Na verloop van tijd worden gedeelten, nodig voor de afwikkeling van de boedel, alsnog aangereikt. Nieuwe vormen van automatisering vergemakkelijken het invoegen van deze aanwinsten. Mede daardoor kon de heer Wijnen ook voortgang boeken bij de beschrijving van het archief van de gresbuisenfabriek Janssen-Willemsen te Tegelen en de ordening van het personeelsarchief van Tiglia N.V. te Tegelen afronden.

Een belangrijke bijdrage aan de ordening van archieven werd geleverd door twee tijdelijke medewerksters. Mevrouw Drs. Z. van Ruyven ontsloot het archief van de Firma Nicolas, glazeniers te Roermond tot 1925, financieel ondersteund door het Prins Bernhardfonds. Mevrouw M.L. Best slaagde er in de beschrijvingen te maken van de dossiers, aangetroffen in het 117 meter grote archief van de mijnbouwonderneming Laura en Vereeniging. Dankzij een ruime bijdrage van de onderneming kon zij zeven maanden lang aan dit archief werken. In 1996 zal met de rubricering van de dossiers de inventarisatie worden afgerond. P. Hupperts hielp bij de ontsluiting van documentaire bestanden; F. Heijnen assisteerde bij de selectie en schoning van reeds verworven archieven.

De Limburgse overheidsarchieven en de archivaris van het S.H.C. kwamen in 1984 overeen enige lijn te brengen in het acquisitiebeleid en te proberen tot een taakafbakening te komen: archieven van zuiver lokaal belang horen in gemeentearchieven; is de werkings sfeer breder dan kan een beroep worden gedaan op het Rijksarchief of het S.H.C. Die afspraken werken uitstekend voor zover het de zorg voor kerkelijke archieven aangaat. Voor de parochiebesturen is duidelijk dat hun archief bij de gemeentearchieven thuis hoort. Dat ligt anders als het gaat om archieven van bedrijven en particulieren. De ervaring leert dat niet de archivaris uitmaakt waar een bedrijfsar-

chief moet worden bewaard, maar dat de ondernemer dit bepaalt. Ook de bedrijfsleiding van ondernemingen met puur lokale werkingssfeer geeft soms de voorkeur aan berging bij het S.H.C. boven die in een overheidsarchief. Indien geen gehoor wordt gegeven aan deze wensen, dreigt vaak vernietiging van de stukken. Privépersonen zijn in meerderheid gevoelig voor de argumentatie van de archivaris.

Bibliotheek

Evenals in vorige jaren ging de bibliotheek in 1995 selectief te werk bij de collectievorming. De toevloed aan bibliotheekmateriaal was niettemin aanzienlijk. Zij besloeg per saldo 114 m² plankruimte. Omvangrijke collecties kwamen uit de nalatenschappen van de dames Van Basten Batenburg te Sittard, Mr. Stan Smeets te Weert en Pater Dr. Remigius Dieteren O.F.M. Ook het Museum voor Industrie en Samenleving, het E.T.I.L. en het Groene Kruis bezorgden waardevolle - deels zeer oude - bestanden.

De collectie monografieën werd geheel ontsloten. Meer dan een halve kilometer boekwerken is nu in de Pica-catalogus ondergebracht. Er is veel vraag naar. Het snel stijgend aantal uitleningen attendeerde ons overigens op een bijzonder probleem. Als gevolg van toenemende beheerskosten en dalende budgetten kochten de wetenschappelijke bibliotheken in Nederland de laatste jaren betrekkelijk weinig buitenlandse werken. Specialistische werken ontbreken nogal eens. Duits- en Franstalige werken zijn zeldzaam geworden. Zij komen hier bij schenkingen frequent binnen. De collectie vormt steeds nadrukkelijker een verrijking van het regionaal en zelfs het nationaal bibliotheekbezit. Om die reden is de nadruk gelegd op systematische ontsluiting van bestanden. Nadat eerder al de collectie tijdschriften in de geautomatiseerde catalogus was ingevoerd, is dit nu ook voor de monografieën het geval. In 1995 kon zelfs een aanvang worden gemaakt met de ontsluiting van de waardevolle collectie statistische publikaties en de eveneens belangrijke collectie jaarverslagen. Van honderden bedrijven, instellingen en organisaties waarvan het archief verloren is, kan daardoor een globaal beeld worden verkregen. De ontsluiting van deze collectie is voorbereid. Door de Minister van Onderwijs en Wetenschappen is enkele jaren geleden gesteld, dat de groei van de bibliotheekbestanden in Neder-

land dient te worden teruggebracht tot nul procent. Hoewel die doelstelling vanwege het karakter van onze bibliotheek, die een typische bewaarfunctie heeft, niet haalbaar was, is een beleid gevoerd dat erop is gericht ook bij het S.H.C. de groei van de bibliotheek tot een minimum te beperken. Daarom werd sedert 1980 bij de collectionering de nadruk gelegd op de zogenaamde grijze literatuur, waaronder publikaties worden verstaan die niet langs de gebruikelijke kanalen in de handel werden gebracht. Aan opvang van dergelijke publikaties is behoefte. 60% van de aanwinsten heeft betrekking op deze publikaties. Door systematische ontubbeling, het aanleggen van strenge selectiecriteria en het afstoten naar andere bibliotheken kon de feitelijke toename van het bestand in 1995 worden gereduceerd tot 2 à 3%. De omvang van de bibliotheek is thans 3.265 m'. De boeken beslaan 547 m', de brochures 255 m', de statistische publikaties 172 m', de naslagwerken, bibliografieën en dergelijke 104 m'. Het overgrote deel, 2.187 m', komt voor rekening van de periodieken (tijdschriften, jaarverslagen, seriewerken en dergelijke). Het getal fysieke eenheden heeft de 130.000 overschreden.

De plaatsing van de aanwinsten leverde soms moeilijkheden op in een depot dat nauwelijks nog lege planken kent. De heer F. Heijnen heeft herhaaldelijk dagenlang de handen vol gehad aan het verplaatsen van omvangrijke bestanden. Zijn inspanningen wierpen vrucht af. De samenwerking met de overige wetenschappelijke bibliotheken in Nederland krijgt gestalte door de deelname van het S.H.C. aan de Gezamenlijke Geautomatiseerde Catalogus; als zodanig fungeert het Pica-samenwerkingsverband van de Koninklijke Bibliotheek en de bibliotheken van universiteiten en hogescholen. De daarop betrekking hebbende samenwerkingsovereenkomst loopt tot 1996 en wordt automatisch verlengd. In 1992 is zij uitgebreid met een samenwerking in een lokaal bibliotheekstelsel, L.B.S.-3. Dat houdt in dat gebruik wordt gemaakt van de on-line publiekscatalogus van I.H.O.L., een organisatie waarin behalve de R.L. ook een aantal in Limburg gevestigde hogescholen en wetenschappelijke bibliotheken, alsmede de Stadsbibliotheek Maastricht participeren.

De omvang van het bibliotheekpersoneel van het S.H.C. is klein, zoals blijkt uit een vergelijking van de beheerskosten per aanwezige titel, die slechts een derde bedragen van het landelijk gemiddelde. Het is evident dat zo'n groot verschil niet uitsluitend door lage huisvestingskosten wordt veroorzaakt. De bibliotheek kampt met een

tekort aan personeel. Voor zover mogelijk wordt dit manco onder-
vangen door efficiënte inzet en onderlinge samenwerking van de
medewerkers.

De aanwas van boeken en tijdschriften kwam - zoals voorheen -
vooral tot stand via schenkingen. Hieronder volgt een overzicht van
de van publicerende instellingen ontvangen jaarverslagen, rapporten,
nota's en dergelijke naar sectoren over de jaren 1993-1995. Voor de
grote schenkingen zij verwezen naar de lijst in bijlage I.

	1993	1994	1995
volkshuisvesting	5	3	4
handel, nijverheid, bankwezen	36	29	24
arbeidszaken	7	2	2
overheid, inclusief openbare nutsbedrijven	20	21	17
transport en vervoer	3	2	2
land- en tuinbouw	2	1	1
onderwijs, vorming	2	1	1
cultuur, recreatie	7	5	12
maatschappelijke dienstverlening en samenlevingsopbouw	9	5	7
gezondheidszorg	4	3	2
uitvoeringsorganen sociale wetgeving en verzekering	2	1	1
archiefdiensten en wetenschappelijke instellingen	51	47	38
vrouwenbeweging	3	3	2
pers en uitgeverijen	1	1	-

De schommelingen worden goeddeels veroorzaakt door het toene-
mend gebruik om uit zuinigheidsoverwegingen slechts tweejaarlijkse
verslagen te publiceren. Het Bestuur dankt alle schenkers voor hun
bijdrage aan de opbouw van de bibliotheek.

Door de jaren heen is er een steeds groter wordende hoeveelheid documentatie verzameld, die noch tot het archiefgoed noch tot het bibliotheekmateriaal kan worden gerekend. Het gaat behalve om pamfletten, knipsels en affiches vooral om audio-visueel materiaal en vaandels. Ook deze collecties nemen jaarlijks in omvang toe.

Van belang is de collectie vaandels, afkomstig van afdelingen van vakbonden en andere sociale organisaties in Limburg. Zij omvat thans 78 stuks. De beschrijving werd up-to-date gehouden. Deze collectie textilia vergt echter ook andere zorgen. De vaandels zijn doorgaans vijftig tot honderd jaar oud. Lange tijd werden zij door weer en wind rondgedragen bij elke publieke manifestatie van de organisatie wiens naam en doelstellingen zij representeerden. Dit heeft zijn sporen nagelaten. Mevrouw D. Lucassen herstelt sinds jaren de opgelopen schade. Vaak krijgt zij te maken met technieken en materiaalgebruik die in onze dagen niet meer voorkomen. Mevrouw M. Vroon, textielrestauratrice van de Schatkamer van de Dom te Aken, bleek bereid haar in te wijden in de oude geheimen. Eén dag per week loopt mevrouw Lucassen met veel vrucht stage in Aken. Haar aanpak en werkwijze zijn daardoor verbeterd.

In 1994 en 1995 werd een interessante collectie affiches ontvangen en enkele fraaie collecties foto's. De groeiende vraag naar dit documentatiemateriaal dwingt aandacht te besteden aan de verzorging van deze collecties. Dat klemt temeer nu het fotomuseum te Sittard is opgeheven en geen beroep meer kan worden gedaan op de expertise aldaar. Van de pamfletten en affiches is een trefwoordenlijst samengesteld. De documenten, van belang voor biografisch onderzoek, zijn alfabetisch ontsloten.

Bijzondere aandacht vraagt telkenjare de verzorging van het beeldmateriaal. Het wordt doorgaans in weinig verheffende staat overgedragen. Alle foto's, albums en films worden dadelijk zorgvuldig geconserveerd. De beschrijving en de materiële verzorging van de fotocollectie zijn na de pensionering op 1 oktober 1993 van de heer A.H. Bleeser tot begin 1996 voortgezet door de heer P. Hupperts.

Inlichtingen

Er wordt frequenter gebruik gemaakt van de diensten van het Centrum. De faciliteiten van de studiezaal en de bibliotheek worden gewaardeerd. Buitenlanders behoren steeds vaker tot de bezoekers. De automatisering van de catalogus van het bibliotheekbezit attendeert hen op uniek documentatiemateriaal. Het aantal bezoekers en gebruikers neemt toe.

Jaar Aantal bezoekers

1993	507
1994	612
1995	741

Deze cijfers zijn ontleend aan de bezoekersadministratie in de studiezaal en aan de uitleenadministratie van de bibliotheek. Telefonische en schriftelijke informatie zijn daarin niet begrepen.

In overleg met het personeel is een rooster van werktijden opgesteld, dat het mogelijk maakt de studiezaal van maandag tot en met vrijdag ononderbroken open te stellen van negen uur in de ochtend tot vijf uur in de namiddag. Deze vorm van dienstverlening is vooral van belang voor bezoekers, die een lange reis naar Maastricht moeten maken.

De samenstelling van de gebruikersgroep heeft de laatste jaren slechts geringe wijziging ondergaan. Drie vierde van de bezoekers is studierend aan een of andere instelling van onderwijs. Onder hen overweegt de groep die zich voorbereidt op universitaire examens of examens aan hogescholen. Het aandeel van de "liefhebbers" blijft tamelijk stabiel. De groep die namens een bedrijf of instelling een bezoek aan het instituut brengt, verandert van samenstelling maar vertoont per saldo weinig schommelingen in omvang.

De onderwerpen, waarover gegevens werden gezocht, vertonen een toenemende spreiding, al overwegen de onderzoeken, waarin de geschiedenis van Limburg in de twintigste eeuw aan de orde komt. Speciaal de belangstelling voor cultuur en de geschiedenis van de gezondheidszorg neemt toe.

Het is verheugend dat onderzoekers herhaaldelijk bereid zijn het resultaat van hun onderzoek te deponeren. De aanwezigheid van

scripties en werkstukken voorkomt het herhalen van hetzelfde onderzoek door studenten van verschillende wetenschappelijke instellingen. Bovendien bevordert het de integratie van de resultaten in algemene studies. Op die manier wordt een geleidelijke voortgang van het onderzoek beter mogelijk.

BIJLAGE I
SCHENKERS VAN BIBLIOTHEEKGOED IN 1995

Katholiek Documentatie- en Onderzoekcentrum	Leuven
D.S.M.	Heerlen
Linos Advies (vroeger N.C.I.V.)	Heerlen
Museum voor Industrie en Samenleving	Kerkrade
Economisch Technologisch Instituut Limburg	Maastricht
K.N.P. Leykam Netherlands	Maastricht
Provinciaal Bestuur van Limburg	Maastricht
Rijksuniversiteit Limburg, waaronder M.E.M.I.C.	Maastricht
Stichting Historische Reeks Maastricht	Maastricht
Provinciale Limburgse Groene Kruis	Sittard
J. Driessen	Zutendaal
Mevrouw J.G.M. Stoel	Arcen
	en Velden
M.B. Willemsen	Heerlen
Dr. Remigius Dieteren O.F.M.	Maastricht
Drs. Ch.E.A. Gemmeke	Maastricht
Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen	Maastricht
Sjo Notten	Maastricht
Dr. J.F.R. Philips	Maastricht
Mevrouw L. Pluymakers (uit de nalatenschap van	
Mr. P. Pluymakers)	Maastricht
Pastoor E. Rikmenspoel	Maastricht
Dr. G.C.P. Linssen	Roermond
Uit nalatenschap van Van Basten Batenburg	Sittard
J.W. Dieteren	Spaubeek
Uit nalatenschap van Mr. Stan Smeets	Weert

BIJLAGE II
LIJST VAN AANWINSTEN VAN ARCHIEVEN 1995

Ean

1055	Straatvereniging Aajd Mestreech te Maastricht, 1969-1994	0,25 meter
1056	Stichting Gezinszorg Maastricht en voorgangers te Maastricht, 1956-1992	20 meter
1057	Vereniging van Nederlandse Chemische Industrie, archief bedrijfspgroepen te Leidschendam, 1945-1977	5,12 meter
1058	Vereniging van Vrienden en Vriendinnen van de Regionale Omroep Zuid (R.O.Z.) te Maastricht (Vereniging Vrienden en Vriendinnen R.O.Z.), 1983-1987	0,5 meter
1059	Stichting Dr. Nolensfonds te Sittard, 1959-1994	0,75 meter
1060	Limburgse Immigratie Stichting te Heerlen, 1970-1995	14 meter
1061	Loe Maas, pseudoniem van Leonardus Gerardus Marie Snackers, journalist, schrijver, dichter en criticus te Maastricht, en M.M.J. (Mya) Maas-Brennenraedts, journaliste, schrijfster, dichteres en recensente te Maastricht, 1911-1996	10 meter
1062	Mr. W.A.C.M. Heynen, advocaat en procureur te Maastricht, 1961-1988	1 meter
1063	Stichting Limburgse Schouwburgen, voorheen Stichting Contactraad Limburgse Schouwburgen, 1965-1993	3 meter

1064	Coöperatieve Melkinrichtingen en Zuivelfabrieken De Mijnstreek en Omgeving, G.A. in Brunssum- Heerlen, 1917-1977	0,25 meter
1065	Sigarenfabriek Gebr. Sproncken te Beek, 1935-1969	4 meter
1066	Gebedsactie Limburg te Geleen, 1972-1991	0,25 meter
1067	Stichting Algemene Vrijwillige Hulpdienst Beek, 1968-1994	0,25 meter
1068	Ir. H.N. van de Heuvel, bedrijfsingenieur bij de Oranje-Nassaumijnen te Heerlen, 1943-1973	0,62 meter

Aanvullingen:

463	N.V. Bataafse Rubber Industrie, 1947-1980	3 meter + doos foto's
605	N.V. Economisch Technologisch Instituut Limburg (E.T.I.L.)	15 meter
682	Mr. Stan Smeets, advocaat te Weert	5 meter
790	Het Limburgse Groene Kruis te Sittard	100 meter
813	Vereniging Licht en Liefde, Commissie voor Blindenzorg in Limburg - Adriaan Moonenstichting te Maastricht	5 meter
827	Unie van Beambten, Leidinggevend en Hoger Personeel (U.B.L.H.P.) Regio Limburg	15 meter
846	Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot Bevorder- ing van de Geneeskunst, afdeling Maastricht en Omstreken	1,5 meter
906	Stichting Regionaal Instituut voor Maatschappelijke Dienstverlening (R.I.M.) Noordelijk Limburg te Venray	12 meter
955/ 956	Familie Van Basten Batenburg	circa 60 meter
994	F.N.V. Limburg, 1990-1995	4 meter
1005	F. Sampers, hoofdaalmoezenier te Maastricht	1 doos

1006	Stichting Liose te Roermond	6 meter
1011	Schwencke, Bosch, Vandehoek architecten te Maastricht	4 meter
1033	Stichting tot Bevordering van de Jeugdandverzoring in Westelijk Zuid-Limburg	4 meter
1042	P.H. Doorenbosch te Maastricht	1 doos
Omvang totaal		294,49 meter

BESTUUR SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

DAGELIJKS BESTUUR

DR. G.C.P. LINSSEN, voorzitter (1973)	Roermond
DRS. F.L.J.F. JADOUL, secretaris (1993)	Maastricht
DRS. J.J.C. HUYBEN, penningmeester (1980)	Weert
PROF. A. BEEK R.A. (1992)	Meerssen
MR. H.J.J.M. VAN DER BRUGGEN (1987)	Roermond
F.A.G. HOL (1992)	Simpelveld
IR. A. PETERS (1986)	Maastricht
DRS. J.T.J. JAMAR, adviseur (1993)	Maastricht

ALGEMEEN BESTUUR

P.A. BOOIJ (1990)	Stein
PROF. DR. W.J. VAN DER DUSSEN (1995)	Heerlen
DR. L.L.M. FREDERIX (1991)	Munstergeleen
PROF. DR. A.FL. GEHLEN (1989)	Heerlen
MEVR. M.C. GREWELDINGER-BEUDEKER (1995)	Horst
L.J.A. HEIJENRATH (1990)	Kerkrade
J.S. HUIJS (1992)	Grubbenvorst
IR. J. KOOLEN (1995)	Roermond
MEVR. M. KOOPMAN-GOUMANS (1995)	Posterholt
DRS. H.R. VAN OMMEREN (1972)	Maastricht
H.L.A. PAUWELS (1989)	Maastricht
DR. J.F.R. PHILIPS (1983)	Maastricht
MR. E.J. RONGEN (1989)	Herkenbosch
J.J.G. TONNAER (1992)	Sittard
DRS. G.C.J. VAN DER VELDE (1992)	Maastricht
H.A.E. WILLEMS (1995)	Meijel
PROF. DR. A.M. VAN DER WOUDE (1979)	Wageningen

LIJST VAN AFKORTINGEN

A.B.N.	Algemeen Beschaafd Nederlands
A.I.O.	Assistent in opleiding
E.T.I.L.	Economisch Technologisch Instituut Limburg
I.H.O.L.	Infostructuur Hoger Onderwijs Limburg
K.U.N.	Katholieke Universiteit Nijmegen
L.B.S.	Limburgs Bibliotheek Systeem
L.M.	Limburgs Museum
L.O.Z.O.	Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers
L.V.C.	Limburgs Volkskundig Centrum
M.T.B.	Maastrichtse Toeleveringsbedrijven
N.C.D.N.	Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde
N.W.O.	Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek
Rewo	Taalunie-overleg Regionale Woordenboeken
R.L.	Rijksuniversiteit Limburg
R.W.T.H.	Rheinisch-Westfälische Technische Hochschule Aachen
S.H.C.	Sociaal Historisch Centrum
U.F.S.I.A.	Universitaire Faculteiten Sint-Ignatius Antwerpen
V.S.N.U.	Vereniging voor Samenwerkende Nederlandse Universiteiten
W.S.W.	Wet Sociale Werkvoorziening
W.B.D.	Woordenboek van de Brabantse Dialecten
W.L.D.	Woordenboek van de Limburgse Dialecten
W.V.D.	Woordenboek van de Vlaamse Dialecten

ORGANISATIESCHEMA

Adres: Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht
Tel.: 0 43 - 32 50 14 1 / Fax: 0 43 - 32 55 78 8
Directeur: Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen

Afdeling Archief, hoofd:	W.A.A. Mes
dienstverlening:	mevrouw A.M.Th. Peeters
ordening:	M.I.M.A. Wijnen
magazijnbeheer:	F.H. Heijnen
Afdeling Bibliotheek, hoofd:	mevrouw Drs. E.C.M. Fleré
dienstverlening:	L.C.C.M. Royackers
catalogisering:	mevrouw T.A.G. Brockbernd-Wijts
	mevrouw M.E.J. Charpentier
	mevrouw M.H.H.E. Volkers-Geuskens
Afdeling Onderzoek, hoofd:	Drs. W.J.M.J. Rutten
historisch onderzoek:	Drs. J.J.F. van den Boogard
	Dr. J.F.R. Philips
Woordenboek Limburgse Dialecten	Dr. H.J.G. Crompvoets
Tel.: 0 24 - 36 15 67 0	mevrouw J.M.A. Verbeek
	Drs. H.H.A. van de Wijngaard
Algemene Dienst, hoofd:	mevrouw M.C. Mommers-Bakker
secretariaat:	mevrouw I.J.L. Frints
	mevrouw E.M. Muyres-Schilder
huishouding:	mevrouw M. Hanssen
Maaslandse Monografieën:	mevrouw A.L.E. Stols-Damoiseaux

BEGUNSTIGERS EN CONTRIBUANTEN

Gemeenten

Gemeentebestuur Eijsden (1950)	Eijsden
Gemeentebestuur Horst (1961)	Horst
Gemeentebestuur Hunsel (1976)	Hunsel
Gemeentebestuur Kerkrade (1952)	Kerkrade
Gemeentebestuur Meerlo-Wanssum (1952)	Meerlo-Wanssum
Gemeentebestuur Meerssen (1951)	Meerssen
Gemeentebestuur Roermond (1951)	Roermond
Gemeentebestuur Roggel (1961)	Roggel
Gemeentebestuur Sittard (1951)	Sittard
Gemeentebestuur Stein (1951)	Stein
Gemeentebestuur Swalmen (1961)	Swalmen
Gemeentebestuur Tegelen (1977)	Tegelen
Gemeentebestuur Thorn (1976)	Thorn
Gemeentebestuur Vaals (1961)	Vaals
Gemeentebestuur Valkenburg aan de Geul (1961)	Valkenburg aan de Geul
Gemeentebestuur Venray (1961)	Venray
Gemeentebestuur Wittem (1961)	Mechelen

Bedrijven

Aannemersbedrijf Sondermeijer B.V. (1985)	St.-Odiliënberg
ABN-Amro-Bank N.V. (1958)	Maastricht
ABN-Amro-Bank N.V. (1961)	Venlo
Akzo Chemie Nederland B.V. (1959)	Herkenbosch
Architectenbureau Schinkel-Benning B.V. (1974)	Sittard
Ars Drukkerij (1993)	Roermond
Bierbrouwerij "De Leeuw" B.V. (1957)	Valkenburg aan de Geul
Bouw- en Aannemings Mij. Laudy B.V. (1966)	Sittard
Boven & Van der Bruggen, Van, Advocaten (1988)	Roermond
Brouwerij "De Ridder" B.V. (1957)	Maastricht
Buro 5 Maastricht (1995)	Maastricht
Buro Kragten B.V. (1988)	Roermond
Buyze B.V. (1975)	Brunssum
CCV Landbouwbelang B.A. (1988)	Roermond
Centraal Archief D.S.M. (1994)	Heerlen
Dassen Electrotechniek B.V. (1978)	Stein
Deloitte & Touche (1974)	Maastricht
D.S.M., Limburg B.V. (1978)	Geleen

Eerste Nederlandse Cement Industrie N.V. (1951)	Maastricht
Elisastichting (1961)	Venlo
Fonds voor Sociale Instellingen, Stichting (1988)	Brunssum
Gulpener Bierbrouwerij, Distilleerderij en Azijnfabriek B.V. (1961)	Gulpen
Hermes Groep N.V. (1958)	Weert
Hobru Beheer B.V. (1978)	Hoensbroek
Hostellerie "De Hamert" B.V. (1979)	Wellerlooi
J.G.I. Holding B.V. (1979)	Weert
KNP LEYKAM Netherlands B.V. (1961)	Maastricht
Koninklijke Brand's Bierbrouwerij B.V. (1961)	Wijlré
Koninklijke Sphinx N.V. (1961)	Maastricht
Laura, Stichting Jubileumfonds (1978)	Eijgelshoven
Lindeboom Bierbrouwerij B.V. (1988)	Neer
Linden & Co. B.V., Van der (1988)	Panningen
Maaslands Antiquariaat (1961)	Maastricht
Machiefabriek & IJzergieterij P. Konings B.V. (1949)	Swalmen
Maison Louis (1958)	Maastricht
Moraco (1978)	Maastricht
"Mosa" B.V. (1949)	Maastricht
Public Relationskommissie van de Rabobanken in de regio Roermond (1970)	Roermond
Rabobank Maastricht (1988)	Maastricht
Roermond Papier B.V. (1988)	Roermond
Roosmalen's Transport en Handel Mij. B.V., Van (1961)	Maastricht
Schuffelers B.V., P. (1982)	Maastricht
SNS-Bank (1988)	Maastricht
Solvay Chemie B.V. (1950)	Roermond
Thomas Regout N.V. (1988)	Maastricht
Waterleiding Mij. Limburg N.V. (1958)	Maastricht
Wolf en Hertzdahl Beheer B.V. (1958)	Maastricht
Worms Techniek B.V. (1988)	Sittard

Organisaties en instellingen

Aalmoezeners van Sociale Werken van het Bisdom Roermond (1990)	Roermond
Aanvullende Thuiszorg, Stichting (1996)	Sittard
Adelbertabdij, Sint (1995)	Egmond-Binnen
Alphonsianum Paters Redemptoristen (1959)	Wittem
Bisdom Roermond (1949)	Roermond
Bouwvereniging St.-Servatius (1977)	Maastricht
Centrale Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Leuven (1972)	Leuven (B)
College "Sancta Maria" (1977)	Kerkrade

“Collegium Carolinum” der Paters Oblaten (1961)	Valkenburg aan de Geul
Coöp. Bouwvereniging Ons Belang BA (1995)	Maastricht
Depot van Nederlandse Publikaties K.B. (1976)	's-Gravenhage
Dienst Kunst, Cultuur en Onderwijs, afdeling Archief (1979)	Maastricht
Economisch Technologisch Instituut Limburg (1958)	Maastricht
Elisabeth Strouven, Stichting (1958)	Maastricht
Erasmus Universiteit (1959)	Rotterdam
Eijkhagen College (1966)	Schaesberg
Eijsdens Verleden, Stichting (1976)	Eijsden
F.N.V.-Limburg (1961)	Heerlen
Fontes Rodenses, Stichting (1976)	Kerkrade
Gemeentearchief Venlo (1973)	Venlo
Gemeentekrediet van België (1976)	Brussel (B)
Gemeentelijke Bibliotheek (1979)	Lanaken (B)
Gemeentemuseum Echt (1961)	Echt
Geschied- en Heemkundige Kring “Het Land van Thorn” (1988)	Thorn
Gewest Noord-Limburg (1970)	Venlo-Blerick
Groot Seminarie Rolduc (1986)	Kerkrade
Heemkunde-Museum Beek, Stichting (1979)	Beek
Heemkundevereniging Geleen (1980)	Geleen
Heemkundevereniging Helden (1984)	Panningen
Heemkunde Vereniging Maas- en Swalmdal (1981)	Reuver
Heemkundevereniging “Medelo” (1984)	Meijel
Heemkunde-Vereniging “Roerstreek” (1969)	St.-Odiliënberg
Historische Werkgroep Arcen-Lomm-Velden (1982)	Lomm
Historische Werkgroep “De Borcht”, Stichting (1996)	Baarlo
Historischer Verein für Geldern und Umgegend (1975)	Geldern (D)
Hoeseltse Geschiedkundige Studiegroep (1976)	Hoeselt (B)
Hogeschool Limburg (1996)	Heerlen
Industriebank LIOF N.V. (1976)	Maastricht
Industriebond F.N.V. (1981)	Amsterdam
Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis (1969)	Roermond
Janscollege, Sint (1979)	Hoensbroek
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken (1949)	Maastricht
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Midden-Limburg (1956)	Roermond
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Mijnstreek (1956)	Heerlen
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Limburg (1955)	Venlo
Kreisarchiv Viersen (1959)	Kempen (D)
Kristelijke Vereniging van Mijnbeambten (1949)	Heerlen
Kunst en Cultuur Limburg, Stichting (1959)	Maastricht

Lambertus-College (1978)	Kerkrade
Liefdezusters van de H. Carolus Borromeus (1949)	Maastricht
Limburgse Groene Kruis (1950)	Sittard
Limburgse Land- en Tuinbouwbond (1951)	Roermond
Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers (1951)	Venlo
Limburgse Werkgeversvereniging (1958)	Roermond
Linus Advies (1988)	Heerlen
Mediatheek Katholieke Lerarenopleiding (1980)	Sittard
Meertens-Instituut, P.J. (1995)	Amsterdam
Milieu- en Heemkundevereniging (1982)	Swalmen
Montfortanen (1959)	Valkenburg aan de Geul
Nederlands Openluchtmuseum (1979)	Arnhem
Openbare Bibliotheek (1958)	Heerlen
Openbare Bibliotheek (1979)	Venlo
Openbare Bibliotheek Valkenburg (1978)	Valkenburg
Openbare Bibliotheek en Leeszaal Valkenburg (1979)	Valkenburg aan de Geul
Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1960)	Venray
Oudheidkamer Horst, Stichting (1994)	Horst
Peutz Architecten B.V. (1974)	Heerlen
Provinciale Bibliotheek (1979)	Hasselt (B)
Provinciale Vereniging voor Vreemdelingen- verkeer in Limburg (1960)	Valkenburg aan de Geul
Rooms-Katholiek Gymnasium "Rolduc" (1978)	Kerkrade
Rooms-Katholieke Scholengemeenschap St.-Ursula voor Gymnasium, Atheneum en HAVO (1978)	Horn
Rijksarchief in Noord-Brabant (1976)	's-Hertogenbosch
Rijksdienst voor de Monumentenzorg (1982)	Zeist
Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (1995)	Amersfoort
Rijkshogeschool Maastricht, afdeling Pabo (1978)	Maastricht
Scholengemeenschap Albert Schweitzer (1975)	Geleen
Scholengemeenschap voor Atheneum en HAVO "Groenewald" (1978)	Stein
Scholengemeenschap voor Atheneum, HAVO en MAVO "Bouwens van der Boye College" (1978)	Panningen
Stadsarchief Heerlen (1979)	Heerlen
Stadsbibliotheek Antwerpen (1982)	Antwerpen (B)
Stadsbibliotheek Maastricht (1958)	Maastricht
Stadsbibliotheek/Bibliotheek LGOG (Keulen) (1995)	Maastricht
Streekarchief regio Eindhoven-Kempenland (1974)	Eindhoven
Universitätsbibliotheek (1982)	Münster (D)
Universiteitsbibliotheek-140 (1973)	Amsterdam
Vrije Universiteit (1974)	Amsterdam
Zusters Arme Kind Jezus, Nederlandse Provincie (1990)	Simpelveld

Persoonlijke contribuanten

Aalbregt, W.C.L.G. (1977)	Nieuwstadt
Aben, J.M. (1988)	Geysteren
Abrahams, A.G.J. (1979)	Maastricht
Acker, B.M.J. van (1981)	Heerlen
Admiraal, Mr. W.A.M. (1979)	Heiloo
Adriaens, Drs. F.H.M.C. (1960)	Horn
Ahsmann, M.J.M. (1988)	Heerlen
Appelboom, W.J.M.J. (1995)	Schin op Geul
Arends, A. (1993)	Roermond
Aretz, J.A.W. (1980)	Ubach over Worms
Augustus, Drs. L. (1975)	Heerlen
Augustijn, A. (1996)	Drachten
Baars, P. (1995)	Pey-Echt
Baas, N. (1995)	Heerlen
Backbier, H.A.M. (1974)	Vessem
Baerts, M.W.P. te (1973)	Brunssum
Baltis, C.H.J.M. (1974)	Sittard
Baltus, C.J. (1975)	Sittard
Banens, J.H.M. (1987)	Maastricht
Barse, A.J.H. de (1988)	Rotterdam
Bartelds, J.H. (1988)	Meppel
Bartels, Mr. J.M.A.L. (1988)	Maastricht
Basten Batenburg, Mr. R.G.C.M. van (1996)	Sittard
Batenburg, D.J.C. van (1987)	Utrecht
Becker, Drs. H.J.G. (1982)	Maastricht
Beckers, J.J. (1974)	Landgraaf
Beek, Chr.W. ter (1974)	Venray
Benneker, J.S.H.A. (1993)	Oirsbeek
Berden, Drs. J.V.C.M. (1977)	Gouda
Berebrouckx, H.A.R. (1979)	Ekeren (B)
Bergen, W. van (1995)	Geleen
Berger, Mr. E.A. (1974)	Ottersum
Bergers, H. (1981)	Maastricht
Bergh, J.E. van de (1979)	Beek
Bergmans, N.H.M. (1974)	Buggenum
Berkvens, Dr. A.M.J.A. (1996)	Maastricht
Bertens, Drs. J.W. (1975)	Maastricht
Bertrand, C. (1979)	Wijlré
Betteray, Mevr. J.J.H. van (1979)	Vijlen
Beugels-Brassee, Mevr. F.V. (1982)	Amstenrade
Beumer, F. (1993)	Grevenbicht
Beumer, Mej. W.G.M. (1988)	Amsterdam
Bie, P.I.C.M. de (1995)	Eys
Biggelaar, J.C. van den (1977)	Wintelre
Block, Ed.J. (1982)	Kerkrade

Bloemen, H.A.C. (1966)	Enschede
Blok, Prof. Dr. A. (1974)	Soest
Boelens, F.P. (1966)	Groningen
Boersma, Drs. H.J.L.M. (1976)	Banholt
Boersma, M.Th.L.W. (1982)	Valkenburg aan de Geul
Boesten, H.M.P.L.B. (1979)	Buchten-Born
Bogman, B. (1974)	Hamme- Merchtem (B)
Bohnen, Drs. M.M.M. (1993)	Heythuysen
Bokken, H.L.M. (1979)	Thorn
Bonnet, J.J. (1979)	Maastricht
Boom, Th.M.P.M. (1982)	Roermond
Boreas, W.J.G.M. (1989)	Voerendaal
Bosman, Prof. Dr. H.W.J. (1969)	Tilburg
Bosmans, Dr. J.L.J. (1974)	Velp
Bossink, J.K.M. (1992)	Maastricht
Botman, S.G.J.M. (1974)	Valkenburg aan de Geul
Bots, Dr. A.C.A.M. (1976)	Nijmegen
Bouwens, J.G.T. (1967)	Maastricht
Boven, J.H.H. van (1981)	Nuth
Bovens jr., Th. (1979)	Maastricht
Brans, Dr. Med. H.O. (1988)	Stolberg (D)
Brassé (1993)	Roermond
Brassee, Ch.J.P. (1973)	Landgraaf
Brassée, J.H.J. (1958)	Oirsbeek
Broens, J.W. (1974)	Roermond
Brokamp R.A., Drs. P.P. (1988)	Venlo
Brouwer, Ir. J.F.H. (1979)	Heythuysen
Bruekers, A.W.J. (1988)	Ospel
Bruggen, Mr. H.J.J.M. van der (1986)	Roermond
Bruin, L. de (1989)	Maastricht
Buchem, G.J. van (1981)	Mheer
Buchem, Mevr. I. (1989)	Munstergeleen
Buren, F. van (1988)	Sweikhuizen
Cann, J.H. van (1995)	Maastricht
Castermans, Mgr. A.M.H.A. (1994)	Roermond
Castermans, W.P. (1979)	Maastricht
Celen, A. (1985)	Borgloon (B)
Chambille, Ing. H. (1974)	Maastricht
Charpentier, P.H.M. (1983)	Eijsden
Cillekens, Drs. C.M.H. (1978)	Maastricht
Claessens, Drs. Th.J.A.H. (1960)	Valkenswaard
Claessens, V.Th.J. (1982)	Horn
Closset, Drs. P.L.J.L. (1982)	Maastricht
Cluitmans, Drs. J.H. (1958)	Swalmen

Cobben, H.P.M. (1988)	Beek
Coenegracht, J.N.J.A. (1987)	Maastricht
Coenen, J. (1988)	Heers (B)
Cohlst, J.M.F. (1982)	Vaals
Coolen, G.M.A. (1987)	Maastricht
Corten, Alb.J.A.M. (1960)	Heerlen
Corten, Drs. G.J.P.M. (1985)	Sittard
Courtens, Dr. N.G.M. (1974)	Maastricht
Cox, Drs. G.W.H. (1958)	Goirle
Cox, Prof. Dr. H.L. (1989)	Rheinbach (D)
Cozijnsen, W. (1979)	Maastricht
Crolla-Baggen, de heer en mevr. A.M.G. (1964)	Noorbeek
Crombach, H. (1982)	Voerendaal
Crousen, Dr. A.M.F.B. (1960)	Roermond
Crugten, Mr. O.W.J.H. van (1986)	Roermond
Crutzen, F.G.H.M. (1979)	Wijlré
Crijns, Ir. A.W.N.J. (1967)	Bunnik
Cuijpers, J.M.M. (1989)	's-Gravenhage
Daniëls, A.L.M.J. (1977)	Maastricht
Daniëls, Mr. J.H.J. (1987)	Roermond
Darley, W. (1968)	Maastricht
Debats, M. (1974)	Maastricht
Debets, Drs. R.M.C. (1974)	Hoofddorp
Deckers, H.P. (1995)	Cadier en Keer
Defesche, Mr. H.J.M. (1974)	Bunde
Delissen, Th.M.J. (1958)	Simpelveld
Deumens, T.C.G.M. (1991)	Brunssum
Deursen, M. van (1992)	Nijmegen
Didden, J.M. (1995)	Meerssen
Diederens, Drs. J.A.M. (1958)	Monnickendam
Dierick-Van Loo, Mevr. M.C.G. (1977)	Stein
Dieteren, H. (1971)	Maastricht
Dieteren, J.J.G. (1984)	Sittard
Dieteren, J.W. (1964)	SpaubEEK
Dieteren, P.E.M. (1982)	Ubach over Worms
Dinjens, G. (1988)	Maastricht
Dohmen, A.W.J. (1992)	Roermond
Donker, Mr. J.G. (1974)	Afferden
Dorenbosch, M.K.W. (1975)	Roermond
Dormans, E.H.M. (1979)	Uden
Douben, Prof. Dr. N.H. (1987)	Eindhoven
Drenth, J.H. (1981)	Kerkrade
Duynstee, Mr. J.E.F.F.M. (1988)	Maastricht
Dijck, Drs. R.E.P.M. van (1993)	Grathem
Dijk-Regout, Mevr. Drs. L. van (1965)	Heerlen
Dijksman, C. (1982)	Neer
Eerenbeemt, Prof. Dr. H.F.J.M. van den (1968)	Tilburg

Einig, Drs. P.C.A. (1974)	Roermond
Engelen, C.F.M. (1979)	Sittard
Engelen, J.P.J. (1975)	Klimmen
Engelen, Drs. Th.L.M. (1982)	Cuijk
Ensinck, J.H. (1958)	Maastricht
Erdkamp, M.H. (1993)	Linne
Erps, J. (1979)	Zutphen
Essers, H. (1979)	Maastricht
Eurlings, Mr. P.A.H. (1988)	Voerendaal
Evers, Dr. J.H.M. (1995)	Zwolle
Feller, Drs. J.C. (1979)	Venlo
Franssen, Drs. G.H. (1977)	Tilburg
Franssen, M. (1979)	Vaals
Frantzen, J.W.H. (1959)	Sittard
Frederix, Drs. L.L.M. (1980)	Munstergeleen
Frijns, Ch.H.F. (1988)	Maastricht
Frijns, P. (1995)	Stein
Gales, Drs. B. (1975)	Groningen
Geelen, Ch.H. (1974)	Voerendaal
Geenen, Drs. W. (1982)	Wijlré
Gemmeke, Drs. Ch.E.A. (1960)	Maastricht
Gerards, A.J.M. (1979)	Sittard
Gerrits, H.P.A.J. (1958)	Blerick
Geurts, A.J. (1977)	Almere
Geurts, J.H.J. (1974)	Nijmegen
Geux, A.J. (1972)	Helden
Ghijzen, Drs. J.W.J.M. (1989)	Maastricht
Gielen, P.M.P.J. (1978)	Simpelveld
Glaudemans, F.J.T.H. (1982)	Eijsden
Goes, Mevr. H.M. (1974)	Maastricht
Goossens, H.M.H. (1979)	Ubach over Worms
Gootzen, P.J. (1969)	Melick
Groenewegen, Mevr. Drs. S. (1995)	Maastricht
Gulikers, J.H.J. (1982)	Maastricht
Gijbels, G. (1968)	Maastricht
Gijssen, Mgr. Dr. J.M. (1969)	Reykjavik
Haanen, Drs. E.P.H.P.T. (1974)	Swartbroek
Haas, Dr. J.A.K. (1963)	Maastricht
Haegen, Prof. Dr. H. van der (1971)	Heverlee (B)
Haesen, H.S.H. (1995)	Cadier en Keer
Hamans, Prof. Dr. P.W.F.M. (1986)	Gronsveld
Hamburger, Dr. M. (1984)	Schin op Geul
Hameleers R.A., Drs. M.V.C.H. (1991)	Berg en Terblijt
Hamelers, Ing. H.H.M. (1982)	Bunde
Hanckx, J.Th.F.G.M. (1981)	Maastricht
Hardy, L.V.H. (1958)	Epen
Hautvast, J.P.G. (1979)	Heerlen

Hélin, Prof. Dr. E. (1975)	Luik (B)
Helsen, J. (1981)	Tongeren (B)
Henquet, K.J.M. (1991)	Oosterhout
Henrar, A.F. (1975)	Maastricht
Hermans, J.J. (1991)	Hoensbroek
Hermans, Dr. J.M. (1992)	Groningen
Hermens, P. (1982)	Schinnen
Herp, Drs. P.J. van (1964)	Treebeek
Hertog, C.G. (1979)	Heerlen
Heus, G.M. de (1974)	Valkenburg aan de Geul
Heus, R.M.G.J.H. de (1995)	Utrecht
Heuts, W.G. (1990)	Eijsden
Heijboer, Drs. H.J. (1959)	Heerlen
Heijden, Q. van der (1993)	Roermond
Heijden, Drs. R.P.W.J.M. van der (1974)	Meerlo
Heythuysen-Corstjens, Mevr. A. (1979)	Pey
Hodiamont, Mej. E. (1979)	Maastricht
Hoebers, P.C.M. (1974)	Horst
Hoen, J.G.H. (1975)	Maastricht
Hoen, J.H.M. (1988)	Beek
Homburg, Dr. E. (1994)	Eijsden
Hommers, Mej. Mr. A.H.M.H. (1958)	Maastricht
Honings, M.J. (1985)	Venhorst
Horsten, Drs. M.M.M. (1994)	Maastricht
Houben, Drs. C.J.M. (1974)	Roermond
Houben, Mr. Drs. P.N.J. (1988)	Maastricht
Hout, Ir. L.W.M. van (1991)	Blerick
Hupperts, Mr. A.J.M. (1982)	Maastricht
Hustinx, Mevr. E.M.L.A. (1995)	Maastricht
Hustinx, Mr. F.P.J. (1958)	Maastricht
Hutschemaekers, Drs. A.J. (1987)	Roermond
Huyben, Drs. J.J.C. (1975)	Weert
Huyskens, P. (1993)	Roermond
Huijts, F.L. (1974)	Cadier en Keer
Jacobi, H. (1991)	Sittard
Jacobs, J.H.M. (1960)	Geleen
Jacobs-Bouwens, Mevr. H.H.M. (1976)	Maastricht
Jadoul, Drs. F.L.J.F. (1986)	Maastricht
Jaegers, A.P.J.M. (1973)	Schinnen
Jamar, Drs. J.T.J. (1972)	Heerlen
Jammers, M. (1974)	Maastricht
Jansen, C.J. (1988)	Mook
Janssen, Drs. A.M.P.P. (1988)	Sittard
Janssen, B.G.Chr. (1979)	Sittard
Janssen, C.H. (1992)	Nederweert
Janssen, Mr. C.M.J.M. (1958)	Nijmegen

Janssen, E.M.L. (1981)	Heerlen
Janssen, Drs. H.A.J. (1966)	Nederweert
Janssen, J. (1996)	Vaals
Janssen, Drs. J.A.J. (1974)	Nuth
Janssen, J.H.A.G. (1988)	Weert
Janssen, J.P.H.M. (1979)	Molenhoek
Janssen, Mr. J.W.A.M. (1974)	Nijmegen
Janssen, R. (1979)	Maaseik (B)
Janssen, W.P.M. (1980)	Eijsden
Jenniskens, Drs. A.H. (1975)	Maastricht
Jessen, Mevr. L. (1989)	Stevensweert
Jetten, J.M.A. (1982)	Gulpen
Jochems, Dr. D.B. (1988)	Schin op Geul
Jongen, E. (1995)	Brussel (B)
Jongen, H. (1979)	Zichen-Zussen-
	Bolder-Riemst (B)
	Heerlen
Jongen, J.M.G. (1979)	Maastricht
Jongh, A. de (1974)	Sittard
Jonkergouw, A.E.L. (1979)	Swalmen
Joosten, E.A. (1988)	Amsterdam
Jorritsma, H.H.M.D. (1976)	Roermond
Kasdorp, J.M.A. (1988)	Lanaken (B)
Kasdorp, M.M.J. (1988)	SpaubEEK
Kerckhoffs, Drs. J.H.H. (1974)	Schimmert
Kerkhofs, M. (1979)	Landgraaf
Kerpershoek, R.C. (1995)	Venlo
Kessels, F.A.H. (1974)	Schimmert
Kicken, R.J.A. (1986)	Meerssen
Kirkels, L. (1979)	Alphen a/d Rijn
Klaassen, Drs. W.J.M. (1974)	Venlo
Klaassens, D.H.P. (1979)	Nijmegen
Klep, Prof. Dr. P.M.M. (1978)	Blerick
Klerken, C.J.W.A. (1995)	Overpelt (B)
Kleutghen, A. (1979)	Kerkrade
Klomp, J.A.H.M. (1974)	Bunde
Knapen, Drs. J.G.J. (1975)	Nijmegen
Knoben, M.L.M.G. (1994)	Roermond
Knoors, H.J. (1979)	Grevenbicht
Knoors, J.A. (1972)	Maasmechelen (B)
Kohlbacher, J. (1988)	Eys
Kokkelmans, J.J.M.F. (1979)	Buren
Koldewey, Dr. J. (1982)	Eijsden
Koops, Drs. H.A.B. (1988)	Venlo
Korsten, Drs. H.S.M. (1974)	Geldrop
Kreuwels, Ir. W.G.J. (1984)	Heythuysen
Kunder, J. de (1988)	

Kusters, J. (1984)	Eisden-
Kuypers, Drs. H.M.M. (1974)	Maasmechelen (B)
Laar, Mevr. F. van (1994)	Heerlen
Lakmaker, Mevr. F. (1986)	Wassenaar
Lambriex, P.H.M.J. (1988)	Gronsveld
Langeweg, Drs. S. (1994)	Maastricht
Lardinois, P.M.J.P. (1975)	Maastricht
Latten, H.F. (1991)	Kerkrade
Lauwers, P. (1979)	Peer (B)
Leclercq, R.M.F.M. (1981)	Stein
Lemmens, B.M.P. (1974)	Nijmegen
Lemmens, W.L.M. (1976)	's-Gravenhage
Lendfers, J.M. (1972)	Maastricht
Lensen-Taxhet, J.-P. (1995)	Visé (B)
Lenssen, J.A.M.G. (1991)	Heerlen
Leurs, Ing. C.J.P. (1974)	Venray
Leyen, C.J.M. (1974)	Heerlen
Lieshout, J.W.V. van (1981)	Jabeek
Linden, Prof. Dr. A.J. van der (1981)	Maastricht
Linden, Drs. P.R.H.M. van der (1971)	Nuth
Linschoten, P. van (1989)	Geleen
Linssen, Mr. A.J.C. (1974)	Oirsbeek-Schinnen
Linssen, Dr. C.A.A. (1962)	Groningen
Linssen, Dr. G.C.P. (1960)	Roermond
Linssen, H.H.J. (1974)	Weert
Loo, A.J.W. van (1982)	Kerkrade
Loo, T.F.J. van de (1979)	Venlo
Louer, R.P.M. (1987)	Tilburg
Lucassen, Prof. Dr. J.M.W.G. (1974)	Gouda
Lücker, B.P.L. (1974)	Landgraaf
Luthjens, Ir. L.H. (1976)	's-Gravenhage
Luykx, P.M. (1975)	Nijmegen
Luyn, Drs. P.B.N. van (1980)	Sittard
Maas, P. (1979)	Hoensbroek
Maenen, Mr. A.J.Fr. (1958)	Maastricht
Maenen, J. (1979)	Lanaken (B)
Maes, J. (1979)	Maastricht
Maesen, Dr. Fr. (1981)	Heerlen
Manders, W.G.A. (1974)	Tienraij
Mantel, J.L. (1967)	Brunssum
Marres, E.C.W.L. (1969)	Helmond
Martens, M.J.M. (1979)	Nijmegen
Mast, Drs. E.R.J. van der (1974)	Warmond
Mathijsen, Mr. H.J.M.E. (1977)	Wanssum
Maussen, Drs. M.J. (1972)	Schaesberg
Meessen, H.L. (1981)	Ulestraten

Meeuws, J.B.R.G. (1974)	Nijmegen
Mennens, P.G.H. (1974)	Beek
Mertens, C.G.A. (1958)	Blerick
Mertens, Dr. F.J.H. (1987)	's-Gravenhage
Mertens, Ir. P.A.M. (1974)	Hoensbroek
Mestrom, W.H. (1974)	Pey-Echt
Meurders, H.L.M. (1995)	Nuth
Meuwissen, J. (1984)	Einighausen
Meijden, C.P.J. van der (1995)	Rotterdam
Meijer, Ir. J.B.M.A. (1961)	Lanaken (B)
Meijsing, Mej. J.C. (1978)	Valkenburg aan de Geul
Min, J.M. (1995)	Mechelen
Mingels, A.P.Y.M. (1982)	Maastricht
Minis, Drs. S. (1981)	Maastricht
Mobers, H. (1979)	Hoogezand
Moelaert, J. (1982)	Wijchen
Mommers, L. (1973)	Maastricht
Mooren, L.W.H. (1981)	Linne
Moorer, W.T. (1982)	Brunssum
Mosmuller, Drs. J.M.H. (1972)	Heerlen
Mourmans, M.M.J. (1978)	Maastricht
Muisenbergh, Mr. C.W.F.H. van den (1958)	Goirle
Mulken, W. van (1975)	Bunde
Mulleners, J. (1979)	Amstenrade
Narinx, J.M.G. (1979)	Maastricht
Naus, J.H. (1975)	Panningen
Naus, J.M.A.M. (1979)	Sittard
Neer, L.P.G. van (1979)	Maastricht
Neukirch, Dr. R. (1967)	Köln (D)
Neven, J.C.J. (1987)	Gulpen
Nies, F.F.N.J.W. (1981)	Melick
Niessen, B. (1981)	Bunde
Niessen, H.F. (1974)	Delft
Niessen, Drs. L.F.P. (1974)	Klimmen
Niesten, J.J.C.M. (1973)	Roermond
Niesten, T.P.M. (1994)	Hoensbroek
Nieuwenhuis, M. (1980)	Venlo
Nieuwhof-Reul, M. (1960)	Hoensbroek
Nissen, Drs. P.J.A. (1980)	's-Hertogenbosch
Notenboom, Drs. H.A.C.M. (1958)	Venlo
Notten, J.G.M. (1980)	Valkenburg aan de Geul
Nouwen, Drs. M.H.A. (1995)	Amsterdam
Nijsten, Mevr. Dr. M. (1988)	Maastricht
Oberndorff, Th. (1995)	Bunde
Offermans, Drs. J.P.L.G. (1981)	Sittard

Okhuysen, H. (1988)	Achel-Hamont (B)
Oldenbeuving, G.L.J. (1980)	Elsloo
Olieslagers, Drs. P.J.J.H. (1964)	Maastricht
Ommeren, Drs. H.R. van (1973)	Maastricht
Oojen, P.W.A. van (1981)	Gulpen
Op den Kamp, H.J. (1979)	Munstergeleen
Op het Veld, A.J.G. (1975)	Helden-Panningen
Oppenhuis de Jong, H.W.M. (1985)	Maastricht
Palmen, Ir. H.M.J. (1974)	Sittard
Palmen, J.Ch. (1963)	Tervuren (B)
Panhuysen, J.F.M. (1982)	Maastricht
Parren, Drs. H.P.C.M. (1974)	Heerlen
Patelski, A.S.M. (1982)	Klimmen
Peerboom, P.E.H.G. (1990)	Eijsden
Peeters, Drs. J.G.H. (1958)	Boxmeer
Pelzer, Dr. L.H. (1958)	Maastricht
Penners, W.J.A.M. (1982)	Nieuwstadt
Pernot, R.A.J.G. (1982)	Sittard
Perry, Dr. J. (1976)	Maastricht
Peters, H.W.J.R. (1976)	Beek
Philippe, A. (1979)	Hasselt (B)
Pierey, Drs. L.J.M. (1974)	Heerlen
Pieters, H. (1981)	Stein
Piets, J.P.M. (1983)	Maastricht
Pinckers, A. (1995)	Mook
Piters, M.Th.C. (1995)	Valkenburg
	aan de Geul
Pleumeekers, Drs. J.B.V.N. (1987)	Heerlen
Pluijmaekers, Fr. (1995)	Hulsberg
Pluijmen, L.J.H. (1979)	Valkenburg
	aan de Geul
Poell, Drs. W.A.G. (1974)	Ulestraten
Post-Janssen, Mevr. M. (1993)	Weert
Prevaes, P. (1980)	Londen (U.K.)
Purnot, J.H.M.G. (1982)	Cadier en Keer
Put, M. (1991)	Heerlen
Puts, H.P. (1979)	Rijswijk
Pijpers, Drs. J.H.F. (1982)	Maastricht
Quaedvlieg, Drs. N.T.J. (1982)	Heerlen
Quint-Maagdenberg, Mevr. Drs. M.J.I. (1983)	Geulle
Raedts, Ir. C.J.B.M. (1984)	Overijse (B)
Ramaekers, J.M.G. (1988)	Ransdaal
Renes, J. (1988)	Wageningen
Rensch, Mr. T.J. van (1975)	Gronsveld
Ritzen, Dr. Ir. J.M.M. (1995)	Delft
Roberts, P. (1979)	Nijmegen
Roebroeck O.S.A., Prof. Dr. E.J.M.G. (1967)	Venlo

- Roebroeck, J.M.G.F. (1981)
 Roll, J. (1978)
 Ronckers, E.M.A. (1979)
 Roost, P.M. (1982)
 Ros, Joh.J. (1979)
 Rosenboom, E. (1979)
 Royen, E.J.G. van (1979)
 Ruyters, Mevr. M.H. (1981)
 Rijcken, R.J.L.M. (1979)
 Saes, Drs. J.L. (1964)
 Schaaf, G. (1980)
 Schatorjé, J.M.W.C. (1980)
 Schefman, P. (1979)
 Schellinx, Ing. J.H.W. (1979)
 Schinck, Drs. P.J.G. (1991)
 Schlösser, Ir. J.C. (1959)
 Schreurs, Mej. Maria J.J.G. (1973)
 Schreurs, J.W.J. (1976)
 Schroten, Ir. H.M. (1987)
 Schrijnemakers, L. (1979)
 Schrijnemakers, Prof. Dr. M.J.H.A. (1974)
 Schümmer, P.C.H. (1976)
- Schunck-Brouwers, Mevr. J.H.L.M. (1979)
 Schutgens, N.H.J. (1966)
 Schwanen, H.M.M. (1975)
 Schwartz, Drs. G.A.H. de (1960)
 Schijven, L.J. (1992)
 Seelen, Drs. Th.L.A.M. (1959)
 Seems, J.H.B. (1974)
 Seerden, Mevr. W. (1990)
 Segers, L. (1983)
 Semmeling, R.J.J. (1982)
 Severens, J.J. (1979)
 Sillekens, J.P.H. (1979)
 Sillekens, Drs. J.Th. (1972)
 Simonis, J.G.C. (1977)
 Sleijpen, G. (1988)
- Sliepen, Ing. W.L.A.G. (1960)
 Slootweg, G.J. (1980)
 Smeets, Mr. C.G. (1979)
 Smeets BNA, Mr. Ir. J.J.W.M. (1982)
 Smeets, Drs. M.K.J. (1967)
 Smeets, Mr. S.H.F. (1971)
 Smeets, V. (1979)
 Smeijsters, Drs. E.M.A. (1974)
- Maastricht
 Gulpen
 Banholt-Mheer
 Ittervoort
 Reuver
 Zoetermeer
 Eijsden
 Berg en Terblijt
 Heeze
 Cadier en Keer
 Maastricht
 Horst
 Maastricht
 's-Hertogenbosch
 Baarlo
 Heerlen
 Eindhoven
 Herten
 Rotterdam
 Geleen
 New York (U.S.A.)
 Valkenburg
 aan de Geul
 Mheer
 Maastricht
 Kerkrade
 Stein
 Maaseik (B)
 Venlo
 Horn
 Eijsden
 Maastricht
 Maastricht
 Amstenrade
 Heerlen
 Nijmegen
 Maastricht
 Valkenburg
 aan de Geul
 Geleen
 Limbricht
 Maastricht
 Merkelbeek
 Maastricht
 Weert
 Hasselt (B)
 Spaubeek

Smisdom, R. (1979)
 Speth, L.J.H. (1979)
 Spierts, P.J.G. (1968)
 Spiertz, L.J. (1974)
 Spieritz, Prof. Dr. M.Ph.G. (1972)
 Spitz, E.J.C. (1958)
 Spoelstra, B. (1988)
 Spreuwenberg, J.Th.C.M. (1977)
 Stals, L. (1979)
 Standaert, C.M.H. (1982)
 Stappers, Mej. M. (1982)
 Starman, Drs. J.C.J.M. (1988)
 Stassen, Mr. R.J. (1969)
 Steen, Mevr. Drs. I.M. (1985)
 Steen, F.M.J. van der (1970)
 Stehmann, Chr.H. (1979)
 Steur, A.G. van der (1968)
 Stevelmans, F. (1976)
 Stevens, H. (1988)
 Stevens, M.F.M.N. (1981)
 Steijvers, J.L. (1974)
 Stille, Mr. A.L.G.A. (1979)
 Stoel, Mej. J.G.M. (1979)
 Stouthart, Drs. L.G.M. (1964)
 Straatman, R. (1986)
 Stratmans, H. (1974)
 Stratum, Drs. J.C.M. van (1965)
 Straus, C.P.L. (1981)

Stroeken, Mevr. M. (1996)
 Stroom, A.M.G.G. (1974)
 Stuffken, Dr. Ir. J. (1978)
 Stuurman, J.A.G.M. (1967)
 Stijnen, P.J.J. (1979)
 Suylen, H.H.G. (1987)
 Swelsen, J.J.P.M. (1979)
 Tagage, Pastoor S. (1982)
 Teeuwen, Dr. P.J.M. (1980)
 Teunissen, A. (1996)
 Theelen, J.E. (1974)
 Theunissen, R.J. (1983)
 Thewissen, Drs. E.J.C.G. (1982)
 Thewissen, Drs. H. (1992)
 Thoelen, J. (1979)
 Thijs, Drs. P. (1975)
 Titulaer M.F.E., Ir. M.J.J. (1994)
 Tonnaer, J.J.G. (1958)

Antwerpen (B)
 Maastricht
 Landgraaf
 Kerkrade
 Nijmegen
 Maastricht
 Oirsbeek
 Leiden
 Weert
 Thorn
 Sevenum
 Maastricht
 Roermond
 Kessel-Lo (B)
 Helden
 Cadier en Keer
 Haarlem
 Groningen
 Maastricht
 Landgraaf
 Eelde
 's-Gravenhage
 Lomm
 Maastricht
 Amsterdam
 Geldern (D)
 Zaltbommel
 Valkenburg
 aan de Geul
 Lanaken (B)
 Maastricht
 Heerlen
 Hoensbroek
 Maastricht
 Berg en Terblijt
 Amsterdam
 Maastricht
 Venlo
 Margraten
 Roermond
 St.-Odiliënberg
 Wijlré
 Maastricht
 Hasselt (B)
 Jakarta
 Bakel
 Sittard

Tonnaer, F.J.G.J. (1981)	Nederweert
Trier, Dr. W.G.J.M. van (1974)	Venray
Tulden, M. van (1977)	Roermond
Tummers, Dr. P.M.J.E. (1971)	Arnhem
Turlings, J. (1982)	's-Gravenhage
Vaessen, J.S.G. (1976)	Ridderkerk
Vaessen, J.W. (1972)	Sittard
Vanderheiden, J.E.M. (1995)	Amersfoort
Veelen, M.J. (1990)	Posterholt
Venner, Dr. J.G.C. (1982)	Grathem
Verbeet, Dr. G.J.B. (1960)	Maastricht
Verbong-Giesen, Mevr. A. (1979)	Tegelen
Verhagen, Drs. Th.J.P. (1977)	Maastricht
Verheggen, A. (1982)	Roermond
Verheggen, H.A.J.A. (1974)	's-Gravenhage
Verheggen-Crousen, Mevr. E.W.M. (1982)	Sittard
Verheijen, G.F. (1973)	Horst
Verheijen-Zach, Mevr. M. (1979)	Heerlen
Verhoeven, L.M.H. (1974)	Venlo
Verhofstadt, J.H. (1987)	's-Hertogenbosch
Vermeere, H.M.H. (1986)	Heerlen
Versteeg, J.H.W. (1974)	Maastricht
Verstraelen, Drs. J.H.H. (1989)	Weert
Veugen, F.L.G. (1982)	Sittard
Visée, J. (1982)	Heerlen
Vissers, Drs. F.A. (1975)	Aerdenhout
Vleeshouwers, J.M.E. (1979)	Munstergeleen
Vlerken, Drs. J.P. van (1974)	Aarle-Rixtel
Vorbach, A.H.J. (1975)	Venlo-Blerick
Vrencken, Ir. Drs. J.H.A.M. (1979)	Sittard
Vries, Prof. Dr. Joh. de (1974)	Amersfoort
Vromen, G.J. (1975)	Eersel
Vugt, Th. van (1986)	Klein-Doenrade
Wadsworth, S. (1994)	Eijsden
Waes, Ir. D.J. van (1988)	Maastricht
Waltmans, R.F.B. (1979)	Klimmen
Wanders, Mr. J.W.M. (1968)	Brunssum
Wanders, Mr. R.M.H. (1971)	Venlo
Warreburg, W.F.M. van de (1974)	Nederweert
Warrimont, A. de (1989)	St.-Martens- Voeren (B)
Waterval, Mevr. M. (1995)	Simpelveld
Welten, R.G. (1985)	Zwolle
Weltens, H.A.J. (1988)	Maastricht
Werf, G.H.F. van de (1981)	Neerbeek
Werf, J.J.M. van der (1995)	Simpelveld
Wetering, J.L.H. van (1964)	Maastricht

Wetzels, P.J.M. (1975)	Maastricht
Weusten, H.A.M. (1980)	Valkenburg aan de Geul
Weijs, J.J. van de (1979)	Maastricht
Weijers, J.M. (1987)	Hoensbroek
Weijnen, J.P.H. (1986)	Maastricht
Widdershoven, A.J.H. (1982)	Susteren
Wieërs, J.L.L.J. (1979)	Hasselt (B)
Wieland, Drs. J.H.M. (1984)	Lelystad
Willems, H.A.E. (1986)	Meijel
Willems, Drs. L.J.J. (1995)	Valkenburg aan de Geul
Wintgens, D. (1981)	Heerlen
Wintgens, Mej. E.M.A. (1979)	Maastricht
Worms, G. (1982)	Sittard
Woude, Prof. Dr. A.M. van der (1987)	Ede
Wouters, Dr. Mr. H.H.E. (1988)	Maastricht
Wouw, N. van de (1991)	Brunssum
Wijers, Drs. J.J.M. (1959)	Brunssum
Wijnands, H.J.G. (1982)	Eijsden
Wijnen, Prof. Dr. W. (1981)	Bunde
Xhonneux, Ir. G.S.J.A. (1982)	Gulpen
Zanders, Dr. H.L.G. (1969)	Lage Mierde
Zeekaf, Ing. J.G.M.E.H. (1962)	Well
Zeguers, Mej. D.P.M.H. (1975)	Maastricht
Zeijen, M.P.J. (1982)	Swalmen
Zuidam, J. (1991)	Schimmert
Zijlstra, N. (1982)	Hoensbroek

